

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

TATAI ERZSÉBET – MÁCSAI-KIÁLLÍTÁS
A KISCELLI MÚZEUMBAN

FODOR ZOLTÁN – CSONTVÁRY-KIÁLLÍTÁS
A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMBAN

SZALAI MIKLÓS – FRANZ ROSENZWEIGRŐL
VÁNCZA KRISTÓF – TÓZSÉR JÁNOSRÓL

KLANICZAY GÁBOR – MOLNÁR PÉTER KÉZAI
KRÓNIKÁJÁRÓL

PROBLÉMA

2X4 FILOZÓFUSNŐ

RÉZ ANNA – ANSCOMBE, FOOT,
MIDGLEY, MURDOCH

JOÓ MÁRIA – ARENDT, BEAUVOIR, RAND, WEIL

MŰEMLÉKVÉDELEM MAGYAR MÓDRA

ENTZ GÉZA ANTAL – ÉVSZÁZADOK ÖRÖKSÉGE
LÓVEI PÁL – SZÓLTUNK! A VÁRRÓL

SZEMLE

PÉTER ÁGNES, LESZEK KOŁAKOWSKI, MIKE KÁROLY,
TUBOLY ÁDÁM, ZSIGÓ JENŐ KÖNYVEIRŐL

MI A PÁLYA?

FARAGÓ-SZABÓ ISTVÁN – TE IS MARXISTA VOLTÁL?

FONTOS KÖNYVEK

M E G J E L E N I K

2023. ŐSZ-TÉL

F É L É V E N T E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Borgos Anna, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor,

Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

35. évfolyam 2. szám 2023. ősz – tél

BÍRÁLAT

Tatai Erzsébet: Mácsai István Kiscellben	Elmozdul a fal Szerk. B. Nagy Anikó, Merényi Ágnes	115
Fodor Zoltán: Csontváry a Városligetben	Budapest – Pécs. Csonstváry 170 Emlékkiállítás katalógusa Szerk. Gergely Mariann	120
Szalai Miklós: A megváltás csillaga?	Franz Rosenzweig: A megváltás csillaga	131
Váncza Kristóf: A megsebzett filozófia	Tözsér János: The Failure of Philosophical Knowledge Why Philosophers are Not Entitled to Their Beliefs	137
Klaniczay Gábor: Szigorú kritikai vizsgálódás Kézai krónikájáról és Szűcs Jenő elemzéséről	Molnár Péter: Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana” Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege	146

PROBLÉMA

FILOZÓFUSNÓK

Réz Anna Filozófiai karakterek	Benjamin J. B. Lipscomb: The Women Are Up to Something How Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley, and Iris Murdoch Revolutionized Ethics	154
Joó Mária Női négyesfogat a filozófiában	Wolfram Eilenberger: A szabadság tüze A filozófia menedéke zord időkben, 1933–1943	159

MŰEMLÉKVÉDELEM

Entz Géza Antal	Évszázadok öröksége – a magyar műemlékvédelem 150 éve	163
Lővei Pál	Szóltunk! – A Várról	172

SZEMLE

Friedrich Judit	Péter Ágnes: A függetlenség ára Mary Wollstonecraft és Mary Wollstonecraft Shelley öröksége	174
Szalai Miklós	Leszek Kołakowski: A civilizáció a vádlottak padján Korrekt nézeteim mindenről	176
Derdák Tibor	Zsigó Jenő: Vezetőszáron	183

SZEMLE		
Gedeon Péter	Mike Károly: Szelíd kapitalizmus A szabad együttműködés rendje	184
Máté András	Tuboly Ádám Tamás: Advocatus Diaboli Quine és a modális logika	187
MI A PÁLYA?		
Faragó-Szabó István	Te is marxista voltál?	191
Oliver Cussen	Burzsoá ragu Olivier Zunz: The Man Who Understood Democracy Jeremy Jennings: Travels With Tocqueville Beyond America	198
Roger Chartier	Meghalt Natalie Zemon Davis, az elveszett másságok történetének kutatója	203
BIBLIOGRÁFIA		
Fontos könyvek – A <i>BUKSZ</i> válogatott bibliográfiája 2022. III. negyedév–2023.III. negyedév		205

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 7000 Ft, csak digitálisan: évi 5000 Ft
Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716 K & H Bank

ISSN 0865-4247

MÁCSAI A KISCELLI MÚZEUMBAN

TATAI ERZSÉBET

Elmozdul a fal

Mácsai István Kiscellben

Koncepció: B. Nagy Anikó, szerk.: Merényi Ágnes

BTM Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár, Bp.,

2022.

A FESTŐ MŰVÉSZETE

Mácsai István (1922–2005) festészete jól ismert, számos kiállítása volt életében,¹ könyvek is jelentek meg róla,² a mai közönség pedig a születésének 100. évfordulója alkalmából a Kiscelli Múzeum templomterében rendezett kiállítását tekinthette meg és olvashatja a hozzá készített katalógust³. Noha ismerhető Mácsai festészete, mégis rejtély népszerűsége, de szélsőséges fogadtatása is. Piaci siker⁴ és rajongásucunami a sajtóban⁵ egyfelől, többnyire néma fanyalgás a szakma részéről másfelől.⁶

Mácsai István kétségtelenül jó festő volt, aki a festés minden csínját-bínját elsajátította.⁷ Az 1950-ben induló művész a szocialista realizmussal az évtized végén hagyott fel, ekkor alakította ki stílusát, szürrealizmussal enyhén beoltott hűvös naturalizmusát,

amely 2005-ben bekövetkezett haláláig lényegében változatlan maradt. A festésmód nagyjából egyenletesen színvonalas, még ha nem is mindig egyforma részletezettségűek a képek, s ha a szürrealizmus sem mindig, s főleg nem egyforma mértékben szüremkedett be, és csak néhány esetben explicit. Aligha találunk arra választ, Mácsai vajon miért ragaszkodott eltökélten ehhez a konzervatív stílushoz, amikor kortársai egészen másfajta festészetet – az absztrakt és konceptuális művészetről nem is beszélve – műveltek. A kiállítási és üzleti sikerek biztosan pozitív viszcacsatolást jelentettek, és szintén sokat nyomhat a latban kézműves készségeinek kiélése, ugyanakkor tudjuk, hogy Mácsait izgatták a kortárs képalkotási technikák (fotózott és filmeket készített) is, és a naplóírás⁸ reflektált személyiségre vall.

Lineáris, a quattrocento festészetét idéző stílus az 1960–70-es években szembement ugyan a Dománovszky és Bernáth-féle „elmaszatolt”⁹, moderneskedő realizmussal; sem a pop arttal, sem a 80-as évek posztmodern eklektikájával, de még csak a hiperrealizmussal¹⁰ sem volt barátságban, noha mindezekkel sok rokonságot mutat. Az olykor csupán árnyalatnyi formai különbségek hatalmas távolságokat jeleznek, amennyiben a pop art csakúgy, mint a posztmodern

1 ■ 1960 és 1989 között majdnem minden évben rendezett egyéni kiállítást (olykor többet is), de két-három évente 1990 után is. 1950-től 1988-ig szinte valamennyi állami kiállításon szerepelt, évente többször is, de a rendszerváltás után is lehetett néha munkáit látni. *Kortárs Magyar Művészeti Lexikon*. Főszerk.: Fitz Péter. Enciklopédia Kiadó, Bp., 1999–2000. 2. köt. 662. old. Interneten: <http://artportal.hu/lexikon>. (2023. november 7.); Szabó György: *Mácsai*. Körmendi Galéria, Bp., 2002. 111–115. old.

2 ■ Csapó György: *Mácsai István*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1981. (Mai magyar művészet); Szabó: *Mácsai*.

3 ■ *Elmozdul a fal. Mácsai István kiállítása*. BTM, Kiscelli Múzeum, 2022. december 9. – 2023. április 23.

4 ■ P. Szűcs Julianna: Ami a mából hiányzik. *Gondolatok Mácsai kapcsán*. *Artmagazin* 140 (2023/1). 19. old.

5 ■ Csak néhány példa az újabbak közül: A 100 éve született Mácsai István képeiből nyílik kiállítás. <https://papageno.hu/intermezzo/2022/12/a-100-eve-szuletet-macsai-istvan-kepeibol-nyilik-kiallitas/> 2022. december 10.; Nagy Zsófia: Királyné a Lipótvárosban, Brueghel vadászai a Nagykörúton – Mácsai István festőművész kiállításán jártunk. <https://welovebudapest.com/cikk/2022/12/19/latnivalok-es-kultura-macsai-istvan-festomuvesz-kiallitas-kiscelli-muzeum-megragadott-pillanatok-mi-van-a-fal-mogott-kiallitas-3927-jellegzetes-rajongoi-cimmel-Zsuppán-András-Evtizedekig-a-margóra-szorították-de-senki-sem-festett-úgy-a-Kádár-korban-mint-Mácsai-Válasz-online.2023.02.10.> <https://www.valaszonline.hu/2023/02/10/>

macsai-istvan-kiallitas-kiscelli-muzeum-festeszeti-kadar-kor-realizmus/. 2023. 10. 31. Fehérvári-Ménes Anna: Mácsai István lenyűgöző festményei. <https://www.noklapja.hu/aktualis/2023/03/03/macsa-istvan-lenyugozo-festmenyei/2023.03.03> (2023. november 7.)

6 ■ Udító kivétel P. Szűcs Julianna írása. Lásd 4. j.

7 ■ Mintha inverze volna a *Bad painting* című kiállítás koncepcióját megalapozó kutatás eredményeinek, miszerint az utóbbi 50–70 évben sok olyan művészi teljesítmény van, ami nem festői szempontból, de annál inkább művészeti szempontból értékelhető. Susanne Neuberger – Eva Badura-Triska: *Bad Painting, Good Art*. Dumont Publisher, 2008.

8 ■ Bár a több ezer oldalt kitevő naplójából – amennyit a nem Mácsai-kutató ismerhet – arra lehet következtetni, hogy stílusválasztása önismeretéből és öntudatából adódott. De ez még nem magyarázza meg a kitarást.

9 ■ Az elmaszatolt jelző arra a fajta realizmus-eszmére (és így az azt megtestesítő művekre) vonatkozik, amelyben, és amikor, kb. 1956 után elbizonytalanodnak a szocialista társadalom és kultúra elvárásai a realizmus tekintetében, amikor bizonytalan-ná válnak – azaz elmaszatolódnak – a szocialista realizmus határai. Ugyanakkor a szocmodern terminussal szemben nem eufemizál, nem tesz úgy, mintha a modernizmus szele által kissé megcsapott realizmust feltétlenül üdvözlő vállalkozásnak tartanánk. (Maszatolás: ahogy Esterházy Péter értette.)

10 ■ Noha ő egyszer úgy érezte, körülötte forognak a stílusok – még ha nem is azért, mert ő lett volna a tengely, hanem művészettörténeti törvényszerűség miatt. Csapó György: Mácsai István. In: *Közelképek. Beszélgetések*. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1983. 125–130. 126., 128. old.

eklektika kritikus volt „előbbi egy uralkodó mainstreammel, utóbbi az összes kulturális hagyomány-nal szemben”.¹¹ A hiperrealizmustól való távolsága pedig abból fakad, hogy Mácsai képeiből hiányzott a kortárs fotografikus látásmód.¹² Nem volt kortárs művész – ha volt is kortárs mondanivalója –, mert idejétmúlt nyelvén nem (vagy csak ritkán) tudott kortárs kérdéseknek hangot adni.¹³ Ez természetesen nem baj, utólag eltűnnek a régi kontextusok, az időrétegek összeragadnak, számai szétválaszthatatlanul filcesednek (és általában nem, közvetlenül pedig szinte sose látszik a képeken, hogy alkotójuk párttag volt-e, nyomorgott-e, szenvedője vagy haszonélvezője volt-e a rendszernek); feltűnhetnek korábban észre nem vett értékek, jelentések. És azért sem, mert lehetnek az alkotóknak általánosabb, nem a korhoz tapadó céljai is.

A megformálás tekintetében homogén életmű a témacsoportok mentén hasad; az eltérő motívumok (tárgyválasztás és kompozíció) ténylegesen eltérő képtípusokat, azaz jelentésbeli minőségeket eredményeznek, és köztük vannak megfigyelésre érdemes képek:

(1) Viszonylag sok csendélete (kb. 1985-ig) a műfaj eredetéhez híven valóban csendes meditatív táblák, s ezeknél különösen fontos – mert a megformáláson komolyan áll, vagy bukik, hogy pusztá dekorációknál többek-e –, hogy rajzos, tárgyilagos perfekcionizmussal legyenek megfestve a homogén háttér előtt (tehát semleges, szinte a semmiben) álló csigaházak vagy virágok.

(2) A kevés, a kortárs világot ábrázoló képének hűvös naturalizmusa – a néptelen *A párizsi metró* (1960), a *Pesti utca* (1961), a *Pesti fiatalok* (1965) – ellenben az elidegenedés lenyomata – redukált

árnyékaival, statikus alakjaival, geometrikus kompozícióival –, s valahol a kettő között foglal helyet egyik utolsó képe, a saját kórházi környezetét megjelenítő *Kórterem, Kerepestarcsa* (2003).

(3) A pusztuló magyar valóság hiperrealista képe *A roncs* (1977) szarkazmusával csaknem szürrealistának hat, míg (4) *Az oroszlán* (1961) látomásosságával a szürrealizmus komoly késői utódja.

(4½) Végül az első idézetkép, a *Látomás* (1979), amelyen Margarita infánsnő és Nieto udvarmester Velázquez festményéről a kiskunfélegyházi sáros utcán jelenik meg – túl a szür- és hiperrealizmuson, és a (magyar) posztmodernen innen – fontos, jelentésgazdag kép, nem éppen szórakozás a motívumokkal. Talán a magyar szocialista valóságból elvágyódó festő ars poeticája is.

De, ki lehet ugyan jeleníteni, hogy a sok egysírfra járó „idézetkép” és futószalagon gyártott melanholikus portré a hetvenes évek szocialista Magyarországnak életérzését – magányosságot, elidegenedést – fejezi ki (és tényleg néhány portré épp csendes merevsége miatt figyelemre méltó), a tömegesség mégis sokkal inkább kiüresíti a meglévő potenciált és kissé hitelteleníti az eredeti művészetakarást. A sok

portrét és csendéletet, tudjuk, képcsarnoki eladásra festette a művész, hogy „családját eltartsa”,¹⁴ de épp ezért nem feltétlenül kell őket műalkotásokként számontartani.

RECEPCIÓJA

Mácsai ambivalens fogadtatása nem új, erről már 1979-ben is szó esett Csapó Györggyel folytatott

11 ■ P. Szűcs: Ami a mából hiányzik, 21. old.

12 ■ Ó XIX. századi módon használt festményeihez fényképeket. Révész Emese: Realizmusok Mácsai István festészetében. In: *Elmozdul*, 46–99. 80. old.

13 ■ Hogy nem a „nyelv” önmagában vett „minőségét” kérdőjelezzem meg, Czene Márta példájára hivatkozom. Czene Márta ugyanis az időtlenség klasszikus nyelvén nemcsak azért tud kortárs lenni, mert a mai élet festője, hanem mert ezzel együtt azt a szakadékot is megmutatja – és olykor át is hidalja –, ami a „klasszikus”, „örök” nyelv és a Czene kompozíciója által megragadott témái között tátong.

14 ■ Mácsai estében ez – az ún. szocializmusban elérhető – igen magas életszínvonalon tartást jelent. Mácsai 1979-ig

Mácsai István: Aranydarázs, 1939.

legalább tizenkétszer volt Bécsben, járt Párizsban és Olaszországban, 1966-ban Amerikában. Koczás Eszter tanulmányából származik: Koczás Eszter: Az idézetképek. In: *Elmozdul*, 138–155. old. Vajon hogyan? Miből? Tehát úgy tűnik, a sok egyforma unalmas portrét nem művészi indíttatásból festette és nem is a nyomor ellen küzdve, neki a jólét megteremtése volt fontos. Nincs ebben semmi kivetnivaló, csak az „újrágondolás” miatt fontos ésszerű tartani. Lásd még: B. Nagy Anikó: Takarásból kilépve. In: *Elmozdul*, 4–43. 38. old.

15 ■ Csapó: *Közelképek*. Lásd 10. j.

16 ■ B. Nagy: *Elmozdul*, 14. old.

17 ■ Naplójára hivatkozva írja Szerdahelyi Orsolya: „Pogány éveken át hitegette egy monográfiával, amely sosem készült el, D.

beszélgetésében.¹⁵ A szocializmus idején hivatalos részről D. Fehér Zsuzsa és Pogány Ö. Gábor voltak a támogatói¹⁶ akiktől 1988 körül eltávolodott¹⁷, rajtuk kívül Ury Ibolya¹⁸ és Csapó György¹⁹ szentelt Mácsai művészetének több katalógusbevezetőt és elismerő kritikát. A rendszerváltás után pedig Szabó György írt róla monográfiát.²⁰ A kritikus hangok között volt P. Szűcs Juliannáé és Vadas Józsefé, ambivalens véleményyt fogalmazott meg Perneczky Géza és Rényi Péter – valamennyien Mácsai korszerűtlenségét bírálták. A jelenlegi dicsőhimnuszokról nem érdemes szót ejteni. P. Szűcs korábbi kritikáját folytatta, György Péter pedig árnyaltabb megközelítést javasolt.

Perneczky 1965-ben bár Mácsai „biedermeier szürrealizmusáról” és „merev, klasszicisztikus maszk mögötti” portréiról beszélt, mégis ígéretesnek vélte: némely csendélete „hűvös, feszültséggel teli, sokértelmű gondolatvilágra utaló bonyolultságot ígér.”²¹ Rényi pedig, noha idejétmúltnak tartotta Mácsai stílusát, idézetképeit – Mácsai nyilatkozatai ellenére – képi tréfáknak tartotta, és íróniát tulajdonított nekik.²² Mácsai „hideg, személytelen” és „megmerevít” – írta Vadas és dicséretbe burkolt fullánkkal szúrta: „érzékeny megfigyelésekkel téve szalonképessé a műkereskedői ízlésvilágot.”²³ Azok számára érdekesek e képek, „akik kutatják vagy kutatni fogják a hatvanas-hetvenes évek vizuális fogyasztási igényét, lebontva az üzletekben kapható használati és dísz tárgyaktól egészen a külföldi utazásokról behozott és behozható javakig. Mácsai lefestett világának tárgyi részéből – hangsúlyozom, nem művészi üzenetéből – rekonstruálható sokunk

vásárlási vágyképe, lakberendezési fordulata, öltözködési színvonala. Végül is a hatvanas évek elején szerettük meg mi is a henger alakú dísztelen poharakat, a kerámia és ötvösbizsukat, az arcot jól keretező mohair sapkát. A hetvenes évek elején együtt szerettük meg Mácsaival az igazi népviseleti blúzt, a tört fényű önérdényeket, az egyiptomi hatású üvegkancsót és a virágot.”²⁴ – írta P. Szűcs nem kevés maliciával.

Ironikus módon jóslata voltaképpen bevált; ma már korántsem elvetendőek vagy alábecsülendők e képek mint kordokumentumok. Ráadásul nemcsak azért (s főleg nem amiatt), amiket a kritikus említett, hanem legalább annyira a stílusuk miatt. Mácsai üzleti sikereiből kikövetkeztethetően alkotásai – a szocialista realista képektől „a százharminchárom szomorú kisasszonyig” – a közönség (korábban a hatalom) vizuális kultúrájának is dokumentumai. Vagyis a „kispolgárian pedáns hiperrealizmus”²⁵ „egy elérhető világ” pótlékát nyújtotta és nyújtja ma is.²⁶

György Péter 2020-ban felidézte Birkás Ákos tárlatvezetését a Magyar Nemzeti Galériában *Keretek között* címmel rendezett, a hatvanas éveket bemutató kiállításon,²⁷ ahol többek közt Mácsai

Mácsai István: Konyha, 1960.

István *Pesti utca* című (1961) képe is sorra került. Birkás „Elemzés tárgyává tette a várakozók magányát, egymástól való teljes elszigeteltségüket, rámutatott a városkép riasztó sterilizálására, a vetett és önárnyékok hiányának jelentésére. ... Mácsai félreismerhetetlen módszereiről tett megállapításait összefoglalva amellelt érvelt, hogy a kép akár egy idillikus jelenet benyomását is kelthetné, de alaposabb szemlélődés után a jelenet komor lesz, valójában a halottak

Fehért pedig »olyan általános ellenszenv övezte«, hogy Mácsai, saját jóhíre érdekében, jobbnak látta, ha távolságot tart tőle. Szerdahelyi Orsolya: „...festettem a százharminc-harmadik szomorú kisasszonyt a Képcsarnoknak...” In: *Elmozdul*, 102–135. 135. old. 18 ■ Szabó Urytól öt katalóguselőszót és cikket ismer a rendszerváltás előtti évekből és hármat 1990 után. Szabó: *Mácsai*, 126–131. old. Lásd 2. j.

19 ■ Csapó: *Mácsai*. Lásd 2. j.; Csapó: *Közelképek*. Lásd 10. j. Szabó György tőle még két cikket ismer. Szabó: *Mácsai*, 128., 130. old.

20 ■ Szabó: *Mácsai*

21 ■ Perneczky Géza: Mácsai István képei a Csók Galériában. *Magyar Nemzet*, 1965. december 4. 4. old.

22 ■ Rényi Péter: Ironikus festészet. Mácsai István kiállítása a Vigadóban. *Népszabadság*, 1983. május 27. 7. old.

23 ■ Vadas József: Közömbösített idill. *Élet és Irodalom*. XXII. 14. 1978. április 8. 12. old.

24 ■ P. Szűcs Julianna: Látvány és valóság. Mácsai István kiállítása a Múcsarnokban. *Népszabadság*, 1978. április 18. 7. old.

25 ■ P. Szűcs Julianna: Kishibás korstílus-kép. Utólagos gondolatok a keretek között című kiállításról.

Artmagazin 103 (2018/4), 6–11. old.

26 ■ P. Szűcs: Ami a mából hiányzik, 20. old.

27 ■ A kiállítás 2017. november 17. és 2018. február 18. között volt látható.

szigetét ábrázolja. S hirtelen összeállt minden. Az elszigeteltség, a szomorúság. Birkás újra visszatért a fényviszonyok kérdésére. Nappal van, mondta, de mintha félhomály lenne.

Igaz, ami igaz: mindaddig nem gondoltam arra, hogy Mácsai festészete ilyen radikálisan végiggondolt, s támadhatatlanul szakmai értelmezéseket is megenged, illetve megkövetel. Mindenesetre zavarba ejtő volt Birkás koncepcióját később P. Szűcs Juli-

Mácsai István: Pesti fiatalok, 1965.

annának az *Artmagazin*-ban közölt írásával (2018/2.) egybevetni, amely most is pontosan ugyanazt a metaszöveget, okos retorikát használta, mint a hetvenes években.²⁸ György 2023-as ismertetője a kiscelli kiállításról Mácsai festészetének pozitív újraértékelése, valamint a múzeum és a kurátor méltatása.²⁹ Az átértékelést valójában Hornyik Sándor kezdte meg a magyar társadalmi kontextusban vizsgált realizmusok értő, odafigyelő elemzésével.³⁰

A RENDEZÉSRŐL

A kurátori állásfoglalás tárgyilagos-analitikus megközelítést ígért. „Tisztán kvalitásalapú, főművekre koncentráló, kanonizációs megközelítés helyett az életmű sokszálú bemutatására vállalkoztunk. Szándékaink szerint nem ítélezünk, hanem értelmezünk, támpontokat adunk – párhuzamos narratívákat, kontextusokat építünk fel és láttatunk.”³¹ Az elsősorú rendezés azonban mint kitűnő művészt vitte színre Mácsait: főművekkel a templomhajóban, egy portré-ikonfallokal a szentélyben (ahova először belépünk) és fotóival, dokumentumfilmjeivel a toronyok alsó szintjein. Bár a cím, *Elmozdul a fal* magyarázatára áll egy mondat a katalógusban: „Kiállításunk címe részben a takarásból kibontani szánt életműre [...] vonatkozik”,³² a kiállításon metaforikus vagy allegorikus értelmezés helyett konkrét falak moztak

síneken hosszában a kiállító tér közepén. Vajúdtak a hegyek, és egereket szültek. Bizonyosan jó sokba került az installáció, viszont aligha tett hozzá valamit Mácsai értelmezéséhez.

Az „ikonfal” mindenképp telitalálat volt: egyrészt szentesítő funkciót teljesített, másrészt azonban a majdnem negyven, képcédulák nélkül elhelyezett portré a tömeges előállítást reprezentálta, mivel ekképp meg lett vonva az egyediség mind az ábrázolttól, mind a műtárgytól.

A kiállítás egy remek szövegpontot is kínált Mácsai barátja, Gánóczy Mária *Félbevágott festőnő* című képével, amelynek metaforája (a nőfestő félbevágott karrierje) hasonló logikára jár, mint a kiállítás címben rejlő metafora.

AZ ÉRTÉKEK ÁTÉRTÉKELÉSE, A KATALÓGUS

„Oelmacher Anna az egyetlen őszinte kommunista, akit ismerek. Ja igen, és Dávid Liesl. És Kenedy Katalin. Na de aztán kész, és ez a három is nő. Ami

nagyon sajtóságos. De nincs most idő ezen elmélkedni, mert beront Lengyel Bandi”³³

De vajon mit értékel, és hogyan értékeli újra Mácsai tevékenységét a kiállítás és a katalógus? Azt, hogy a régi kritika téved a kommersz portrék, csendéletek és idézetképek tekintetében? Vagy épp ellenkezőleg, hogy megalapozott az üzletben és a WorldWideWeb lapjain elért siker?

A sajtószövegben és a katalógusban is sok szó esik Mácsai fotóhasználatáról, fotós sikeréről, és hogy a fényképezés és festészet összehasonlításáról tanulmányt is publikált: „Mácsai pályája kezdetén fotóművészként is sikereket ért el, 1957-es párizsi útja során készült fényképei, különösen a párizsiak hétköznapijait megragadó. életképei, fotós körökben

28 ■ György Péter: Mácsai István – Tájak, az én tájaim. *Élet és Irodalom*, LXIV. 15. 2020. április 9. 22. old.

29 ■ György Péter: Elmozdul a fal. *Élet és Irodalom*, LXVII. 1. 2023. január 6. 22. old.

30 ■ Hornyik Sándor: A festői leírás művészete. Mácsai István pesti mágikus naturalizmusa. *Exindex*, 2023. április 23. <https://exindex.hu/flex/a-festoi-leiras-muveszete/>

31 ■ B. Nagy: *Elmozdul*, 10. old.; http://www.kiscellimuzeum.hu/elmozdulafal_macsaiistvankiscellben

32 ■ B. Nagy: *Elmozdul*, 34. old.

33 ■ Írta Mácsai naplójába 1956. október 25-én. Mácsai István: *Napló – 1956. Részletek. Holmi* 18. 10. (2006. október) 1275–1303. 1289. old.

34 ■ Révész: *Realizmusok*, 80–81. old., jegyzetben még: „1958-ban párizsi fotói a Madome I. Nemzetközi Művészi Fényképképzésén aranyérmet nyertek. *Foto*, 1958. 133.; Pálos Miklós: Amikor a festő fotografál. *Ország-Világ*, 1958. március 19. 10–11.”

is figyelmet keltettek.”³⁴ Emellett „1952 és 1980 között [...] mintegy tizenhat órányi vágott, részben töredékes”³⁵ mozgófilmet is készített. „Mácsai István nemcsak festő volt, hanem jelentős amatőrfilmes és fényképész is. A hagyatékban fennmaradt sok-ezernyi fotó, a többtucatnyi nyolc milliméteres filmes szekvencia az egy életen át, változó intenzitással írt naplók kötegeivel együtt – nem egyszerűen kutatási támpontok, hanem új átjárásokat nyitnak mind az oeuvre-ben, mind a korszakról való tudásunkban.”³⁶ A kiállításon vetítették is számos fotográfiaját és néhány filmjét is, ám bármennyit említik³⁷ a katalógusban (a mennyiséget mantrázva és mint Mácsai realista festészetének segédeszközét), egy szót sem vesztenek a fotók és filmek elemzésére, értelmezésére. Olyannyira nem, hogy a műtárgyjegyzékben (ahol a névtelen portrék nevet kapnak) sem szerepelnek. A kötetben levő fényképek pedig árva, interpretáció nélküli illusztrációk.

A kanonizáció érdekes kérdéseit veti fel az is, hogy a kiállításon egyetlen egy szocialista realista kép sem szerepelt, s a katalógusban is csak egy.³⁸ Okkal vélhető ugyanis, hogy Mácsai szakmai elfogadását (netán népszerűségét is) nehezíti szocialista realista múltja. Akkor is, ha a művész ezt nem tagadja meg, s ha egy pályakezdő művésznek, ha érvényesülni akart 1950 körül, nemigen volt más választása. Naplójába ezt írta: „40–50 év távlatából szemlélve »szocreál« képeimet, bizonyos meghatottsággal gondolok rájuk. Én nem sanda gondolatokkal vettem részt a »szocreálba«, számomra az tette lehetővé, hogy festő legyek. Voltak, akik más utat választottak, állásba mentek, vagy a Bábszínházba bábokat tervezni, mint Ország Lili, de nem festettek történelmi képeket.”³⁹ Továbbá, vajon mit változtat a megítélésen, ha már 1961-ben (!) kedvetlenül dolgozott eladásra szánt portréin: „festem a százharmincharmadik szomorú kisasszonyt a Képcsarnoknak. Jesszusom! Mikor festem már a magam dolgát?” Mit érthetett a „maga dolgán”?⁴⁰

A katalógus tanulmányai persze informatívak, kezdve B. Nagy Anikó alapos áttekintésétől K. Horváth Zsolt a művészszerep árnyalt szociálpszichológiai elemzéséig a szocialista Magyarországon.⁴¹

Mindazonáltal úgy tűnik, az idézetképek értelmezés nélküli elemzése mintha csupán a kánonba emelését szolgálná. Révész Emese okos tanulmánya Mácsai István elhelyezéséről a realizmusok hálójában pedig talán sok embert meggyőz Mácsai minőségéről és korszerűségéről. Én azonban kételkedem abban, hogy mértékadó lenne az, hogy a világban, Amerikától Ausztráliáig mindenütt találhatók olyanok, akik hozzá nagyon hasonlóan festettek – akár ismerősök, akár nem, akár véletlen a hasonlóság, akár nem. Attól függetlenül, hogy azok éppen világhírűek, vagy nem, érdekesek-e vagy unalmasak – hozzátevé a helyi és a globális kontextusban való megértést.

K. Horváth szerint Mácsai autonómia-kereső volt. A kollaboráns/ellenálló, rossz/jó dichotómiáján túllépő, differenciáltabb skálát – konformizmus–újítás–ritualizmus–visszahúzóadás–lázas – javasol Robert K. Merton⁴² nyomán a művészi viselkedés vizsgálatára. Különböző aspektusokban, időszakokban és változásaiban vizsgálja a művészi lét peremhelyzetét (Mérei alapján), majd Mácsai pályakezdését. A nyugati világ álmokképpen keresztül, a hatvanas évek viszonylagos művészi jólétén és a szocialista társadalom elvárásainak és feltételeinek antagonizmusa szorításán át (mely egyszerre lehetetleníti el és várja el az önálló gondolkodást) nézi-olvassa Mácsai választásait.

B. Nagy Anikó egyik lábjegyzetében felsorolja Mácsai barátait,⁴³ akikkel együtt megbeszélték festményeiket: Arató István (1922–2010), Bér Rudolf (1924–2004), Béres Jenő (1912–1981), Bod László (1920–2001), Breznay József (1916–2012), Gánóczy Mária (1927–), Iván Szilárd (1912–1988), Muray Róbert, (1931–2009), Scholz Erik (1926–1995), Perhács László (1922–1998), Szentgyörgyi Kornél (1916–2006), Veress Pál (1920–1999), aztán Balogh András (1919–1992) Böhm Lipót (1916–1995). Elgondolkodtató névsor; különböző okokból Mácsai-nál mindannyian a feledés sokkal mélyebb homályába vesztek, azaz, velük is összevetve lenne érdemes Mácsai István helyét – aki innen nézve sose volt falak mögé rekesztve – Magyarország művészettörténeti térképén megkeresni. □

35 ■ B. Nagy: *Elmozdul*, 22. old.

36 ■ B. Nagy: *Elmozdul*, 9. old.

37 ■ A „fotó” és a „fénykép” összetett és toldalékos formában 77, ill. 19 alkalommal fordul elő. (Köztük a „fotós” hétszer, a „fényképész” háromszor).

38 ■ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a „szocialista realizmus” és a „szocialista realista” összesen 46-szor, a „szocreál” 16-szor előfordul a kötetben.

39 ■ Idézi Révész: *Realizmusok*, *Elmozdul*, 56. old.

40 ■ Idézi Szerdahelyi: *Elmozdul*, 121. old.

41 ■ K. Horváth Zsolt: Tékozló aszkézis és sóvárgó hedonizmus. Művészszerepek és kulturális minták 1945 – 1961: Sarkadi Imre, Kondor Béla, Mácsai István. In: *Elmozdul*, 158–225. old.

42 ■ Robert K. Merton: Társadalmi struktúra és anómia. In: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*.

Osiris, Bp., 2002. 213–243. old. Ford. Berényi Gábor.

43 ■ B. Nagy: *Elmozdul*, 6–7. old.

CSONTVÁRY A VÁROSLIGETBEN

FODOR ZOLTÁN

Budapest – Pécs

Csontváry 170

Emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Galéria és a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményéből, Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2023. április 13–július 16.

Katalógus

Szerkesztette: Gergely Mariann

Szerző: Bellák Gábor

Fordítás: Emma Roper-Evans

Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2023.,

173 oldal, 5800 Ft

Nem a tanult szakmám jogán, hanem bizonyos önéletrajzi események miatt a múlt évezred utolsó évtizede óta foglalkoztat Csonthváry Kosztka Tivadar (1853–1919) festészete. Figyelemmel kísérem a munkásságáról megjelenő közleményeket, a műveit bemutató hazai tárlatokat. A budapesti Szépművészeti Múzeumban megrendezett Csonthváry-kiállítást nem sokkal a megnyitása után kerestem fel, és a helyszínen árusított katalóguskötetet is megvásároltam. A következőkben erről a kiadványról fejtem ki a véleményemet.

A színesen nyomott kötet 260 mm magas és 212 mm széles. A füles, kartonált borító külső oldalára *A taorminai görög színház romjai* című festmény részletének reprodukciója került. A belívet tizenegy célnafűzött ív alkotja, melyeket ragasztókötéssel egyesítettek.

A katalógusban a tartalomjegyzéket Baán László főigazgató előszava és annak angol fordítása követi, majd Bellák Gábor Csonthváry-tanulmánya s a művész életrajza szintén két nyelven (7–39. old.). A legterjedelmesebb rész a tulajdonképpeni katalógus: a kiállított művek színes reprodukciói (40–163. old.), a kiállított művek jegyzéke, a szöveg közti képek listája és a válogatott irodalomjegyzék mind szintén két nyelven (165–173. old.), majd az eddigi fontosabb Csonthváry-kiállítások felsorolása és a tárlat megrendezésében közreműködők névsora.

Az alábbiakban a kötet felépítését követve tárgyalom a fontosabb tartalmi egységeket.

Szónoki túlzásoktól nem mentes előszavában Baán László főigazgató „a magyarok zseniális Csonthváry-

ja” (7. old.) címmel illeti a művészt,¹ és a következő szavakkal invitálja a nagyközönséget a kiállításra: „A Szépművészeti Múzeum impozáns kiállítótermei méltó helyszínt biztosítanak a Csonthváry-életmű grandiozitásának – reményeink szerint az érzékelés és értelmezés minden szintjén maradandó élményt nyújtva látogatóinknak.” (8. old.)

A Szépművészeti Múzeumot 2004, a hozzá csatolt Magyar Nemzeti Galériát 2012 óta irányító főigazgató emelkedett hangvételű bevezetése után következnek a szakmai jellegű részek, de mielőtt az áttekintésükbe belekezdenék, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy a kiállítás kurátora, Gergely Mariann, a katalógusban szerzőként egyetlen szövegegyeséget sem jegyez, ebből adódóan az általa követett rendezési szempontokat sehol sem ismerteti. Az egyik sajtóbeli nyilatkozatában ugyanakkor kitért a munkáját meghatározó szándéokra:

„Nekünk [...] az célunk, hogy túllépjünk a legendákon, és egy abszolút tárgyilagos, de rendkívül elegáns, a műveket, azok önértékét hangsúlyozó kiállítással álljunk a közönség elé.”

„A mostani kiállítás egy valóban lezárt életmű tudományosan és a nagyközönség szempontjából is

1 ■ Egy róla készült újságírói portréból kiolvasható, hogy a főigazgató ha akar, tud „a tárgyalófélfé szája íze szerint beszélni”. Lásd Somlyódy Nóra: Csikágótól a Hősök teréig. Portré Baán Lászlóról, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójáról. *Magyar Narancs*, XIX (2007), 44. szám, 11. old. Feltehetően a célközönség „szája íze szerint beszélni” kívánó szándéknak köszönhető az előszóban az efféle hízelgések: „Talán az életpálya az, amiben nem áll egyedül a magyarok között: tanulás, szorgalom, tehetség, megfeszített munka, a meg nem értettség, az egyre nagyobbra növevő profetikusság elhivatottság, végül az elszegényedés, s a halála után évtizedekkel kezdődő rajongó csodálat a művészetére iránt. Ez az, amiben sokan tipikus magyar sorsnak látják az övét”. „Csonthváry művészetét azért is szerettük, mert nemzeti sorsunk oly sok árnyalata tükröződik benne, a »megbűnhődte már e néptől a »hozz rá vig esztendő«-ig.” (7. old.)

2 ■ Farkas Anita: „Te leszel a világ legnagyobb napútfestője” – itt a nagy Csonthváry-kiállítás a Szépművészeti Múzeumban! (https://mandiner.hu/cikk/20230413_csonthvary_kiallitas_szepmuveszeti_muzeum)

3 ■ A tanulmány lényegében a 2016-os csíkszeredai Csonthváry-kiállítás katalógusában publikált szöveg rövidített változata, amelyen a szerző kisebb, a művész születése óta eltelt évek számát aktualizáló, illetve stilisztikai jellegű módosításokat végzett. Kisebbségi jelentőségű változtatásnak tekinthető a kilenc forrásadatoló végjegyzet is. A szöveg újrachasznosított voltára a Szépművészeti Múzeum kiadványa nem utal.

4 ■ *A Nemzeti Szalon téli kiállításának katalógusa 1900 év november és december havában*. Nemzeti Szalon, Bp., 15. old. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEMG_NemzetiSzalon_1894_1900/?pg=232&layout=s)

5 ■ *Budapesti Napló*, V (1900), 315. szám (november 16.), 9. old.

megnyugtató, megalapozott összegzése. Mindenfajta misztikus kombináció- és analízismentesen, a kánonba szervesen illeszkedve. Ez a célunk legalábbis. És hogy ily módon a művek a meséktől, kételyektől, legendáktól függetlenül, önmagukban adják meg azt a súlyt, értéket, minőséget, amit Csontváry a korát megelőző modern művészként kivívott magának.”²

A kurátor által megfogalmazott célok kétségtelenül méltánylandók, ám kérdés, hogy a katalóguskötetben sikerült-e abszolút tárgyilagosan, mindenfajta misztikus kombinációtól mentesen, a meséktől, legendáktól függetlenül, rajtuk túllépve tárgyalni a Csontváry-életművet. Ezt leginkább Bellák Gábor *Csontváry, „aki eredeti volt mindenütt és mindenben”* című írása (13–21. old.) alapján ítéltük meg, miután ez a rész foglalkozik a leghosszabbban a mester művészetével.³ Miközben Csontváry festői munkásságát próbálja jellemezni, bizonyos életrajzi eseményekre is kitér. Csupán e tárgyilagosan megítható részletek némelyikét említem meg, a festői életművet minősítő gondolataira nem térek ki, miután azokat olyan szubjektív színezetű, egyéni elképzelések befolyásolják, amelyek jogossága nem kérdőjelezhető meg.

„Százhetven éve született Kosztka Mihály Tivadar, aki valamikor 1900 körül vette föl a Csontváry nevet. 1900 novemberében már Csontváry néven mutatta be első tájképét a Nemzeti Szalon téli kiállításán”, kezdődik a bemutatás (13. old.). Az 1900-as bemutatkozást említő állítás feltehetőleg a Nemzeti Szalon 1900-as téli kiállításának katalógusán alapul, amely a bemutató idejét november–december hónapra teszi, s amelyben szerepel a következő tétel: „175. CSONTVÁRY TIVADAR: Tájkép (olajf.) Ára 60

6 ■ *Műcsarnok*, IV (1901), 5. szám (január 27.), 82. old.

7 ■ Németh Lajos: *Csontváry Kosztka Tivadar*. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Corvina, Bp., 1970. 257. old. 10. jegyz.

8 ■ Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet Könyvtára, K-2.052/2.

9 ■ *Csontváry-émlékkönyv*. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból. Válogatta és emlékeztetéseivel kiegészítette Gerlőczy Gedeon. Bevezette, az összekötő szövegeket írta és szerkesztette Németh Lajos. Corvina, h. n., 1976.

10 ■ *Csontváry-émlékkönyv*. 3. bővített, átdolgozott kiadás. Corvina, h. n., 1984. A kötet súlyos nyomdai hibával jelent meg, mivel az eredeti változat 92. lapján olvasható szöveg – amelynek az átdolgozott kiadás 100. lapján lenne a helye – kimaradt belőle.

11 ■ A katalógus időrend szerinti irodalomjegyzékében csak az *Émlékkönyv* 1976-os első kiadása szerepel (170. old.). A kiadvány előzményének tekinthető 2016-os csíkszeredai Csontváry-katalógus időrendbe szedett irodalmi tételei között is csupán az 1976-os kiadás bukkan fel, ott viszont a kötet egy 1981-ben, illetve egy 1986-ban megjelent cikk között kerül elő, vagyis ott, ahol az *Émlékkönyv* 1984-ben kinyomtatott, harmadik kiadásának a helye lenne. (Bellák Gábor: *Csontváry 163*. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2016. 118. old.) Úgy tűnik, a 2023-as budapesti katalógus összeállítása idején a korábbi irodalomjegyzékből indultak ki, de a lista frissítésekor ahelyett, hogy pótlólag jelezték volna az *Émlékkönyv* ténylegesen használt kiadásának sorszáma, illetve helyesbítették volna a megjelenési évét, az előzőleg tévesen 1976-ra datált tételt a listában előbbre, a jelzett évszámnak megfelelő helyre vitték át.

12 ■ A kiemelés a forrásdokumentum szerint. F. Z.

frt.”⁴ A korabeli sajtóhírek szerint a beküldött művek közül egy zsűri válogatott, a tárlatot novemberben kívánták megnyitni.⁵ Az előzetes tervek ellenére a kiállítás végül csak december 1-jén nyílt meg, és 1901. január 15-én zárt.⁶

Az 1900-as bemutató katalógusával korábban Németh Lajos (1929–1991), a Csontváry életművét tudományos igényességgel először feldolgozó művészettörténész is foglalkozott. Monográfiájában írta: „az 1900-as Nemzeti Szalon Téli Kiállítása katalógusában szerepel egy Csontváry jelzésű táj. Tehát már ekkor felvette a festőnevet. A kép egyébként a Nemzeti Szalon Archivumában levő katalógus kézjegyei szerint valószínűleg mégsem került kiállításra. (MTA MKCS Könyvtár.)”⁷ Ennek alapján úgy gondolta, Csontváry nagyközönség előtti első bemutatkozására csak 1905-ben került sor, amikor is a művész Budapesten, egy maga rendezte kiállításon tette közszemlére a képeit.

A Németh Lajos által hivatkozott katalóguspéldányban⁸ a műjegyzékben önállóan megnevezett 181 alkotás közül 180-nak a sorszáma – vélhetőleg fekete tussal – szabad kézzel bekarikázták, bizonyára egy olyan alkalommal, amikor a listában felsorolt alkotások tényleges meglétét ellenőrizték. A 175. tétel megnevezését ellenben egy vonalzó mellett vezetett, barnászörös árnyalatú, kb. 1 mm széles nyomot hagyó ceruzával teljes hosszában áthúzták. Magam ezért Csontváry vélelmezett 1900-as művészi bemutatkozása ügyében teljes mértékben egyetértek Németh Lajossal.

Bellák Gábor idéz egy részletet Kosztka Keleti Gusztávhoz írt, 1880. november 30-i leveléből: „azon eszme, hogy én rajzolóhoz kezdék, pusztán a véletlenségen alapszik” (13. old.). Ehhez az idézethez munkája végén, egyik végjegyzetében a következő forrást adja meg: „*Csontváry-émlékkönyv* 1976. 37.” (21. old.) Mármint a megnevezett kötetben a jelzett oldalon nem találhatók az idézett szavak. Vajon mi lehet ennek az oka? Aki ismeri valamelyest a Csontváry-irodalmat, tudja, hogy a könyvnek eddig három kiadása volt. Az 1976-os első,⁹ az ehhez igazodó 1977-es második, és a bővített, átdolgozott, 1984-es harmadik kiadás.¹⁰ A Bellák idézte részlet csak a *Csontváry-émlékkönyv* harmadik kiadásában szerepel valóban a 37. oldalon. A szerző még négy további alkalommal hivatkozik így, tévesen az *Émlékkönyv* első kiadására.¹¹

A Csontváry-életmű legfontosabb darabjait 1919-ben megvásárló Gerlőczy Gedeonról (1895–1975) írja Bellák: „Gerlőczy szerencsére sokkal több mindent feljegyzett hosszú élete során, mint amennyit végül Csontváryval kapcsolatban publikált. Kézírtos jegyzeteinek legérdekesebb része az a kevésbé ismert Csontváry-életrajz, amit az alábbi címmel látott el: *Csontváry naplójából, hozzátartozóinak és ismerőseinek emlékezetéből összeállítva*.” (14–15. old.)¹² Az egyik végjegyzetében a szerző a hivatkozott irat lelőhelyét is megadja: „Szépművészeti Múzeum –

Kelet-Európai¹³ Művészettörténeti Kutatóintézet [SZM–KEMKI], Archivum és Dokumentációs Központ, Budapest, ltsz. Ad 26. 192–2023.”¹⁴ (21. old.)

Az említett irománynak Bellák Gábor kitüntetett jelentőséget tulajdonít. Csontváry életének bizonyos eseményeit értékelve azt vallja, hogy ezeket a történeteket valós mivoltukban nem a festő saját visszaemlékezéseiből, hanem a Gerlőczy jegyezte életrajzból ismerhetjük meg.

Mielőtt Bellák gondolatmenetének néhány fontosabb elemét bemutatnám, előljáróban szükségesnek tartom felidézni azt a Timár Árpád (1939–2017) által felvázolt, a Csontváry-kutatásban alkalmazandó forráskritikai elvet, amely szerint a művész hagyatékában különbséget kell tenni „a teljesen hiteles, autográf formában fennmaradt Csontváry-írások és a neki tulajdonított, gépirat-formában ismert szövegek között. [...] a képek restaurálásának analógiáját követve, a kéziratoknál is a lehető leghívebben kell közölni mindazt, ami biztosan Csontvárytól származik, és szigorúan el kell tőle választani azt, ami csak gépiratos formában, vagy ahogy emlegetni szokták, »hiteles másolatként« maradt fenn. Ezek hitelességét ugyanis mindaddig feltételeként kell kezelni, amíg valaki minden kétséget kizárva be nem bizonyítja, hogy valóban Csontváry írásai. Nem zárható ki ugyanis az, hogy a gépiratok közt kompilációk vagy akár szándékos hamisítások is vannak.”¹⁵

Tájékoztató tábla a kiállításon

A követendő forráskritikai elvhez képest Bellák Gábor eljárása, amelyben egy nem Csontvárytól származó irat hitelesebb forrásnak minősül a művész saját feljegyzéseinél – akár gépelt másolatokból, akár autográf formában fennmaradt dokumentumokból ismerjük őket –, nem egyszerűen visszalépés, hanem tévút. Egy ehhez hasonló tévutat – amikor Lehel Ferenc regényesítő képzelettel megírt Csontváry-könyvének két kiadását évtizedekig hiteles forrásként fogadta el a közönség – már bejárta a recepció, felesleges és káros még egyszer elkövetni ugyanazt a hibát.

Bellák Gábor a Gerlőczy Gedeon jegyezte életrajzt részletesebben nem mutatja be. Számára föl sem merül, hogy az iratban foglalt állítások hitelességét ellenőrizze: kritikai értékelés nélkül kivonatolja a Gerlőczy-féle iratot. Tartalmi összefoglalása annak leírásával indul, miként kezdte meg munkavállalóként önálló életét az ifjú Kosztka Tivadar.

„Az életrajz 1869-ben kezdődött, amikor a tizenhat éves Tivadart édesapja Eperjesre vitte kereskedősegédnek Werther János üzletébe. Itt töltött el három boldog évet, itt került szinte testvéri kapcsolatba a nála négy évvel fiatalabb Werther Juliskával. Ez a Juliska hívta meg 1873-ban, hogy édesapjával, János bácsival együtt utazzanak el Bécsbe, s nézzék meg a világi kiállítást. Ott találkoztak Munkácsy Mihály festményeivel is, s ez mindkét fiatalra nagy hatást gyakorolt. Gerlőczy életrajzi feljegyzése szerint Kosztka Tivadar ekkor már bevallotta Juliának, hogy ő is szeretne híres festő lenni. Amikor Csontváry 1879-ben a szegedi árvízi mentés közben szerzett betegségéből próbált felépülni, Juliska volt az, aki nagybácsija iglói patikáját ajánlotta Tivadarnak. Így került fiatal patikusként Iglóra dolgozni és gyógyulni. Júlia édesapjával együtt ott is meglátogatta. Wertherék szerették Tivadart, nem bánták volna, ha Júlia és Tivadar összekötik az életüket.” (15. old.)

Az idézett szakasz első mondata rögvést támpontot nyújt ahhoz, hogy véleményt formálhassunk Bellák Gábor feldolgozásának megbízhatóságáról. A szerző kivonatolta életrajz ugyanis valójában nem 1869-ben, hanem 1866-ban kezdődik, ennek megfelelően a dokumentum Tivadart nem 16, hanem 13

13 ■ Így! Valójában: „Közép-Európai”. Az angol fordításban a helyes, a „Central European” kifejezés szerepel. (31. old.)

14 ■ Bellák Gábor hivatkozása nem teljesen pontos, miután ő csak a Gerlőczy család tulajdonában lévő, Csontváryval kapcsolatos dokumentumok másolatait tartalmazó adattári doboz jelzetét adta meg. A dobozban hat mappa kapott helyet, az első Gerlőczy Gedeon hét írását tartalmazza. E mappa fedőlapján a negyedik iratot a „Gerlőczy Gedeon Csontváryval kapcsolatos feljegyzései” kéziratos megnevezéssel határozták meg. Maga a húsz gépelt oldal terjedelmű, számozott lapokból álló irat az első lapján nem kapott egységes, a dokumentum egészét megnevező címet. Az első oldalon *A festő temetése* című rövid írás kapott helyet, ez egy képzeletbeli beszámoló Csontváry 1919-es temetéséről. A második lapon kezdődik a *Hagyatéki leltározás* című szöveg, amelyet az ötödik oldaltól a *Fiatál építész találkozása a Csontváry festményekkel* című írás, majd a hetedik oldaltól a *Csontváry képek árverése* című rész követ. A tizedik lap tetején a *Sok évvel később az építész műtermében* című, tíz soros szakasz valójában egy rövid kerettörténet. A benne írottak szerint az építész – maga a szerző, Gerlőczy Gedeon – az irodájában egy este, amikor már az utolsó rajzoló is távozott, a Wertheim-szekrényből előveszi az ott őrzött iratcsomót, és olvasni kezdi Csontváry naplóját. Ezután következik a Bellák Gábor áttekintésében megnevezett – a kerettörténet szerint Gerlőczy által olvasott – szöveg. (A teljes húszoldalas iratban egyedül ez az egység kap középre igazított címet, az összes többi, aláhúzással kiemelt cím, illetve alcím balra igazított.) A szóban forgó szöveg három részre tagolódik. Közvetlenül a főcím alatt az *Eperjes 1866.* alcímű elbeszélés kezdődik (10. old.). A második egység a *Kinyilatkoztatás 1880. október 14-én d. u. 3 órákor Iglón* megnevezést kapta (14. old.), a harmadik rész alcíme pedig *1908-as kiállítás a városi ligeti lparcsarnokban*

évesnek mondja. Ennek felismeréséhez elégséges, ha kezünkbe vesszük magát a hivatkozott iratot.

A Gerlóczy-féle művészéletrajz, illetve a belőle készült kivonat megalapozottságáról és megbízhatóságáról akkor mondhatunk ítéletet, ha a bennük foglalt fontosabb állításokat összevetjük a kétségtelenül Csontvárytól származó feljegyzésekben olvasható kijelentésekkel, illetve más, Csontvárytól független forrásokban szereplő adatokkal.

Ha elvégezzük ezeket az egybevetéseket, ellentmondások sorozatát tapasztaljuk. Már az idézett kivonatos ismertetés első két mondatában legalább négy alaptalan vagy vitatható állítás található: Kosztka 16 évesen (Gerlóczytól: 13 évesen) került Eperjesre; munkaadóját Werther Jánosnak hívták; a fiatal Kosztka három évet töltött Eperjesen; „szinte testvéri kapcsolatba” került munkaadója lányával.

Kosztka Tivadar különböző változatokban megfogalmazott visszaemlékezéseiből, az eperjesi évek-re vonatkozó részletekből világos képet kaphatunk arról, hogy melyik esztendőben lett kereskedő, hány évig űzte ezt a foglalkozást, és ki volt a kenyéradója. A témába vágó források közül először az úgynevezett nagyobbik önéletrását vagy nagy önéletrajzát idézem a *Csontváry-émlékkönyvből*.

„egy szünidőn napon bátyámék Kis-Szebenbe rándultak¹⁶ s engem is felpakkoltak: de Eperjesen egy ismert nagykereskedő gyárosnál, ahol néhány napi vendégségben voltunk, engem otthagytak.

(18. old.). Az irat pontos adattári jelzete: Ad/26.192-2023/I/4. A dokumentumra a következőkben így hivatkozom: Gerlóczy: Csontváryval kapcsolatos feljegyzések.

15 ■ Tímár Árpád: Hol tart a Csontváry-kutatás? *Új Művészet*, IV (1993), 7. szám, 80. old. Újabb közlése: Tímár Árpád: *Csontváry. Interpretáció vagy legendagyártás*. Sajtó alá rendezte: Anghy András. Corvina, Bp., 2021. 26. old. A most tárgyalt katalógus végén, a „válogatott irodalom” jegyzékében mindkét publikáció szerepel (170–171. old.).

16 ■ A művész családja ebben az időben az Ung megyei Szerednyén élt.

17 ■ *Csontváry-émlékkönyv*, 1976. 69. old.; 1984. 77. old.

18 ■ *Csontváry-dokumentumok I.* „*Tudni akartam az Igazságot*”. (Csontváry-írások Gegesi Kiss Pál hagyatékából. Szerk., jegyz., a bev. és a záró szöveg: Mezei Ottó.) *Új Művészet*, Bp., 1995. 58. old.

19 ■ *Csontváry-dokumentumok I.*, 59. old. Az idézett szövegben foglalt tényadatot tanulmányában Bellák Gábor nem említi meg.

20 ■ *Csontváry-dokumentumok I.*, 179. old.

21 ■ Chalupka Rezső: *A Bártfa-fürdő történetének vázlata*. Pannonia könyvnyomda, Eperjes, 1895. 69. old.

22 ■ A kereskedő nevét egy korabeli újsághirdetés is megőrizte. *Pesti Napló*, XVIII (1867), 104. szám (május 5.), 4. old.

23 ■ Kosztka Tivadar az 1866–1867-es tanévben még az ungvári gimnáziumba járt (*Csontváry-dokumentumok I.*, 178. old.), nem 1866-ban lett kereskedő Eperjesen. Lásd a negyedik osztályos tanulók névsorát a következő kiadványban: *Érdemsorozata az ungvári kir. kath. főgimnázium ifjúságának az 1866. tanév második felében*. Jáger Károly, Ungvár, é. n.

24 ■ A két település légvonalban közel 50 kilométer távolságra van egymástól.

25 ■ Gerlóczy, Csontváryval kapcsolatos feljegyzések, 13. old.

Három szép leányka volt a háznál. Szelíd, mosolygós arccal. Későn vettem észre a csejt, mely csecsemőkoromat érte – engem elválasztottak örökre. Így lettem kereskedő három és fél évig¹⁷.

A *Csontváry-dokumentumok* címmel kiadott két-kötetes forráskiadvány első kötetében olvasható variánsból további részleteket tudhatunk meg az Eperjesen eltöltött időről.

„atyám Kisszebenbe rándult s magával vitt s Eperjesen egy régi ismert kereskedő és üveggyárosnál hagyott s ő továbbutazott Kisszebenbe de visszajövet értem nem jött. Ezzel el lettem választva, mint szopós gyermek anyjától, én a családjától. Kezdetben meg akartam szökni de a nálunk hosszabb ideig tartózkodó X kisasszony ebben megakadályozott: a 14 éves csikó tehát be lett fogva és a kocsí rúdijához szoktatva.” „3 1/2 év múlva amikor megváltam e pályától gazdag tapasztalattal léptem át a gyógyszerészi pályára”.¹⁸

Ugyanebben a kiadványban, az önéletrajzi visszaemlékezések egy további változatában Kosztka az eperjesi gazdája nevét is elárulja: „Atyám Kisszebenbe utazott engem vitt s Eperjesen régi ismerősénél üveggyáros-kereskedőnél Waniek Antalnál hagyott”.¹⁹ A közreadott szöveget gondozó Mezei Ottó (1925–2004) ehhez az egyik jegyzetében még annyit tesz hozzá, hogy Kosztka eperjesi főnökének nevét egy korabeli kiadvány is megemlíti.²⁰

Sajnálatos módon az eperjesi kereskedő családnevét a forráskiadásban elírták: őt valójában Waniek Antalnak hívták. Az a kiadvány pedig, amelyre Mezei hivatkozik, ténylegesen nem a kereskedőt, hanem a „Waniek és társa” céget nevezi meg.²¹ A lényegen mindez nem változtat: Csontváry saját visszaemlékezése alapján eperjesi gazdája Waniek Antal volt,²² nem pedig Werther János. 14 évesen (1867-ben) került hozzá,²³ majd három és fél évet töltött nála kereskedősegédként. A művész egyetlen olyan lányt sem említi, akivel ezekben az években „szinte testvéri kapcsolatba” került volna, csupán egy, eperjesi gazdájánál „hosszabb ideig” tartózkodó „kisasszonyról” emlékezik meg, akinek személye visszatartotta őt az azonnali szökéstől. Az átmenetileg ott tartózkodó „kisasszony” nyilván nem Waniek Antal lánya volt.

A Bellák kivonatos ismertetéséből idézett részletben nem csupán az első két mondat van gond. A folytatásból külön ki kell emelnem az egyik, két szempontból is problémás állítást: „Amikor Csontváry 1879-ben a szegedi árvízi mentés közben szerzett betegségből próbált felépülni, Juliska volt az, aki nagybácsija iglói patikáját ajánlotta Tivadarnak.” E mondat tartalma egyfelől azért vitatható, mert nem pontosan adja vissza a kivonatolt forrásban foglaltakat. A Gerlóczy-féle irat szerint ugyanis, amikor Tivadar betegen visszatért Pestre, már ott várta Juliska levele, amelyben a lány hívta, hogy a nyári szünidőben az Eperjes közelében fekvő Iglón,²⁴ nagybátyja patikájában legyen gyakornok.²⁵ Az elbe-

széltek alapján a lány még nem tudott – nem is tudhatott – Tivadar betegségéről, amikor a neki szóló, az iglói gyakornokoskodást ajánló levelét megírta. A másik, komolyabb problémát az jelenti, hogy az állítólagos eperjesi Werther család tagjainak, illetve a velük fennálló személyes kapcsolatnak a bizonyosan Kosztka Tivadartól származó visszaemlékezésekben semmi nyoma sincs.²⁶ Magam ezért a Gerlóczy jegyzete életrajzban a Werthereket érintő valamennyi említést hiteltelennek tartom.

Ennek megfelelően úgy gondolom, nem csupán az iglói gyakornokoskodást ajánló levélről szóló kijelentés alaptalan, de azon állítás is, amely szerint Kosztka hajdani eperjesi munkaadója és leánya társaságában – az utóbbi meghívására – kereste volna fel a bécsi világkiállítást. A bizonyosan tőle származó feljegyzésekben Kosztka nem említ olyasmint, hogy valaki más meghívására, illetve más személy vagy személyek társaságában kereste volna fel a világkiállítást. A különböző változatokban feljegyzett visszaemlékezésekből kiderül, hogy miután a kereskedői pályát elhagyta, és az édesapja tiszalöki gyógyszerárában lett gyakornok, a saját szorgalma tette lehetővé, hogy elutazhasson Bécsbe.²⁷ A világkiállításon bemutatott Munkácsy-képekről Kosztka – akit 1880 előtt nem foglalkoztatott a művészet – az írásaiban egyetlen szót sem ejtett. Mint ahogy azt sem állította, hogy ő már 1873-ban híres festő akart lenni.

Különösen figyelemre méltó a Gerlóczy-féle irományból átemelt azon kijelentés, amely szerint a Kosztka Tivadart 1879-ben alkalmas iglói patikus a nagybátyja volt annak a „Juliska”

26 ■ A 1879-es szegedi árvízre, illetve az azt követő eseményekre az 1908-as budapesti kiállítása katalógusában a következőképpen emlékezett vissza a művész: „...jött a szegedi árvíz katasztrófája, s nekem az egyetemi hallgatók élén ott kellett lennem, ahonnan alapos meghűléssel tértem vissza, úgy hogy nehezemre esett az írás és az olvasás. Az orvosok hosszabb pihenést ajánlottak, így jutottam a Tátrába, egyik iglói gyógyszerárba, mint provisor.” (Csontváry-emlékkönyv, 1976. 42. old.; 1984. 50. old.)

A nagyobbik önéletírásában hasonlóképpen idézi fel a történeteket: „kedvetlenül kerültem vissza Budapestre, meg egy meghűléssel is, mely nem volt alkalmas az írás-olvasásra, a tanulmányok folytatására. Testem-lelkem pihenésre szorult, sorsom azt kívánta, hogy keressek üdülést a gyógyszerárban. Így kerültem Iglóra”. (Uo. 1976. 72. old.; 1984. 80. old.)

27 ■ „...atyám (ismét) gyógyszerárt szerzett Tiszalökön”. „Szabad érámban gyógynövényeket gyűjtöttem nem kicsiben hanem kocsisámra – az Alföldön a székfű a fehér mályva s az ezerjófű az ökörfarkkóró s a kőrisbogár rengeteg nagy mennyiségben található volt. Ezt mind összeszedtem s atyám vagyonát így (néhány száz koronával) gyarapítottam. S [...] már nagyobb dolgok forogtak a fejemben s érdeklődtem nevezetesen a bécsi világkiállítás iránt is amelyet 1873-ban Wienben meg is tekintettem.” (Csontváry-dokumentumok I., 59–60. old.) „...atyám [...] gyógyszerártat vett s átköltözött Szabolcs-megyébe.” „Ebben a gyógyszerárban töltöttem el a gyakornoki éveimet”. „A Tisza mentén a szikes talajon ott találtam kocsisámra az illatos székfűvirágot, ott találtam a fehér mályvát, az ökörfarkkórót, a pipacsot, az ezerjófűvet és a pemetefűvet, s ott volt a kőrisfákon a sok kőrisbogár. Ezeket már gyermekkoromból ismertem. Itt

nevű leánynak, akinek édesapjánál a majdani művész egy évtizeddel korábban kereskedőként dolgozott. Ezt az állítást ugyanis Csontváry visszaemlékezéseitől független források, anyakönyvek használatával ellenőrizhetjük. A szükséges források viszonylag könnyen elérhetők, mivel „Az Utolsó Napi Szentek Jézus Krisztus Egyháza” a családfakutatást segítő internetes honlapján a mai Szlovákia területéről már számos régi egyházi anyakönyv tartalmát hozzáférhetővé tette a dokumentumokról készült mikrofilmek digitalizált változatának közzétételével.²⁸

A Kosztka Tivadart foglalkoztató Waniek Antal kereskedőnek és első nejének, Windt Karolinának három lánya szerepel az eperjesi evangélikus egyház házassági anyakönyvében, ezért hiteles forrásból ismerjük a nevüket. A legidősebb, az 1853. január 20-án született Irma 1873. február 16-án lett Pólya Béla felesége. A 20 éves Leontina 1875. január 30-án Fancsali Joób Imrével, a 23 éves Gizella 1882. június 1-jén Antony Istvánval kötött házasságot.²⁹ A három Waniek lány egyikét sem hívták tehát Juliának (Juliskának).

Iglói munkaadóját Kosztka Tivadar az eddig publikált feljegyzéseiben nem nevezi ugyan meg, de Németh Istvánnak sikerült azonosítania őt. Az önéletírásában Kosztka elmondja, hogy gyógyszerári főnöke „jólelkű idősebb ember volt”,³⁰ aki Németh István szerint a korabeli iglói gyógyszerészek közül csakis Kalmár Bertalan, a helyi patikajárás igazgatója lehetett.³¹

Kalmár Bertalan személyéről az anyakönyvekből tudhatjuk, hogy Rozsnyón született, 1828. október 16-án, a családja evangélikus vallású volt.³² Iglón nősült – a házassági anyakönyv bejegyzése szerint

összegyűjtve lényegesen szaporítottam atyám gyógyszerárának jövedelmét, sőt lehetővé tettem, hogy az 1873-iki bécsi világkiállítást is megtekinthessem.” (Csontváry-emlékkönyv, 1976. 69–70. old.; 1984. 77–78. old.)

28 ■ <https://www.familysearch.org/en/>

29 ■ A mikrofilm száma: 1793547.

30 ■ Csontváry-emlékkönyv, 1976. 74. old.; 1984. 82. old.

31 ■ Németh István: Csontváry Kosztka Tivadar családtörténete. Új adatok és szempontok Csontváry Kosztka Mihály Tivadar festőművész életének és művészetének vizsgálatához. AB-ART, Pozsony, 2005. 102–103., 105–106. old.

Két adatból kiindulva is igazolható, hogy Kosztka iglói munkaadója Kalmár Bertalan volt. A művész önéletrajzában 1880 őszére visszaemlékezve ezt írja: „meghoztam az Önsegély című munkát”. (Csontváry-emlékkönyv, 1976. 74. old.; 1984. 82. old.) A Keleti Gusztávhoz intézett 1880. december 13-i levelében pedig arról vall, hogy olvasta a *Jellem* és az *Önsegély* című műveket. (Uo. 1976. 34. old.; 1984. 40. old.) Mindez azért fontos, mert egy középiskolai értesítőből tudható, hogy özvegy Kalmár Bertalanné az 1900–1901-es iskolai tanév idején két kiadványt adományozott az iglói evangélikus főgimnázium könyvtárának: a *Jellem* és az *Önsegély* kötetét. (Az iglói ág. hitv. ev. főgimnázium értesítője az 1900–1901-ik tanévről. Közli Fischer Miklós igazgató. Tátra Könyvnyomda, Igló, 1901. 52., 54. old.) Az ajándékozásból arra következtethetünk, hogy e műveket egykor Kalmár Bertalan hozta meg, hogy ezzel is segítse Kosztka Tivadar első művészi szárnypróbálgatásait, ezért maradhattak a könyvek a fiatalember 1881-es távozása után is az ő tulajdonában. Támogató hozzájárulása az említett kiadványok megrendelésén kívül másban is megmutatkozott, hiszen ő volt az, aki az autodidakta rajztanulást segítő

33 éves korában –, 1860. július 9-én vette el az akkor 20 esztendőes Szendeczky Erzsébetet.³³ Iglón is halt meg, 1887. november 16-án.³⁴ Sem Waniek Antalnak, sem Windt Karolinának nem volt a testvére, így természetesen a három Waniek lánynak sem lehetett a nagybátyja.³⁵

Az említett anyakönyvi adatok megerősítik Kosztka Tivadar állítását, miszerint amikor ő 1867-ben Eperjesre került, gazdája házában három „szép leányka” volt (akik akkoriban 14, 12, illetve 8 évesek lehettek). Ellentmondanak ugyanakkor a Gerlőczy-féle életrajznak, amelyben az áll, hogy az eperjesi kereskedőnek volt egy Júlia nevű leánya, aki négy évvel volt fiatalabb Kosztka Tivadarnál.³⁶ Az említett ellentmondások miatt meggyőződésem, hogy a Bellák Gábor által kivonatolt irat legfeljebb egy regény- vagy filmforgatókönyv-kezdeménynek tekinthető, amelyben a szerző szándékosan valós és kitalált részleteket elegyített. Az iratban elbeszélést Csonstváry életéről szóló hiteles tudósításnak tartani súlyos hiba.³⁷

Nem tudom elfogadni Bellák Gábor eljárását abban a tekintetben sem, ahogy Kosztka Tivadar 1880. október 14-i elhívásélményét Gerlőczy Gedeon előadása alapján értelmezi. Először a *Csonstváry-emlékkönyvből* egy hosszabb részletet átemelve felidézi, hogy a történetekre miként emlékezett vissza Kosztka Tivadar. Szeme megakadt egy tinós szekéren, és készletet érzett, hogy a motívumot egy vénypapírra felrajzolja. A kész rajzot gyógyszerári főnöke, principálisa megdicsérte az alábbi szavakkal: „Mit csinál: hisz maga festőnek született”. A folytatásról a következőket mondta Koszt-

ka: „Principálisom távoztával kiléptem az utcára, a rajzot elővettem tanulmányozásra: s ahogy a rajzban gyönyörködöm, [...] fejem fölött hátulról hallom: »Te leszel a világ legnagyobb napút festője, nagyobb Raffaelnél.«” (14. old.)

Bellák egy idézetként közölt szöveg segítségével³⁸ mutatja be, hogy Gerlőczy Gedeon szerint mi történt az után, hogy Kosztka elkészítette első rajzát. „A rajzot oldalzsebébe tette, a kertbe siet és a rajzban gyönyörködött. A jó nagybácsi a padlásra siet és elváltoztatott hangon³⁹ lekiált Tivadarnak: »Te leszel a világ legnagyobb festője, nagyobb Raffaelnél!« [...] Tivadar körülnéz. Senkit sem lát, mélyen megdöbben. Tehát döntöttek sorsa felett...” (15. old.)⁴⁰

Az állítólagos „nagybácsi” állítólagos tettét Bellák Gábor lélektani indítékokkal magyarázza. „Kosztka Tivadar [...] ott állt közel harminczévesen és még nem igazán tudta, hogy mit csináljon. Az 1870-es években is belekapott mindenbe. Tanult jogot, orvostudományt,⁴¹ gyógyszerészetet, s foglalkozott rengeteg mással is. Kellett egy döntő mozzanat, ami kibillentette erről a holtpontról.” (15. old.) A „nagybácsi” jót akart Tivadarnak, segíteni akart neki, hogy végre döntsön. „Egy csel volt mindez, de mégis elég ahhoz, hogy a fiatalemberben elindítson valamit, s attól kezdve, mint egy iránytű, ez vezérelje minden lépését.” (15–16. old.)

A következő mondatában, úgy tűnik, mintha Bellák némileg elhatárolódna, valamelyes távolságot tartana a Gerlőczy által előadottaktól: „Mindegy is, hogy hallucináció volt-e, egy valódi égi hang, vagy Júlia bácsikájának »értelmes magyar nyelven szólott; rendkívül komoly hangsúlyozással« lekiáltott »kinyilatkoztatása«.”⁴²

Hermes-füzeteket beszerezte segédjének, sőt, ő adta azt a tanácsot is Kosztkának, hogy írjon Keleti Gusztáv rajziskolai igazgatónak, és a már elkészült rajzai alapján kérje felvételét az iskolájába gyakorlatozónak. (*Csonstváry-emlékkönyv*, 1976. 74. old.; 1984. 82. old.)

32 ■ A mikrofilm száma: 1981431.

33 ■ A mikrofilm száma: 1739843.

34 ■ *Budapesti Hirlap*, VII (1887), 317. szám (november 17.), 7. old.; *Fővárosi Lapok*, XXIV (1887), 317. szám (november 18.), 2338. old.

35 ■ Az anyakönyvi bejegyzésekből kiderül, hogy az 1850–1860-as években élt Iglón egy bizonyos, bártfai származású Windt József. A gyermekei fölött védnökséget vállaló kereszt-szülökhöz ott találjuk a Waniek házaspárt, illetve a bártfai születésű asszony 46 éves korában, 1866. április 26-án bekövetkezett halála után a megözvegyült férjét. Valószínű, hogy ez a Windt József a Waniek lányok nagybátyja volt, olyan adatot viszont nem találtam, amely szerint ő gyógyszerész, vagy Kosztka Tivadar kenyerádója lett volna.

36 ■ A Bellák által hiteles történeti forrásnak tekintett iratban az áll, hogy 1866-ban, amikor a 13 éves Tivadar állítólag Eperjesre került, az őt foglalkoztató kereskedő szép arcú, „kövérkés” felesége, három leányának anyja még élt. Gerlőczy úgy tudja, a legkisebb, piros arcú kislány, „Juliska”, ekkor kilencéves, a „fekete” (hajú) „Katica” Tivadarral egyidős, a „nagy lányt” pedig Annának hívják (Gerlőczy, *Csonstváryval kapcsolatos feljegyzések*, 10. old.). Írásában máshol arról számol be, hogy „Juliska” férjhezmeneteléről – akit a történet szerint egy biztos egzisztenciát nyújtani képes fiatal orvos vett el – Tivadar akkor értesült, amikor első (1881-ben történt) római útjáról hazatért (uo. 15. old.). Az anyakönyvi adatok nem támasztják alá ezeket a kijelentéseket.

37 ■ A valós és kitalált elemeket ötvöző Gerlőczy-elbeszélésben Tivadar nagyratörő, a hétköznapi „való élet” követelményeit elutasító, a családalapítást lehetetlenné tévő tervei miatt a fiatalok nem házasodnak össze. Kosztka az 1880 októberében bekövetkező szakítást, illetve a „Juliska” 1881-es házasságkötését követő időben felülemelkedik azon a fájdalomon, amelyet gyermekkori ideáljának elvesztése okozott, és azon kezd el dolgozni, hogy terveit valóra válta nagy művész legyen. Gerlőczy képelete felvázol egy állítólagos, az 1908-as budapesti Csonstváry-kiállításon megtörtént találkozást is. Az ekkor már 53 éves „Juliska” molett nagymamaként, 32 (így!) éves, Tivadar nevű orvosdoktor fia, és 9 éves, szintén Juliskának nevezett unokája társaságában kereste fel a tárlatot. A művész előtt „Juliska” könnyezve emlékezett vissza egykori szerelműkre, majd amikor családja kíséretében távozott, a magára maradt Csonstváry zokogva rogyott a terem padlójára.

38 ■ Az átvett mondatok helyesírását a szerző modernizálta, helyenként a központozást is megváltoztatta.

39 ■ Az eredetiben: „elváltoztatott mély hangon”. Gerlőczy, *Csonstváryval kapcsolatos feljegyzések*, 14. old.

40 ■ Az idézett szövegben a kihagyás Bellák Gábor interpretációjának része.

41 ■ Kosztka Tivadar az eddig publikált feljegyzéseiben sehol sem állítja azt, hogy ő „orvostudományt” is tanult.

42 ■ Ezen a helyen Bellák – számomra elfogadhatatlan módon – ötvözi Csonstváry saját visszaemlékezését a Gerlőczy költőte történettel. A művész azt állítja, a kinyilatkoztatás „értelmes magyar nyelven szólott; rendkívül komoly hangsúlyozással” (*Csonstváry-emlékkönyv*, 1976. 73. old.; 1984. 81. old.). Ő tehát komoly hangsúlyozású „szólást” említ, az emeltebb hangnemet feltételező „lekiáltás” pusztán Gerlőczy leleménye.

Kosztka Mihály Tivadar sorsa megpecsételődött”.⁴³ (16. old.)

Bellák Gábor gondolatmenetét a magam részéről már csak azért sem tudom elfogadni, mert mellőz minden olyan adatot, amely az általa történelmi hitelességüként kezelt Gerlóczy-féle iratban foglaltaknak ellentmond. A *Csontváry-émlékkönyv*ben, amelyet maga is forrásként használ, az úgynevezett nagy önéletrajzban leírt elhívástörténethez lábjegyzetként csatoltak egy olyan mondatot, amelyet a művész visszaemlékezéseinek egy másik változatából emeltek át. Ebből megtudjuk, miként reagált Kosztka, amikor az ismeretlen eredetű szöveget meghallotta: „meglepetésemben felfelé körülnéztem, nem-e az utcai házak emeletéről tréfát űz velem valaki, de senkit nem láttam, az ablakokat zárva találtam.”⁴⁴

Szembetűnő, a fiatal patikus első gondolata az volt, hogy tréfálnak vele, ezért alaposabban tanulmányozta környezetét, s tapasztalatai alapján ezt a lehetőséget kizárta. Feljegyzéseinek egy további változatában szintén kitér e mozzanatra: „kimentem az utcára s a gyógyszerértár felé fordulva nézegettem a rajzot. [...] felülről fejem fölött hátulról hangot hallok: Te leszel a világ legnagyobb X festője nagyobb Raffaelnál. Az X szót nem értettem és kértem a megismétlést – de ez nem ismétlődött meg. Ekkor körülnéztem magamban állok-e? Nem-e lesekedik valaki s gúnyt űz belőlem? De mert a rajztudás kezembe volt adva ez volt az ügynek a villámhárítója. Így hát nem lehetett velem tréfálni.”⁴⁵

Az utóbbi két variánsból kiderül, hogy a kinyilatkoztatás pillanatai előtt az utcán álló Kosztka arccal a patika felé fordult, ezért amikor a neki a festői pályát elrendelő szöveget a magából, a háta mögül meghallotta, az esetleges tréfálkozót kutatva nem a gyógyszerértár épületének felső részét, hanem az utcai házak emeleit vette szemügyre. E visszaemlékezés-változatok miatt a Gerlóczy-féle elbeszélésben előadottakat még csak elvi lehetőségként sem tudom elfogadni, hiszen Gerlóczynál szó sincs arról, hogy a „jó nagybácsi” nem a saját patikájában, hanem a szomszédos házak valamelyikében sietett fel a padlásra, „lekiáltani”. (A fenntartásaimat tovább erősíti, hogy nála még a kinyilatkoztatás helyszíne is módosul: a Kosztka által leírt utca „kertté” változik.)

A Gerlóczy Gedeon összeállította történetétől, illetve Bellák Gábor tanulmányától immár elszakadva, a katalógus további részeiről is kell néhány szót ejtenem. Elsőként – a teljesség igénye nélkül – az életrajzban foglalt téves, illetve pontatlan állításokra kívánok kitérni.

A Kosztka Tivadar gyermekéveiről szóló mondatok között olvashatjuk a következőt: „A Kosztka fiúk az ungvári (Uzshorod, Ukrajna) Kegyesrendi Főgimnáziumban tanultak.” (33. old.) Az iskola megnevezése az idézett részletben pontatlan. Nem ez

az első alkalom, hogy az ungvári tanintézet helytelen meghatározásával találkozom. A 2015-ös budapesti Csontváry-kiállítás katalógusáról írott ismertetésemben már fel kellett hívnom a figyelmet arra, hogy a szerző, Gulyás Gábor azon állítása, miszerint a Kosztka fiúk az ungvári Kegyesrendi Főgimnáziumba jártak,⁴⁶ téves. Amit erről a kérdésről akkor elmondtam, az most, a 2023-as tárlat katalógusában kinyomtatottakra is érvényes.

„A festő iskolás éveiről Mezei Ottó korábban a következőket állapította meg: »Kosztka Tivadar 1863/64-ben és 1864/65-ben a kisszebeni kegyes tanítórendi (négyosztályos) algimnázium tanulója volt. A következő két évben az ungvári kir. kat. főgimnáziumba járt.«⁴⁷ A mester ezek szerint Ungváron nem a piaristák, hanem a magyar állam által fenntartott főgimnázium tanulója volt, vagyis az iskola meghatározása a katalógusban helytelen. Korábban Romváry Ferenc írta azt a művész életművét feldolgozó nagy katalógusában, hogy 1865-ben »a Kosztka-fiúk az ungvári Kegyesrendi Főgimnáziumba járnak«,⁴⁸ az iskola téves meghatározása feltehetőleg ebből a forrásból ered.”⁴⁹

Az, hogy nyolc év múltán, egy újabb Csontváry-kiállítás katalógusát ismertetve megint szóvá tehetem az ungvári iskola pontatlan meghatározását, tulajdonképpen visszajelzés értékű, s mint ilyen nekem élményszámba megy.

Szembetűnő, hogy a katalógus életrajzi fejezetére erősen rányomta bélyegét Bellák Gábor Csontváry-értékelése, ezért találkozhatunk benne efféle állításokkal: „Tivadart Eperjesre (Prešov, Szlovákia) adták segédnek Werther János kereskedőhöz, ahol jól megtanult németül és pontosan számolni. Életre szóló testvéri barátságot kötött a nála négy évvel fiatalabb Werther Juliskával. [...] Az eperjesi Werther család meghívására 1873-ban kiutazott a bécsi világkiállításra, és megismerte Munkácsy Mihály festészetét.” (33. old.) Ezekről a feltételezésekről már elmondtam a véleményemet, de miután a katalógusban is kétszer, ekképpen külön hangsúlyt kapva szerepelnek, szükségesnek tartom megerősíteni, hogy e kijelentéseknek nincs történeti hitelességük.

43 ■ Megjegyzem, egy másik írásában Bellák Gábor egyértelműen és határozottan elfogadta a Gerlóczy-féle iratban foglalt értelmezést a Kosztka Tivadar által hallott szözeatről: „A hang, ami az égből jött, valójában csak a háztetőről dörgött alá”. „Az a hang bizony az iglói előljárójának volt a hangja, ahogyan azt a rokonok visszaemlékezései alapján Gerlóczy Gedeon rekonstruálta egy eddig még nem publikált Csontváry-életrajzában.” Bellák Gábor: Az öreg halász. In: Bellák Gábor – Dicső Agnes: *Az öreg halász. Csontváryról tényszerűen – a talányos mű restaurálása kapcsán*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 2017. 6. old.

44 ■ *Csontváry-émlékkönyv*, 1976. 73. old. 2. jegyz.; 1984. 81. old. 2. jegyz.

45 ■ *Csontváry-dokumentumok I.*, 63. old.

46 ■ Gulyás Gábor: *Csontváry*. Várgondnokság Nonprofit Kft., Bp., 2015. 181. old.

47 ■ *Csontváry-dokumentumok I.*, 178. old.

48 ■ Romváry Ferenc: *Csontváry Kosztka Tivadar 1853–1919*. Alexandra, Pécs, 1999. 24. old.

A Párizsban folytatott művészi tanulmányok datálása szintén vitatható. A katalóguskötet a következőket állítja: „1895-ben beiratkozott a párizsi Julian Akadémiára, de hamarosan otthagya, mert nem gyakorolhatta a nagy méretű szabadrajzolás” (35. old.). A kiadványból nem derül ki, milyen forráson alapul a datálás. Csontváry az önéletrajzában nem határozta meg, melyik évben tanult a francia fővárosban. Az ottani tartózkodására közvetve utaló egyik megjegyzésében viszont megemlítette egy évszámot: „1894-ben a Julian akadémián a növendékek már kényszerzubonyban a japánok méreteihez alkalmazkodva rajzoltak.”⁵⁰ Feltételezhető, hogy Romváry Ferenc ezt a szöveget vette figyelembe, amikor a művészről írt, 1999-ben megjelent kötetében a párizsi tanulmányok idejét 1894-re tette.⁵¹ Tóth Károly később olyan hivatalos dokumentumokat talált, amelyek azt igazolják, hogy a visszaemlékezéseit feltehetőleg az 1910-es években lejegyző Csontváry pontatlanul emlékezett vissza a Julian Akadémián eltöltött időre. A több műteremben működő szabadiskola számadáskönyvei fennmaradtak, ezekben a tanulók személyes és beiratkozási adatait is rögzítették. „Csontváry neve [...] megtalálható a korabeli növendéklistában, Gacs Hongrie/Mr. Théodore Kosztka megjelöléssel. Ennek alapján Kosztka Tivadar 1897-ben iratkozott be Jules Lefebvre és Tony Robert Fleury műtermébe, ahol közel egy hónapot töltött. Első látogatását 1897. szeptember 13-án, hétfőn jegyezték fel a neve mellé, ezt még legalább három héten keresztül hosszabbította meg, így az itt végzett munka október elsején ért véget számára.”⁵²

A katalógusbeli életrajzot tovább böngészve arról olvashatunk, hogy Csontváry 1902-ben „Budapestben megnézte az Uránia Tudományos Színház Bosznia-Hercegovináról szóló előadását” (35. old.). E kijelentés forrását keresve Galavics Géza (1940–2023) *Csontváry, a Hortobágy és a fotográfus* című tanulmányáig kell visszamennünk. A 2005-ben megjelent munkájában Galavics a budapesti Uránia Tudományos Színház működésével is foglalkozott, kiemelve, hogy az 1900-as évek elején ez az intézmény számos, vetített képekkel és esetenként rövid filmbetétekkel kísért ismeretterjesztő előadást

tartott. Galavics Géza figyelemre méltónak tartotta egyfelől azt, hogy Csontváry 1903 tavaszán beutazta Bosznia-Hercegovinát, és a látottakat festményeken dolgozta fel, másfelől pedig azt, hogy „1902 decemberétől [...] az Uránia [...] Boszniáról és Hercegovináról szóló előadást vett műsorára »Keleti Svájc« címmel, 180 képpel és számos filmbetéttel. A vetített képek közt ott volt a mosztári híd képe (Hercegovina), s több álló- és mozgóképen a jajcei vízesés is (Bosznia).⁵³ Nincs kizárva” – mondta Galavics, hogy – „a boszniai képeknél [...] az Uránia előadás megtekintése adta az impulzust Csontvárynak ahhoz, hogy oda induljon festeni.”⁵⁴

Galavics Géza életszerű feltevéseit Gulyás Gábor a 2015-ös Csontváry-kiállítás katalógusában kijelentő módú állítással fogalmazta át, anélkül, hogy eljárásának jogosságát tárgyi bizonyítékkal alátámasztotta volna: „Csontváry [...] látta [...] a *Keleti Svájc*⁵⁵ című, Boszniát és Hercegovinát bemutató alkotást”.⁵⁶ Úgy vélem, Gulyás Gábor önkényes ártértelemezése lehetett a 2023-as tárlat katalógusában olvasható közlés forrása. Gulyás megalapozatlan állítását a magam részéről korábban már elutasítottam,⁵⁷ s most sem tehetek másként, amikor ez a kellő bizonyítékkal alá nem támasztott kijelentés a Csontváry-irodalomban újra felbukkan. Ismétetlen le kell szögezmem: lehetséges, hogy Csontváry látta a Boszniát és Hercegovinát bemutató előadást az Urániában, de hogy ez tényleg megtörtént-e, nem tudjuk, mert erre nézve bizonyító erejű adat egyelőre nem került elő.

Tovább haladva az életrajzi fejezetben, néhány sorral alább megint különös mondatokra bukkanhatunk. „1903 második felében nagy európai körútja (Svájc, Hollandia, Belgium, Anglia, Franciaország, Spanyolország) végén Gibraltárból Jeruzsálembe hajózott. Máltánál hajótörést szenvedett, és Egyiptomban kötött ki. Karácsony estére végül Betlehembe érkezett.” (35–36. old.) Az idézett részlet szerzője zavarosan fogalmazott. Csontváry természetesen nem hajózott Gibraltárból a szárazföld belsejében fekvő Jeruzsálembe. Gibraltárban tényleg hajóra szállt, de mivel útja első szakaszán rendkívüli erejű vihart élt át, Máltára érkezve hajót váltott. (Valójában nem szenvedett hajótörést.) A váltott hajóval Alexandriába utazott, innen Kairóba ment. Miután Egyiptomban megnézte Suezet, Port Szaídban egy Jaffába induló hajóra szállt fel. Jaffából vonattal jutott el Jeruzsálembe, ahonnan Jerikó, a Holt-tenger és a Jordán folyó meglátogatása után ment Betlehembe.⁵⁸

Az 1907-es év legfontosabb eseményeit így írja le a katalógus életrajzi áttekintése: „1907 tavaszát Libanonban töltötte, ahol a *Magányos cédrus* és a *Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban* című képeit festette. 1907 júniusában negyven képből álló kiállítást rendezett Párizsban a Grande Serre de la Ville de Paris (Palais de Glace) épületében.” (36. old.)⁵⁹

49 ■ Fodor Zoltán: Csontváry a Várban. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, XXVII (2015), 2. [3–4.] szám, 227. old.

50 ■ Csontváry-dokumentumok I., 76. old.

51 ■ Romváry, Csontváry, 24. old.

52 ■ Tóth Károly: Csontváry a Julian Akadémián. Lábjegyzet Kosztka Tivadar önéletrajzához. *Műértő*, XIX–XX (2016–2017), 12–1. szám, 2. old.

53 ■ Csontváry mindkét motívumot megfestette.

54 ■ Galavics Géza: Csontváry, a Hortobágy és a fotográfus. (Haranghy György emlékezete.) *Ars Hungarica*, XXXIII (2005), 1. szám, 66. old.

55 ■ Így! F. Z.

56 ■ Gulyás, Csontváry, 57. old. A kiemelés a forrásdokumentum szerint. F. Z.

57 ■ Fodor, Csontváry a Várban, 219. old.

58 ■ Csontváry-emlékkönyv, 1976. 80. old.; 1984. 88. old.

59 ■ A kiemelések a forrásdokumentum szerint. F. Z.

A párizsi kiállításról tudott, hogy 1907. június 7-től július 7-ig volt nyitva.⁶⁰ A francia fővárosban rendezett bemutatójára utóbb így emlékezett vissza a művész: „Párisnak tartva 1907-ben milliókkal szemben álltam egyedül az isteni gondviselés eredményével, s az egész világ hiúságát pocsékká zúztam; egy napon Párist kapitulációra bírtam s a világot túlszárnyaltam, de tíz millió embert el nem pusztítottam, csupán kijózanítottam őket, a dolgokból reklámot nem csináltam, mert a kufárok sajtójával nem törődtem, hanem elvonultam a Libanon tetejére s ott cédrusokat festettem.”⁶¹ A festő most bemutatott szavait már Németh Lajos is idézte monográfiájában, mielőtt a cédrusképek időrendjét értékelve megállapította volna: „Az 1907-es párizsi kiállítás után, 1907 nyarán festette őket.”⁶²

A 2023-as tárlat katalógusában megadott téves sorrend a Romváry Ferenc Csontváry-könyvében olvasható „Időrendi áttekintés”-ig vezethető vissza. Az 1907-es évről itt a következők állnak: „Libanonban festi a cédrusokat. Párizsban rendez kiállítást a Grande Serre de la ville⁶³ de Paris kiállítócsarnokában, a Kristálpalotában”.⁶⁴ A hiba a 2015-ös Csontváry-kiállítás katalóguskötetére is hatott, amelynek életrajzi áttekintésében Gulyás Gábor így foglalta össze az 1907-es év legfontosabb eseményeit: „Cédrusokat fest Libanonban, kiállítást szervez magának Párizsban.”⁶⁵ Az e két kiadványban közölt téves időrendet korábban már szóvá tettem,⁶⁶ de a 2023-as katalógust elnézve úgy tűnik, ennek nem igazán volt fogatja. A kiadványban olvasható művészéletrajzról legyen ennyi elég.⁶⁷

A műtárgyjegyzék (165–166. old.) a kiállításon bemutatott 46 tárgyat lajstromozza: elől a 38 olajfestmény, a megfestés időpontja szerint sorba rendezve, azután az 1894-es müncheni szabadiskolai tanulmányok alkalmával készült hét szénrajz adatai,

majd a művész Keleti Gusztávhoz intézett, 1880. november 30-i levele zárja le a listát. A jegyzékből kiderül, hogy a tárlaton látható műtárgyak közül 24 festmény és valamennyi rajz a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 11 festmény pedig a Janus Pannonius Múzeum leltárában van. Három festmény, illetve a Kosztka-levél magántulajdonként volt jelen a bemutatón.

A kiadvány tulajdonképpeni katalógusrésze mindegyik kiállított tárgyat reprodukálja. 14 festményről, illetve az egyik rajzról egy-egy kétoldalas, a margó nélküli lapokat kitöltő részletnagyítást is közöltek. A teljes alkotásokat jelenítő képek mellett csak a katalógusbeli sorszámot, a mű címét, keletkezésének – ismert vagy valószínűsíthető – évét, illetve a leltár szerinti lelőhelyét adták meg.⁶⁸ A tárlaton megismerhető, a kiállított tárgyak mellett elhelyezett információs táblák szövegeit nem építették be a kötet anyagába, sem a reprodukciók mellett, sem máshol.⁶⁹

A katalógusban reprodukált festmények sorrendje nem követi az időrendet, de nem igazodik a kiállítóterben felkínált bejárési útvonalhoz sem. A nyomtatott anyagot a kiállításon látottakkal egybevetve az a benyomásom támadt, hogy amikor a katalógus kéziratát lezárták, már volt valamilyen elképzelés arról, hogy a festményeket miként helyezik majd el, és a kiadványban az illusztrációk sorba rendezésekor ehhez az elgondoláshoz igazodtak. A festmények elrendezését meghatározó tervet viszont utóbb megváltoztathatták, ez eredményezhette a bejárési útvonallal meghatározható sorrend, illetve a katalógusbeli képsorrend disszonanciáját.

A kiadványban némelyik reprodukció nem igazán tetszetős. Egyes álló formátumú képek elhelyezése-

60 ■ Németh, *Csontváry*, 1970. 182. old.; *Csontváry-emlékkönyv*, 1976. 115. old.; 1984. 120. old. A *Csontváry-emlékkönyv*ben a művész kiállítási katalógusairól szóló áttekintésben sajnálatos módon a tárlat nyitvatartási idejét pontatlanul adták meg: június 7–17. közé tették. (Uo. 1976. 113. old.; 1984. 118. old.)

61 ■ *Csontváry-emlékkönyv*, 1976. 96. old.; 1984. 103. old.

62 ■ Németh, *Csontváry*, 1970. 183. old.

63 ■ Így! F. Z.

64 ■ Romváry, *Csontváry*, 24. old.

65 ■ Gulyás, *Csontváry*, 181. old.

66 ■ Fodor, *Csontváry a Várban*, 227. old.

67 ■ Megjegyzem, a Szépművészeti Múzeum tárlatán a lón-csarnok aajtajánál, a bejárható kiállítási útvonal elején az egyik falra sajátos évszámegyenes került, amely mentén a művész pályáját ismertető mondatok kaptak helyet. E mondatok, ha nem egyeztek is meg betűről betűre a katalógusban közreadottakkal, a tartalmukban igencsak hasonlítottak hozzájuk. A tárlatbeli életrajzi ismertetés fölött, mintegy mottóként, hatalmas betűkkel írva a következő Csontváry-idézetet láttam: „Maradandó alkotást csak az igazságból meríthetünk, az igazságot csak az Istentől nyerhetjük. Akinek megadatott a képesség az alkotásra, annak megadatott a képesség a halhatatlanságra.” (*Csontváry-emlékkönyv*, 1976. 86. old.; 1984. 94. old.) Miután a kiállítást kísérő kiadványba ez a citátum nem került bele, a Kosztka életrajzi eseményeiről szóló katalógusbeli mondatok olvasása számomra közel sem jelentett olyan

intenzív élményt, mint a múzeumbeli szembesülés a hasonló tartalmú feliratokkal.

68 ■ A 2016-os erdélyi Csontváry-tárlat katalógusa 37 festményt reprodukált a mester neve alatt, emellett még tíz rajzát, illetve Munkácsy Mihály egyik festményét mutatta be. A csikiszeredai kötet képelemző részében a páratlan számozású oldalakra kerültek a kiállított alkotások reprodukciói, a velük szemben lévő, páros számozású lapokra pedig a képek szöveges leírása. (A Csiki Székely Múzeumban kiállított művek közül hét rajz és 26 festmény bekerült a Szépművészeti Múzeum 2023-as tárlatának anyagába, ezekhez járult még 12 olyan festmény, melyeket hét évvel korábban nem vittek el a Székelyföldre, ezért akkor Bellák Gábor nem készített róluk képleírásokat.)

69 ■ A kiállításról az elektronikus sajtóban megjelent egyik ismertetés külön méltatta az alkotásokat kísérő szöveges magyarázatokat. „A környezethez illően a tárlat koncepciója is ünnepi jellegű: végigvezet az életművön kronológiai rendben, lényegretörő, okos magyarázó szövegekkel, egymás mellé rendezi az összetartozó témákat és motívumokat”. (Zsuppán András: Meghökkentő felfedezés és remek tárlat is jutott az idei Csontváry-évfordulóra. <https://www.valaszonline.hu/2023/04/28/csontvary-emlekkiallitas-szepmuveszeti-muzeum-janus-pannonius-muzeum-maganyos-cedrus-felfedezes-libanon-rieder-gabor/>)

Az „ünnepi jellegű” tárlatot bejárva nekem a „lényegretörő, okos magyarázó szövegek” egyikén megakadt a szemem. Az

kor, úgy tűnik, az volt az elsődleges rendező elv, hogy a reprodukció a mintegy 240 mm magas szedéstükörrel teljes egészében kitöltse. Az nem volt szempont, hogy a belső margó nélküli oldalakon rendelkezésre álló, mintegy 198 mm széles felület be tudja-e fogadni a teljes képet. Amennyiben az adott páros vagy páratlan oldalon a felhasználható szélesség szűkös volt, a kiadványszerkesztő a reprodukció egy részét a szembenéző oldalra vitte át. Miután az alkalmazott kötészeti eljárás miatt a könyvet nem lehet teljesen kinyitni, a végeredmény esetenként esztétikailag kifogásolható lett. A *Marokkói tanító* című festmény reprodukciója például a 141. oldalon a szedéstükör teljes szélességét kitölti, ugyanakkor a kép bal szélén egy kb. 20 mm széles sáv átnyúlik a 140. oldalra. A gerinc közelében a két oldal belső szélein nem lehet jól megfigyelni a motívumokat, és ez rendkívül zavaró. Ugyanezzel a vitatható kiadványszerkesztési megoldással találkozhatunk még néhány további alkotás reprodukciójánál.⁷⁰ Az alkalmazott kötészet képértelmezést zavaró hatása emellett az egyik részletnagyításnál is erőteljesen érvényesül: az *Almát hámozó öregasszony* című festményről kinagyított almás tálca, a képkivágás fő motívuma a szembenéző oldalakon a gerinchez közeli részekre került (52–53. old.), így az oldalsó középpontjába állított motívum egészének áttekintése lehetetlen.

A *Válogatott irodalom* jegyzéke összesen 67 tételt sorol fel, melyek közül 64 magyar nyelvű, hozzájuk egy-egy francia, illetve angol nyelvű tanulmány, valamint egy német nyelvű katalógusbeli ismertetés járul.⁷¹ A magam részéről nem igazán értem, mi szükség volt arra, hogy ezt a válogatott irodalomjegyzéket angol fordításban is közzéjék. Az angolul, franciául illetve németül megjelent művek címét az e világnyelveken beszélő külföldi tárlatlátogatók akkor is megérthették volna, ha egy kétnyelvű jegyzék-

cím alatt egyetlen lista közlésére került volna sor. Azzal, hogy a túlnyomórészt magyar nyelvű irodalmi tételeket az angol nyelven szokásos formázással is kinyomtatták, aligha segítettek túl sokat a Csontváry munkássága iránt esetleg mélyebben érdeklődő idegen, de valamelyik világnyelven beszélő látogatóknak. Én legalábbis nem gondolom nagy segítségnek, hogy a „Németh Lajos: *Csontváry. Képzőművészeti Alap Kiadványai*, Budapest, 1964” irodalmi tételt az angol nyelvű irodalomjegyzékben ebben a formában is közölték: „Németh, Lajos. *Csontváry*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadványai, 1964” (170., 172. old.).⁷² Németh Lajos Csontváry-monográfiájának első kiadását azért emelem ki, mert e munkát a megjelenése évében angolul és franciául is kiadták. A monográfia 1970-es második, bővített kiadása pedig nem csak magyar, de angol, francia és német nyelven is megjelent. Ezeket a fordításköteteket a katalógus válogatott irodalomjegyzéke sajnos egy szóval sem említi meg, sem a magyar nyelvű, sem az angol változatban.⁷³ Pedig egy rájuk tett utalás már önmagában is komoly érv lehetett volna a jegyzék kétnyelvű közlésének szükségessége mellett.⁷⁴

A kiadványnak köszönhető különféle benyomásaim alapján úgy vélem, nem valószínű, hogy a katalógus összeállítását hosszú és alapos munka előzte meg. A kötet egésze inkább azt sejteti, hogy a Csontváry-kiállítás egy hirtelen kisütött ötlet, egy gyorsan kifőzött terv jegyében, eredendően a pillanatnyilag elérhető anyag, vagyis a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria saját leltárában lévő műtárgyak felhasználásával valósult meg, s talán csupán egy korábban megrendezni szándékozott, de valamilyen meghiúsult időszaki tárlat pótlására szolgált.⁷⁵ Az, hogy a bemutató nyitvatartása történetesen egybeesett a művész születésének 170. évfordulójával,

olvasottak szerint a *Templomtéri kilátás a Holt-tengerre Jeruzsálemben* című festményen a kép jobb szélét a keresztény Szent Sír-templom kupolája foglalja el. Mármost Csontváry a feljegyzéseiben elmondta, hogy a „Templom téri kilátás a Holt-tengerre az osztrák-magyar Hospizból nézve lett megfestve” (*Csontváry-dokumentumok I.*, 74. old.). E visszaemlékezés ismeretében csekély utánajárással – az interneten keresztül elérhető várostérképek és fényképek használatával, esetleg a festményről szóló cikk átolvasásával (Fodor Zoltán: Politikai tájképek. Csontváry 1905-ben készült jeruzsálemi művei. *Műértő*, XXI–XXII [2018–2019], 12–1. szám, 10. old.) – kideríthető, hogy a kép jobb szélén valóban az örmény katolikusok „Fájdalmas Miasszonyunk” titulusú temploma látható, amely szomszédos az egykori osztrák–magyar zárandókházzal. Csontváry alkotása a Szent Sír-templomot, amely a ma osztrák zárandókházként működtetett épületől mintegy 300 méterre, nyugat-délnyugati irányban áll, nem jeleníti meg.

70 ■ Lásd például a *Villanyvilágított fák Jajcében* című festményt (82–83. old.), ahol a reprodukció jobb szélén a túlnyúló sáv szélessége kb. 23 mm, illetve a *Zarándoklás a cédrusoknál Libanonban* (134–135. old.) és *Az Olajfák hegye Jeruzsálemben* (122–123. old.) című alkotások reprodukcióit, amelyeknél a túlnyúló sáv szélessége a jobb szélén mintegy 30, illetve 33 mm-re tehető.

71 ■ A lista a csíkszeredai katalógus irodalomjegyzékén alapul, azt egészítették ki 14 magyar nyelvű művel.

72 ■ A kiemelések a forrásdokumentum szerint. F. Z.

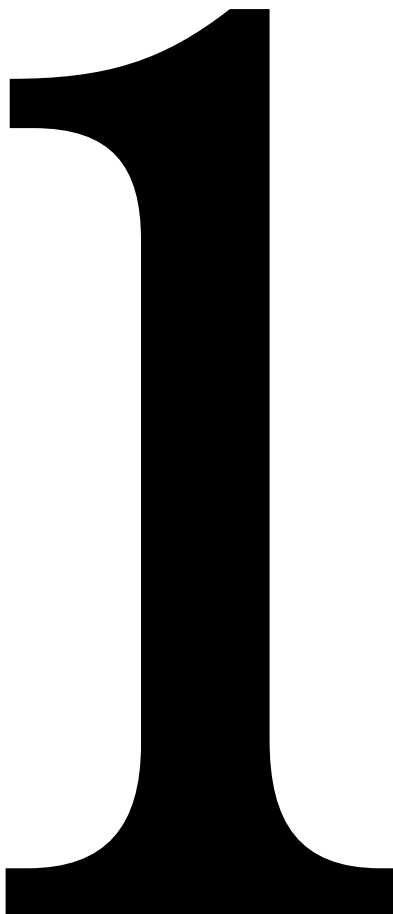
73 ■ A Csontváry-monográfia első kiadása 1973-ban szlovák, a második kiadása 1974-ben román fordításban is megjelent.

74 ■ A válogatott irodalom jegyzékében talán csak a címhez csatolt lábjegyzet léte indokolja a teljes tartalmi egység fordításának szükségességét.

75 ■ Marosi Ernő (1940–2021) a 2015-ös budapesti Csontváry-kiállítás lehetséges okai fölött töprengve rámutatott, hazánkban „Csontváry Kosztka Tivadar művészete eléggé híres és közkezdelt ahhoz, hogy eszközként lehessen használni”, egyebek mellett „»blockbuster«-rendezvényt viszonylag olcsón pótló turisztikai kínálat” megteremtésére is. (Marosi Ernő: Két etűd. 2015: Csontváry utazása. *Esztergom nagy műtete. Jelenkor*, LVIII [2015], 7–8. szám, 839. old.) Vö. „Baán múzeumpolitikát faragott a korábbi nagy kiállításokkal (Monet, Munkácsy, Mednyánszky) felcsillant lehetőségből, vagyis a kanonizált művészekre, a sztárkultuszra, a »kincsekre« nyitott fogyasztói piacból. Míg a magyar múzeumok többsége a hagyományos hármastétel feladatának igyekszik eleget tenni (gyűjtés, kutatás, kiállítás), Baán a látogatószámok növelésére koncentrál, és a megtérülő kiállításokat preferálja.” „A jellemzően a háttérben megfogalmazódó fenntartások egyrészt az önjáró kultúrpolitikus-főigazgatóknak, másrészt pedig annak a tendenciának szólnak, amely a múzeumi munkát a látványos kiállítási ipar és a látogató sznobizmusára apelláló (Baán szerint: a látogatót behálózó) kommunikáció felé tolja.” Somlyódy, Csikágótól a Hősök teréig, 13. old.

Tisztelt Olvasónk!

*2024-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

SZÁZALÉKÁVAL

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

számomra inkább véletlennek tűnik, nem pedig az állítólagos ünneplés⁷⁶ szükségességét megindokoló tények.⁷⁷

A kiállítás létrejöttének tényleges okait nem ismerem. Ám a Szépművészeti Múzeum jelenlegi működését befolyásoló vezérelv érvényesülését magából a kiállítást kísérő kiadványból is kikövetkeztethetem. Több mint egy évtizeddel ezelőtt Baán László nyilatkozott arról, hogy saját tevékenysége eredményeként miként folyik a munka az általa vezetett intézményben: „A két-három évtizeddel ezelőtt kialakult és még ma is befolyással bíró elitnek nincs ráhatása arra, hogy mi zajlik a Szépművészetiben.”⁷⁸ A főigazgató 2010-ben elhangzott értékelése minden bizonnyal megalapozott volt, hiszen a szavai már akkor is ugyanazt fejezték ki, mint ami a múzeum 2023-as Csontváry-tárlatának katalógusából kiviláglik: az „elitnek nincs ráhatása arra, hogy mi zajlik a Szépművészetiben”. □

76 ■ Vö. „idén százhetven éve született Csontváry Kosztka Tivadar, az évfordulót pedig pénteken nyíló, közös kiállítással ünnepli a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria és a pécsi Janus Pannonius Múzeum.” Farkas, „Te leszel a világ legnagyobb napútfestője”.

77 ■ A 2016-os csíkszeredai tárlat alkalmával Bellák Gábor amellet érvelt, hogy Csontváry-kiállítást tulajdonképpen bármelyik évben lehet rendezni. „Százhatvanhárom éve született Kosztka Mihály Tivadar”. „A százhatvanhárom éves Csontváry éppen úgy kortársunk, mint az úgynevezett kerek évfordulók alkalmából kényszerűen aktualizált száz, százötven, kétszáz vagy akárhány éves mesterek. Ez a fura szám a művész neve mellett éppen azt kívánja hangsúlyozni, hogy Csontváry jelen van, egyszerűen és természetesen, mint egy számnév a sorban.” Bellák, *Csontváry 163*, 8. old.

E gondolatmenet igen érdekes, különösen annak ismeretében, hogy 2019-ben, a festő halálának századik évfordulóján – egy „úgynevezett kerek évforduló” idején –, a Szépművészeti Múzeumban, illetve a Magyar Nemzeti Galériában nem volt semmilyen érdemi megemlékezés. Abban az esztendőben Csontváry nem volt sem „egyszerűen és természetesen” jelen lévő, sem „kényszerűen aktualizált” művész, 2023-ban viszont már bekeverülhetett az „akárhány éves mesterek” közé.

78 ■ Lambert Gábor: Kettesben Baán Lászlóval. *Figyelő*, LIV (2010), 25. szám, 24. old.

A MEGVÁLTÁS CSILLAGA?

SZALAI MIKLÓS

Franz Rosenzweig: A megváltás csillaga

Fordította Bíró Dániel

Kalligram, Budapest, 2023., 550 oldal, 5990 Ft

(Franz Rosenzweig művei, szerk. Tatár György)

Rosenzweig főműve, *A megváltás csillaga* Bíró Dániel alapos és mesteri fordításában meglehetősen megkésve – száz évvel első, német nyelvű kiadása után jelenik meg magyarul.¹ A szerző a legnagyobb német – és a legnagyobb zsidó – vallásfilozófusok egyike. Korai halála óta lezajlott a nagy gazdasági világválság és a második világháború, felemelkedett és világhatalommá nőtt a fasiszmus és a kommunizmus – hogy aztán mindkettő 1945-ben, illetve 1990-ben látványosan összeomoljék, feltalálták az atomfegyvereket, kézzelfogható közelségbe hozva az emberiség kollektív öngyilkosságát. Felbomlott a gyarmati rendszer is, végbement és alapvetően átforgalmazta egész életünket a harmadik ipari forradalom – ez a könyv mégis még mindig zsigerileg, döbbenetesen időszerű. Megrendít és felkavar, mert a mi korunkhoz szóló üzenetnek érezzük. Miért vezeti ez a könyv a budapesti Írók Boltjának sikerlistáját? Talán olyan jól ír Rosenzweig? Vagy egyéniségének ereje átüt a hitelesen szívből szóló írásmódon? Ez mind igaz... a szerző képgazdag, drámai stílusban ír. Filozófiai műben ritkán olvasunk olyan képeket, mint hogy a gondolkodás és a lét azonosságát „cumiként dugta a filozófia, mint jószágos dada az éhes gyermek, a teológia szájába” (49. old.), vagy: „A szellem épp a lélek dohos tompaságától való megszabadulását élvezte, melyben a nem-szellem tölti napjait; a filozófia a filozófus számára az a hűvös magasság volt, ahová a lapály párái közül menekült” (74. old.), képeket és szimbólumokat, amelyeket még Bíró Dániel fordítói bravúrja is nehezen tudott magyarra átültetni. És amellet szubjektíve nagyon hiteles a mű: minden sora mögött egy elmélyült és lázasan kereső személyiség küzdelme, vergődése lüktet: az első világháború nagy kataklizmája közepette, a fronton ír a szerző – akinek később is a munkája, a filozófiája volt az élete. Élete utolsó hét esztendejét megbénulva, kommunikálni alig képesen töltötte Rosenzweig, de az utolsó pillanatig folytatta az írást, az alkotást, a keresést.

¹ ■ Egyes részei – ugyancsak Bíró Dániel fordításában – már korábban is megjelentek magyarul.

Am úgy vélem, a könyv időszerűsége, sikere valami másnak tudható be: annak, hogy egy nagy kollektív csalódás után született – és mi, európai emberek itt és most, megint egy csalódás után vagyunk.

Az első világháború ugyanis rácaffolt a modern emberiség reményeire, rácaffolt azokra a reményekre, amelyeket a XIX. század nagy tudományos felfedezései (mindenekelőtt a fejlődéelmélet), technikai vívmányai (gőzhajó, vasút, távíró, gépgyártás, védőoltások) és szabadságküzdelmei (az abszolút monarchiát, a születési előjogokat és a vallás világi hatalmát Oroszországot kivéve minden európai országban megszüntető forradalmak) ébresztettek az emberiségben. A világháború rácaffolt a „haladás”, az egyre racionálisabb, egyre szabadabb és egyre gazdagabb emberi élet ígéretére – olyannyira, hogy az 1914 előtti kor szellemi életének kulcsfigurái egyszerre anakronisztikussá váltak. (Noha mind Kautsky, a „marxizmus pápája”, mind Harnack, az „evangélikusok pápája” még húsz esztendeig élt és dolgozott az első világháború vége után – csakhogy senki sem figyelt már rájuk...).

Az 1989 óta, a mai értelmiség középnemzedékének felnőtt életében zajló események pedig megint rácaffoltak a haladás és a ráció illúzióira. 1989-ben azt hittük, hogy az amerikai és nyugat-európai társadalmakban kialakult intézmények, a tőkés piacgazdaság, a többpárti parlamentáris demokrácia és a jóléti állam formájában felfedeztük azt a rendszert, amely egyértelműen jobb bármilyen alternatívájánál, amely garantálja a jólétet és a szabadságot az emberiségnek – s a kommunizmus bukásával ez a rendszer elterjed az egész világon. Francis Fukuyama megírta könyvét „a történelem végéről”. Nem így történt.

Az első világháború utáni Európában született, s nagy szellemi befolyásra szert tett új eszmei irányzatokat, a náci Heideggert és a kommunista Lukácsot, az ateista egzisztencializmust és Barth neoortodox keresztény teológiáját egyetlen dolog köti össze: az ember, az emberi szellem és az emberi történelem pozitívista felfogásának elvetése, sőt megvetése, az a meggyőződés, hogy az ember valami más és több, mint amit a természettudományok belőle meg tudnak ragadni, s éppen ez a „más” lenne az, ami a legfontosabb benne. S hogyha van filozófiai mű, amely keresztül-kasul erre az alapra építkezik, amelyet az egzisztencializmus-antipozitívizmus „evangéliumaként” olvashatunk – az éppen *A megváltás csillaga*.

KI VOLT FRANZ ROSENZWEIG?

Franz Rosenzweig 1886-ban született Kasselban, egy vagyonos, asszimilált és művelt zsidó polgárcsalád egyetlen gyermekeként. Eleinte orvosi pályára készült, ám érdeklődése 1906-tól a filozófia felé fordult. A freiburgi egyetemen, amely ekkor a neokantianizmus egyik szellemi központja volt, végezte filozófiai (és történelmi) tanulmányait, a kor olyan nagyságainál tanult, mint Heinrich Rickert és Friedrich Meinecke. Elsősorban nála néhány évvel idősebb unokatestvére, a szintén zsidó hátterű és szintén filozófiával foglalkozó, később keresztény teológussá lett Hans Ehrenberg (1883–1958) szellemi hatására bekerült a fiatal német értelmiségiek körébe Heidelbergben (a neokantianizmus badeni központjában, ahol Wilhelm Windelband is tanított). A csoport az akkoriban uralkodó neokantianus filozófiai „közszellem” ellenében egyfajta neohegeliánus szellemi újjáéledésben bizakodott, amely a Hegeléhez hasonló szellemi szintézist hozna létre a korabeli német-ség kulturális-történelmi öntudata (a *Zeitgeist*) és az egyes tudományok között. Ez a kezdeményezés tiszavirágéletűnek bizonyult, Rosenzweig is kritikussá vált Hegellel szemben (habár hatásától, mint látni fogjuk, élete végéig nem szabadult meg). A Hegellel való számvetés igénye vezette doktori disszertációja (*Hegel und der Staat*) készítésekor is. Ehhez alaposan tanulmányozta Hegel hagyatékát, kiadatlan kéziratait – noha ez a munka sem pusztán filológiai-filozófiatörténeti mű: egy „másik Hegel” szeretett volna megmutatni a „hivatalos”, a filozófiai köztudatban élő Hegellel szemben. Igazolni akarta: a bismarcki Németországnak a német nemzeti államot abszolút eszmei piedesztálra emelő nacionalizmusa *nem* megalapozottan hivatkozik Hegelre, mert a racionális államban szubjektum és a objektum megbékülésének koncepciójával Hegel nem a nemzeti identitásba bezárkózó agresszív nacionalizmust, hanem az emberi univerzalitásra nyitott humanista állam-ideált akarta alátámasztani. A disszertáció 1912-re készült el, de a teljes könyv csak 1920-ban jelent meg a bismarcki német birodalom bukása után teljesen megváltozott szellemi légkörben. Ámde a disszertáció elkészítése egy másik – talán a disszertációnál is maradandóbb – eredményt hozott a Hegel-kutatásban: Rosenzweig ugyanis a Hegel-kéziratok között kutatva talált egy 1796-ból származó írást, amely – megelőzve Schellingnek *A transzcendentális idealizmus rendszere* című művét – a német idealizmus első szisztematikus rendszerprogramjának tekinthető! A kéziratot azonban Rosenzweig szerint *nem* Hegel, hanem Schelling írta, Hegel csak lemásolta. A kézirat eszmetörténeti jelentősége vitathatatlan,² szerzőségéről máig folyik a vita: Hegelnek, Schellingnek, illetve olykor Hölderlinnek tulajdonítják.

Rosenzweig szellemi keresése filozófiatörténeti kutatásai során teológiai irányba fordult. Egy zsidó származású, lelkes keresztény barátjával, a jog-

tudós-történész Eugen Rosenstockkal (1888–1973) folytatott beszélgetései hatására egészen közel került a kereszténységhez, amikor egy kicsiny berlini ortodox zsinagógában töltött engesztelő napi este élménye megváltoztatta egész életét: addig formális hovatartozást jelentő zsidó vallásához teljes szívvel megtért: egész hátralévő életét lényegében a zsidóság tanulmányozásának és e tanulmányok filozófiai megalapozásának szentelte. A következő évben beiratkozott a berlini *Hochschule für die Wissenschaft des Judentums* nevű hebraisztikai főiskolára.³ Ott alakult ki szoros baráti-tanítványi kapcsolata a vallásos zsidó, ám teológiáját teljes mértékben neokantianus, etikai megalapozású metafizikájára építő Hermann Cohennel (1842–1919). Az idős filozófus Rosenzweig szellemi keresésére elsősorban kései filozófiájával hatott, amely Isten és az ember dinamikus egymáshoz-rendeltségét hirdette.

Az első világháború alatt Rosenzweig az egyik, a Balkánon állomásozó német légvédelmi egységnél szolgált; ekkori, közvetlenül politikai tárgyú írásai elsősorban a *Mitteleuropa*-tervvel, Németország lehetséges közép-európai vezető szerepével foglalkoztak, amelyet a német politikai elit liberális szárnya (Friedrich Naumann és köre) propagált. Ám a háború megpróbáltatásainak élménye lassan megérlelte benne a nagy művet, *A megváltás csillagát*, amelyet eredetileg a családtagjainak küldött tábori levelezőlapokra írt. Élete főművének befejezése és Németország háborús veresége után hazatért Németországba, s megjelentette *A megváltás csillagát* és a *Hegel és az államot*. 1920-ban megnősült,⁴ s barátai segítségével létrehozta a frankfurti *Lehrhaust*, a zsidó felekezeti intézményektől független, a zsidó szellemi élet németországi kiválóságait (köztük Martin Bubert, Leo Strausst és Gershom Scholemet is) összegyűjtő oktatási-kulturális intézményt azzal a céllal, hogy a zsidóságtól elszakadt, világi kultúrájú német zsidóságot visszavezesse az élő judaizmus-hoz. Írt még egy kis könyvet *Az egészséges és a beteg értelemről*, amelyben az életfilozófia filozófiáfelfogását védelmezi. Barátjával, Buberrel a héber Biblia új német fordításának is nekilátott (Rosenzweig halála után Buber egyedül folytatta a munkát, eredménye végül 1961-ben jelent meg). Rosenzweig ugyanis súlyos sclerosis multiplexben szenvedett, elvesztette beszéd- és íráskészségét, és csak speciális eszközökkel, felesége áldozatos segítségével tudta folytatni a munkát. Röviddel a halála előtt még hozzászólt a híres „davosi Kant-vitához”, amelyben Heidegger-

2 ■ Tudomásom szerint a szöveg magyar nyelven Gyenge Zoltán Schelling-monográfiájának függelékeként jelent meg.

3 ■ Az intézmény elvileg egyik zsidó vallási irányzatnak sem volt elkötelezve, de gyakorlatilag a reformzsidóság szellemében tevékenykedett.

4 ■ Edith Hahn (1895–1979) zsidó valláspedagógust vette feleségül, aki hozzá hasonlóan egy asszimilált zsidó családból tért vissza a zsidó valláshoz.

5 ■ Karl Marx és Friedrich Engels: *A szent család, vagy a kritikai kritika kritikája*. MEM 2. Kossuth, Bp., 1958. 56–58. old.

nek fogta pártját Ernst Cassirerrel szemben. 1929. december 10-én halt meg.

AZ IDEALIZMUSTÓL A VALLÁSIG

Rosenzweig kiindulópontja tehát Hegel, a német idealizmus. A Parmenidésztől Hegelig (az ő szavaival: „Ióniától Jénáig”) terjedő, a gondolkodás és a lét azonosságát valló filozófiai vonulattól *nem* azért távolodott el, mintha felismerte volna, hogy a gondolkodás és a lét azonosságának gondolata eleve problematikus. Azzal sem vetett számot, hogy az emberi megismerésnek a német idealizmusban abszolút piedesztálra emelt apriori-deduktív része, amikor tiszta univerzalitásra törve elszakad az egyes tapasztalatok partikularitásától, térhez-időhöz-megfigyelőhöz kötöttségétől, legfeljebb saját szüleményeit, fogalmait ismeri meg (illetve azokat a nyelvi konvenciókat, amelyek révén e fogalmakat megalkottuk). Ezért a priori, spekulatív módon nem lehet a valóságot leíró filozófiai rendszert alkotni.

Rosenzweig azt sem illeti bírálattal, hogy Hegel rendszerében a következtetések még csak nem is igazi dedukciók, (mint például Spinozánál, akit Hegel elvileg a mesterének vallott), hanem pseudodedukciók: Hegel vesz bármely, a valóságot leíró fogalmat, felfedez benne két, egymással ellentétes mozzanatot, ezeket kibontva újabb, a korábbi mozzanatok közötti ellentétet feloldó fogalmakhoz jut el, aztán ezekben is felfedez bizonyos, egymással ellentétes vonásokat, és ebből ismét újabb fogalmakhoz jut el, s közben azt képzei, hogy ezzel a „Lét” absztrakt fogalmából levezetheti az összes konkrét létező fajtáit és tulajdonságait, „konkrét univerzálévá” teszi a Lét absztrakcióját – az absztrakt fogalmaktól eljut magához a valósághoz.

Ahogy Marx éleslátóan, maró gúnnyal leírta a hegeli módszert *A szent család*-ban:

„Ha a valóságos almákból, körtékből, földiepekből, mandulákból kialakítom magamnak a »gyümölcs« általános képzetét, ha továbbmegyek, és azt *képzelem*, hogy a valóságos gyümölcsökből

nyert elvont képzetem: »a gyümölcs«, egy rajtam kívül létező lényeg, sőt a körte, az alma stb. *igazi* lényege, akkor én – *spekulatív* kifejezve – »a gyümölcsöt« a körte, az alma, a mandula stb. »szubsztanciájának« nyilvánítom. Azt mondom tehát, a körte számára lényegtelen, hogy ő körte, az alma számára lényegtelen, hogy ő alma. A lényeges ezekben a dolgokban eszerint nem a valóságos, érzéki-

leg szemléltető létezésük, hanem a belőlük általam elvont és nekik tulajdonított lényeg, a képzetem lénye: »a gyümölcs«. [...] Véges, az érzékektől támogatott értelmem persze *megkülönbözteti* az almát a körtétől és a körtét a mandulától, de spekulatív eszem ezt az érzéki különbséget lényegtelennek és közömbösnek nyilvánítja. *Ugyanazt* látja az almában, mint a körtében, és a körtében ugyanazt, mint a mandulában, tudniillik: »a gyümölcsöt«. A különös valóságos gyümölcsök már csak *látszat*gyümölcsöknek számítanak, melyeknek igazi lényege »a szubsztancia«, »a gyümölcs«.

[...] Ha az alma, a körte, a mandula, a földieper igazában nem egyéb, mint »a szubsztancia«, »a gyümölcs«, akkor felvetődik a kérdés, miért van az, hogy »a gyümölcs« előttem hol almának, hol körtének, hol mandulának, mutatkozik, honnan ered a *sok-*

féleségnek ez a látszata [...].

Ez azért van, feleli a spekulatív filozófus, mert »a gyümölcs« nem holt, különbségnélküli, nyugvó, hanem eleven, magát magában megkülönböztető, mozgó lény. [...] A különböző profán gyümölcsök az »egy gyümölcs« különböző életmegnyilvánulásai, kikristályosodások, melyeket »a gyümölcs« maga képez. Tehát például az almában »a gyümölcs« almaszerű, a körtében körtészerű létezés ad magának. Nem azt kell tehát ezentúl mondanunk, amit a szubsztancia álláspontján mondtunk: a körte »a gyümölcs« az alma »a gyümölcs«, a mandula „a gyümölcs», hanem inkább ezt: »a gyümölcs« körtéként tételezi magát, »a gyümölcs« almaként tételezi magát [...] – és azok a különbségek, melyek az almát, a körtét, a mandulát egymástól elválasztják, éppen »a gyümölcs« önmegkülönböztetései...”⁵

Rosenzweig tehát nem az empirizmus, a materializmus és az analitikus filozófia mára klasszikussá vált kritikáit állítja szembe Hegellel. Az empirizmus egész hagyománya, a filozófiai problémák empirista megközelítése nála fel sem merül: Locke egyetlen, Schellingtől származó lebecsülő megjegyzést kap az egész könyvben... Rosenzweig problémája az idealista metafizikával az, hogy a konkrét emberi létezés, az individualitás nem kap helyet benne. Az ő Hegel ellen lázadó hősei: Kierkegaard, Schopenhauer – s persze Nietzsche. Rosenzweig az irracionális irányában „haladja meg” Hegelt. A filozófia kiindulópontja szerinte az egyén szubjektív létélménye, amely mindenekelőtt a halálfélelemben mutatkozik meg.

Ebből a szubjektumfogalomból Rosenzweig azonban megpróbált egy érvt is kifejteni Hegel logikai panteizmusa ellen, a világban „kívüli” hagyományos istenfogalom mellett: amennyiben a gondolkodás és a lét azonos, akkor az ezt az egységet elgondoló gondolkodás máris megkülönbözteti önmagát a léttől. Ha egyszer elismerjük, hogy a gondolkodó alany, az élő szubjektum nem vezethető le a filozófiai gondolkodás absztrakt kategóriáiból, akkor már van egy „nyers”, logikán túli tényünk, és akkor ilyen nyers tény lesz a világ is: a világ a maga logikai kontingenciájában úgy viszonyul az absztrakt gondolkodáshoz, mint a falon függő kép a falhoz: a kép tartalmát nem a fal adottságai határozzák meg, és *vice versa*: a kontingens világon kívül is helye lehet olyan absztrakt végső lénynek (Istennek), amelynek lényegét semmilyen módon nem határozzák meg a világ törvényei, s ő sem határozza meg őket: nem *vezethető* belőle a világ, mint Hegelnél, nem is *árad ki* belőle, mint Plótinosznál, hanem azt szuverén döntéssel, a semmiből teremti.

A VALÓSÁG HÁROM „ARCA”

Hegelnek az Istent, az embert és a világot egyetlen egységes egészbe foglaló rendszere szétszakad Rosenzweignél: Isten, Ember és Világ a továbbiakban a valóság három, egymásra redukálhatatlan ontológiai eleme, amelyek között meg kell találni a kapcsolatot. Mindhárom a maga „semmijéből” keletkezik, és alakítja ki a maga aktualitását, mert minden filozófia-ontológia az egyénnek (a redukálhatatlanul „partikuláris” létezőnek) a „semmivel” való konfrontációjából, a halálfélelemből táplálkozik. Csakhogy – *pace* Rosenzweig – amíg az emberi létezés sajátos lényegéhez valóban hozzátartozik a halál tudata, tehát a „semmi” tapasztalata, addig a világhoz és főleg az Istenéhez egyáltalán nem. Ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy a Kozmosz el fog pusztulni, Istent pedig – ha létezik – sem önmaga, sem valamilyen rajta kívül álló tényező nem pusztíthatja el. (Mi több, hogyha az ontológiai istenérv képviselőinek van igazuk, akkor nemlétezése *el sem gondolható*.) A világnak – de főleg az Istennek – egyáltalán nincs

tehát „saját”, meghatározott, lényegéhez rendelhető „semmije”.

Ha azonban mélyebben belegondolunk, akkor az emberi létező ontológiájának sem lehet megbízható kiindulópontja a saját „semmije”, ugyanis *vagy* a szubsztanciadualizmus, *vagy* pedig a materializmus valamelyik (reduktív, vagy nem-reduktív) formája a helyes leírása az emberi lénynek. Az utóbbi esetben az ember belső élménye önmagáról, a létezés szubjektív tapasztalata (mindenfajta egzisztencializmus kiindulópontja), beleértve a halálfélelmet is, egy ontológiailag másodlagos jellegű „epifenomén”, amelynek a boncolgatásából, illetve filozófiai elemzéséből semmiféle szubsztantív ontológiai konklúzióra nem juthatunk, nem határozhatjuk meg ebből kiindulva az ember helyét a világban. Ha viszont a szubsztanciadualizmus a helyes, és az embernek valóban a testétől különböző lelke van, akkor a halandóság legalábbis bizonytalan, s akkor a Rosenzweig által a filozófia kiindulópontjának megtett halálfélelem indokolatlan.

Elfogadva azonban Rosenzweig kiindulópontját – és zárójelbe téve azt a köznap i józan észből és tapasztalatból következő megfontolást, hogy semmiből semmi sem lehet –, nézzük meg, hogyan konstituálódik Rosenzweignél a három partikuláris létező – Isten, Ember és Világ – ontológiája a saját „semmijéből”. A „valaminek” a semmivel való szembenállása mindhárom esetben két mozzanattól áll: az egyik a lét „állítása”, a másik a nem-lét tagadása. Az első esetben a saját „semmimmal”, a halállal szembesülve azt mondom: igenis „létezem”, a második esetben a „semmi” tagadom, azt mondom: „nem semmi vagyok” (ami annyit tesz, hogy „nem a saját semmim vagyok”). Ugyanezt „mondják”, „teszik” az embertől különböző partikuláris létezők: tehát a világ és Isten is. Ezért az Istennek, a világnak és az embernek a saját semmijével való szembeszegülése mindig egy „passzív” (állító) és egy „aktív” (tagadó) mozzanat egysége: ezért nem egyszerűen csak létezés, hanem „tett” (*Tat*), a tett eredménye pedig a *tény* (*Tatsache*). (Noha a „tény” szó is a „tenni” ige – nyelvújításkori – származéka, a magyar nyelvben nem lehet olyan jól érzékeltetni a két fogalom rosenzweigi egymáshoz rendeltségét, mint a németben). Istennek, a világnak és az embernek az aktuális létezése tehát „tett”, tevékenység; mindhárom csak a tevékenységében, a „tettében” az, ami. Vonatkozik ez az Istenre is, aki csak a többi létezőhöz való hármas aktív viszonyában – teremtés, megváltás, kinyilatkoztatás – lesz azaz, ami. Ennyiben Rosenzweig Hegel követője marad. (Rosenzweig itt – valószínűleg ezt észre sem véve – ellentétbe került nemcsak a zsidó és a keresztény teológia egyik alapvető állításával [Isten a maga teljességében létezik a világhoz és az emberhez való viszonyától *függetlenül* is], de a természettudományos világgéppel is, amely szerint a világmindenség struktúrái és törvényei Istentől és az embertől függetlenül azok, amik – még akkor is, ha Isten teremtette őket.)

Mindhárom partikuláris létezőben a két mozzanat (az állítás és a tagadás: „Igen” és „Nem”) egy-egy meghatározott és egymással ellentétes, feszültségben lévő – ontológiai mozzanatnak felel meg. Istenben ez a határtalan létezés és a szabadság, a világban a világ észszerűsége („logosza”), és egyes, a racionális világ-princípiumból levezethetetlen partikuláris létezőinek bősége, az emberben pedig a karakter állandósága és a szabadság. Mindhárom létező „Igen”-je és „Nem”-je egységbe kerül lényükben, ennek az egységnek a nyelvi szimbóluma az „és”, a konjunkció logikai művelete.

A maga létezését a maga saját meghatározott semmijéből megkonstituáló három létező egymáshoz való viszonyából, közös aktivitásából áll tehát elő az aktualitás: a valóság egésze, ahogyan megtapasztaljuk. Ellentétben a német idealizmus hagyományos álláspontjával, itt a partikuláris létezők nem az univerzális létből „áradnak ki”, teremődnek, vagy vezethetők le pszeudo-dedukciókkal, hanem az univerzális lét lesz a partikuláris létezők önmagukat konstituáló tevékenységének osszeredménye. Így az univerzalitás (gondolkodás és lét, szubjektum és objektum megbékélése, egymásba olvadása) nem a jelenben létezik (mint Hegelnél), hanem a *jövőben*, „megváltásként” – akárcsak Lukács Györgynél.

KINYILATKOZTATÁS ÉS VALLÁSI SZINKRETIZMUS

Rosenzweig szerint Isten a világhoz háromféle módon viszonyul, e három viszony a teremtés, a kinyilatkoztatás és a megváltás. A teremtéssel a világhoz, a kinyilatkoztatással az emberhez viszonyul Isten, a megváltás viszont voltaképpen Istennek az embereken *keresztül* megvalósuló viszonya a világhoz, mert a megváltás csak az embernek a másik emberhez és a világhoz való viszonya révén mehet végbe. Ám ezek a viszonyok egyszersmind az egyes partikuláris létezők belső változását – a bennük lévő ontológiai mozzanatok „visszajára fordulását” is jelentik.

A teremtésben például az Istenben lévő „Nem”-ből „Igen” lesz (Isten szabadságából a világ szubsztanciális „létezése”), a világban lévő „Nem”-ből – abból, hogy „Más”-ként áll szemben Istennel – pedig egyfajta „Igen”, szubsztanciális létezés. A „kinyilatkoztatás” az ember tapasztalata a teremtésről és a megváltásról, de tulajdonképpen nem más, mint az önmagunkra, az önmagunktól különböző világra és az Istenre való „kinyílásunk” – ami azt jelenti, hogy az előzőekben leírt hármasságot az *időben* tapasztaljuk meg. Amikor önmagunkra mint „énre” ébredünk, akkor a világot úgy éljük meg, mint amely már mintegy „ott van”, tehát mint „múltat”, viszont amikor a más emberekre és a dolgokra mint szabadságunk, szabad viszonyulásunk tárgya-ira tekintünk, akkor valamiképpen a „jövőt”, Isten, ember és a világ jövőben megvalósuló egységét, vagyis magát az Igazságot anticipáljuk. Ez a jövő a jelenben csak lehetőség, és ennek a lehetőségnek

a megvalósítására „hív fel” bennünket a kinyilatkoztatás. (A mi időbeli perspektívánktól független, örök, embertől független igazság pedig Rosenzweig szerint nincs.) A kinyilatkoztatás tehát tulajdonképpen magunkra ébredés – egyszersmind ráébredés a viszonyainkra más létezőkkel – ami viszont magába foglalja, hogy minden létező egységének a megvalósítására kell törekedjünk. (Rosenzweig figyelmen kívül hagyja, hogy a zsidó és a keresztény megváltás-fogalomban a megváltás, lévén Isten szuverén döntése, semmilyen értelemben sem „függ” az emberek szabad döntéseitől.) Tulajdonképpen a kinyilatkoztatás, az embernek önnön időbeli-konkrét létezéséről szerzett tapasztalata aktualitásként, konkrét tapasztalatként jeleníti meg azt, amiről a *Megváltás csillaga* eddigi, absztrakt-metafizikai részei szóltak. A relációkba ágyazottságunk felismerése – a voltaképpeni kinyilatkoztatás – azonban nem pusztán a gondolkodás vagy a tapasztalat révén, hanem a *nyelv* révén történik. A nyelvben különböztetjük meg egymástól a három időt, a nyelvben azonosítjuk önmagunkat „én”-ként, különálló, partikuláris létezőként. A nyelvben ugyanakkor az „univerzalitás” (tehát a megváltás) felé törekszünk, hiszen partikularitásunk megőrzése mellett folyamatosan kapcsolatba lépünk más partikuláris létezőkkel. S egyszer talán megvalósul egy „univerzális nyelv”: minden szellemi létező, s mivel Rosenzweig szerint voltaképpen nincsenek tiszta, szellem nélküli materiális létezők, ezért a nyelvet beszélve és fejlesztve tudatosítjuk és továbbfejlesztjük a más létezőkkel való relációinkat – ezzel pedig minden létező egységét, tehát a megváltást munkáljuk.

A beszéd egy specifikus formája a dal, illetve a liturgikus ének: a dal és főként a vallási közösségek liturgiája expliciten megelőlegezi a megváltást. A zsidó és keresztény közösségek kalendáriuma, és a neki megfelelő liturgiák, amelyek a teremtés-kinyilatkoztatás-megváltás időbeli eseményeinek megfeleltethető szimbolikus időpontok köré szerveződnek, a mi mostani, jelenbeli életünkben jelenítik meg a múlt és a jelen élményéből és nyelvéből együttesen születő jövőt. A zsidó és a keresztény vallás nem „valóságosan” áll ellentétben egymással. A kereszténység egy konkrét történeti személy, Jézus Krisztus életével, halálával, tanításával és annak folyamatos újra megjelenítésével megváltottnak tekinti világunkat – és a keresztény élettel és az evangélium hirdetésével fokozatosan meg is váltja, Isten szeretetének közösségébe vonva be minden népet. A zsidó vallás hívei viszont a zárt közösségekben folytatott törvény követésével mint Isten akaratának folyamatos teljesítésével úgy élnék, mintha a megváltás már bekövetkezett volna – s éppen ezzel emlékeztetik a keresztényeket, az egész emberiséget arra, hogy a megváltás még nem érkezett el. (Rosenzweig figyelmen kívül hagyja, hogy a zsidó vallás szerint a megváltás – a Messiás eljövetele – után már *nem* kell betartani a tórai törvényeket.) Rosenzweig elfogadja Jézus mondását – „Senki nem

jut az Atyához, ha nem énáltalam”⁶ –, ám úgy gondolja: a zsidók már az Atyánál vannak. Ami pedig a mohamedán vallást illeti: az iszlám a teremtés és a megváltás eseményétől elszakított, „pontoszerű” kinyilatkoztatást hirdet, ezért a mohamedán hívó nem tudja a maga partikuláris egyéni létezését a világegészsbe, illetve a világmegváltás folyamatába beépíteni. Így lesz az iszlám istenhite egyrészt egy személytelen „sors” (a *kismet*) gondolatának hordozója, másrészt az egyénekre vonatkozóan a teljességgel önkényes isteni gondviselés hirdetője. Az iszlám tehát nem része a megváltás rendjének. (Mint Rosenzweig oly sok gondolata, az iszlámnak ez a kereszténységgel és a zsidósággal szembeni „másodhegedűsi” szerepbe utalása is ellentmondásos. Vagy igaz a mohamedán vallás: a Korán Isten végső kinyilatkoztatása – és akkor a zsidó és a keresztény vallás legfeljebb alárendelt, másodlagos szerepet tölthet be a megváltás rendjében –, vagy nem az, de akkor a mohamedánoknak el kellene hagyniuk hitüket, és vagy a kereszténységre áttérniük, vagy megmaradniuk annak, aminek a zsidó vallás tekinti a nem zsidó népekből származó „igazakat”: a „tisztá” monoteizmus követőinek, specifikus vallás nélkül.)

A zsidók és a keresztények a megváltás rendjében különbözö – de egymást kiegészítő – szerepének eszméje azonban csak a történelem egy bizonyos szakaszára, az elmúlt kétezer évre érvényes. A végső időkben a zsidóság és a kereszténység elkülönülése megszűnik, Rosenzweig az első világháborúban, a forradalmakban, az őt körülvevő történelmi-társadalmi kataklizmákban már a végső idők közeledését vélte felfedezni... A cionizmus eszméje viszont, amely a könyv születésével egy időben, a Balfour-deklarációval kezdett valósággá válni, nem jelenik meg *A megváltás csillagában*. Bár anticionista bizonyosan nem volt Rosenzweig, de gondolkodásának egész alaptendenciájából következően nem akarhatta, hogy a zsidóság a maga sajátos vallási küldetését feladva, a többi nemzethez hasonló, önálló állammal, területtel, nyelvvel rendelkező nemzet legyen.

KONKLÚZIÓ

Rosenzweig mélyen átélt hittel, lenyűgöző, gazdag retorikával, amellet óriási tudással és műveltséggel megalkotott vallási-filozófiai szintézise merész kísérlet. Sem a természettudományos világképpel, sem a nagy monoteista vallások teológiájával nem egyeztethető össze, miközben hemzseg a belső ellentmondásoktól és homályosságtól (a semmiből valami lesz, a valami keletkezése a semmiből egyszerre „állítás” és „tagadás”, gondolkodni és beszélni nem tudó létező – tudniillik az anyagi világ – „állítást” és „tagadást” tehet stb.). Azokat az érveket, amelyeket a felvilágosodás bölcsellete és természettudo-

mánya felhozott a hagyományos istenkép, a szabad és halhatatlan lélek eszméje, valamint a történelmi kinyilatkoztatáson alapuló tételes vallás ellen, Rosenzweig egyszerűen félretolja: tudomást sem vesz róluk, és általában meg sem próbálja megcáfolni őket. Rosenzweig persze nem fundamentalista, nem is valamelyik egyház „házi filozófusa”, hiszen gondolkodása nincs belezárva egyik történelmi vallás partikuláris gondolatrendszerébe sem – de az általa alkotott egységes vallásos világkép nem győz, nem győzhet meg senkit, aki nem eleve vallásos-misztikus-egzisztencialista alapokon közelít az emberi létezés kérdéseéhez. □

A rendszerváltáskor indult *BUKSZ* – Budapesti Könyvszemle 36. évfolyama jelenik meg 2024-ben.

MOST FIZESSEN ELŐ 2024. ÉVI SZÁMAINKRA!

Előfizetőink kérésre elektronikus formában is megkapják a legújabb lapszámot.

**Előfizetési díj évi 7000 Ft,
csak digitálisan: évi 5000 Ft**

A *BUKSZ* előfizethető átutalással a K&H Banknál vezetett számlájára.

Számlaszám: 10402166-21634716-0000-0000

A MEGSEBZETT FILOZÓFIA

VÁNCZA KRISTÓF

Tőzsér János:

The Failure of Philosophical Knowledge

Why Philosophers are not Entitled to their Beliefs

Bloomsbury, London – New York, 2023.

238 oldal, £ 85.00

Wilhelmine von Zengének küldött levelében írja Heinrich von Kleist:

[...] működésemmek hamarosan azon törekvés lett egyedüli mozzatoló, hogy itt lent soha, egyetlen pillanatra ne legyek tétlen, és szünet nélkül a műveltségnek mind magasabb szintjére igyekezzem kerülni. A műveltség látszott számomra az egyedüli célnak, melyre törekedni kell, az igazság az egyedüli kincsnek, amelyet birtokolni érdemes. [...] Nemrégiben megismerkedtem az újabb, úgynevezett kanti filozófiával – és annak egy gondolatát kell megosztanom Veled, bízva benne, hogy Téged nem rendít meg olyan mélyen, olyan fájdalmasan, mint engem [...]. Ha minden embernek zöld üveg lenne a szeme helyén, az embereknek úgy kellene ítékezniük, hogy a tárgyak, amelyeket ezen át megpillantanak, valóban zöldek – és soha nem tudnák eldönteni, hogy a szemük olyannak mutatja-e a dolgokat, amilyenek, vagy esetleg nem tesz-e hozzájuk valamit, ami nem hozzájuk, hanem a szemhez tartozik. Így van ez az értelemmel is. Nem tudjuk eldönteni, hogy amit igazságnak nevezünk, az igazán az igazság-e, vagy csak annak látszik előttrünk. Ha ez utóbbiról van szó, akkor az igazság, amit e Földön begyűjtünk, a

halál után többé nem az [...]. Ha e gondolat hegye Téged nem talál szíven, azért ne mosolyogj azon, aki legszentebb bensője mélyén érzi magát megbizottságnak. Odaveszett az egyedüli, a legfőbb célom, és nincs helyette másik.¹

Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy Tőzsér narratívájában ugyanez történik a filozófiával, és saját magával, mint filozófiacsináló emberrel. S ha a kleisti rémületig talán nem jut is el, a veszteségérzés, tanácstalanság és megbizottság mélyen átjárja ezt a könyvet, ami ennek egyik legnagyobb erényével függ össze: azzal, hogy mer és tud úgy beszélni központi témájáról, hogy érezzük, itt a filozófia és a filozófus önnön léte megérintése ki a játék.

A magyar olvasó már Tőzsér elmúlt évtizedben kidolgozott metafizikai programjának több állomását is ismerheti. A sort egy 2013-ban, a *Filozófiai Szemle*ben megjelent tanulmány kezdte meg, melyet komoly vita követett, számos résztvevővel.² A legfontosabb állomás eddig *Az igazság pillanatai*³ (a továbbiakban: *IP*) című, 2018-as könyve, amelynek jelentős visszhangja lett, magyar viszonylatban sok olvasója is akadt, és konferencia szerveződött köré. Nagyon röviden: ebben Tőzsér amellett érvelt, hogy a filozófia sikertelen epistemikus vállalkozás, lévén a filozófusok igazságkereső és igazoló eszközei alkalmatlanok, akik ennél fogva racionálisan nem hihetnek saját szubsztantív filozófiai téziseik igazságában, vagyis epistemikus kötelességük, hogy feladják téziseiket. Erre válaszolt *Az igazság pillanatai*² címmel megjelent könyv, amelyben huszonkét magyar filozófus fejtette ki alapos kritikáját az *IP* lényegében majdnem minden eleméről, de elsősorban metaszeptikus végkövetkeztetéseiről.⁴ A kritika hatott: Tőzsért álláspontja radikális újragondolására készítette, amit már megelőlegezett a kötetet záró negyvenoldalas válasza a tanulmányokra. Ebben elismerte, hogy az *IP* konklúziója – a metaszepticizmusra való felszólítás – téves, az aladúcolására hivatott érvrendszer pedig önellentmondásos. Ám tudható volt, hogy ezzel nincs vége a történetnek, mert Tőzsér egyben megígérte, hogy újabb könyvben teszi közzé újragondolt metafizikai vízióját.⁵ Itt már szerepelt a most tárgyalandó, angolul megjelent könyvének minden fontosabb eleme, amelyeknek most bővebb és argumentatívabb kidolgozását nyújtja.

1 ■ Heinrich von Kleist: *Levelek*. Jelenkor, Pécs, 2000. 163–164. old.

2 ■ Tőzsér szövegei: Tőzsér János: Hihetünk-e komolyan és őszintén filozófiai elméletekben? *Magyar Filozófiai Szemle*, 2013. 1. szám, 159–172. old.; Maradok szkeptikus, tiszteltetl. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2013. 2. szám, 135–146. old.; Miért vagyok továbbra is szkeptikus? *Magyar Filozófiai Szemle*, 2014. 2. szám, 139–150. old.; Filozófiai nézetkülönbség és a filozófiai problémák természete. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2014. 4. szám, 60–75. old.

3 ■ Tőzsér János: *Az igazság pillanatai. Esszé a filozófiai megismerés sikertelenségéről*. Kalligram, Bp., 2018.

4 ■ Bernáth László – Kocsis László (szerk.): *Az igazság pillanatai? Metafizikai válaszok a szkeptikus kihívásra*. Kalligram, Bp., 2021. – E könyvről Kelemen János bírálata a *BUKSZ*-ban: 2022. 1. szám, 77–78. old.

5 ■ Tőzsér János: Két év „távlataból”. In: Bernáth–Kocsis (szerk.): *Az igazság pillanatai?* 421–461. old.

A radikális újragondolás elsősorban a gondolatmenet következményét érinti, de az élesen különböző konklúzió túl is bőven vannak újdonságok. A hangvétel is más: kevésbé sziporkázó, így szikárabb és szerényebb, ami alighanem inkább a szerző módosult álláspontjának és stratégiájának, mintsem az angol nyelvi közegnek köszönhető. A szöveg felépítése letisztultabb, a gondolatmenet(ek)nek pedig végig sikeresen fenntartott, feszített íve van.

Recenzensként tehát hálás feladat a könyvgondolatmenetét összefoglalni, amire némiképp hosszabban kísérletet is teszek.

A könyv a filozófia meghatározásával kezdődik. Eszerint a filozófia igazságkereső, episztemikus tevékenység, amelynek célja, hogy szubsztantív filozófiai igazságokhoz jusson, és kényszerítő erejű érvekkel igazolja őket. Tőzsér sikeresen kimutatja, hogy ezen állításhoz nem kell semmilyen vitatható igazságelmélet mellett elköteleződni – hiszen egyszerűen csak annyit állít: a filozófusok célja, hogy a valóságról olyan állításokat tegyenek, amelyek úgy írják le a valóságot, ahogy az van. E valóságról tett állításaikat pedig kényszerítő erejű érvekkel igyekeznek igazolni: úgy gondolják, hogy a szóban forgó igazság nem csupán esetlegesen adódik számukra, melyet ők kinyilatkoztatnak, hanem a kényszerítő erejű filozófiai érvek hatására mindenkinek, aki alaposan és őszintén meghányja-veti őket – elfogadván a premisszákat igazságát és a következtetési séma helyességét –, úgy *kell* gondolnia, ahogyan ők. Meg tudják tehát adni, milyen indokok hatására vallanak egy bizonyos filozófiai igazságot, amely indokok ismeretében másoknak is vallaniuk kell ugyanazon igazságot. A filozófia mint 2500 éves intellektuális vállalkozás persze nem teljesen homogén, vannak, akik nem pontosan ebben a keretben tekintettek saját filozófiájukra, azonban a legtöbb és legfontosabb szereplője ebben a szellemben dolgozott. Még ma is él ez a metafilozófiai vízió – bár kétségtelenül megkopott az ereje. S ami kulcsfontosságú: bár olykor van a filozófiai problémáknak egyfajta kontextusba ágyazottságuk, s bár egyes problémák eltűnnek, mások pedig megjelennek, végső soron megállapítható, hogy a filozófia művelői nagy vonalakban igen hasonló problémákon dolgoztak. A filozófiai problémák tehát markáns kontinuitást biztosítanak ennek az episztemikus vállalkozásnak.

A következő fejezet azt demonstrálja, hogy a filozófia mint igazságkereső tevékenység sikertelen, mert nem sikerült kényszerítő erejű érvekkel igazolt, szubsztantív filozófiai igazságokhoz jutnia. A filozófia minden területén disszenzus uralkodik: túlzás nélkül állítható, hogy eddig egyetlen filozófiai problémát sem oldottak meg úgy, hogy a megoldást kényszerítő erejű érvekkel alá tudták volna dúcolni. Ennek elmaradását ezen episztemikus vállalkozás komoly kudarcának kell tekinteni. Tőzsér számos

példával világítja meg a permanens és széles körű disszenzust. A filozófiai egyet nem értés sajátos természete ugyanis abból fakad, hogy a racionális, egymás álláspontját és érveit alaposan ismerő, a problémát körültekintően és elfogulatlanul vizsgáló, kiemelkedő szellemi képességekkel megáldott filozófusok rendre egymástól homlokegyenest eltérő nézetekre jutnak. Tőzsér nem állítja, hogy semmi fejlődés nincsen a filozófiában, hiszen tagadhatatlan, hogy az érvek intellektuálisan finomodtak, szofisztikáltabbak lettek, a különböző problémák hálóját és egymáshoz való viszonyukat is jobban fel tudjuk vázolni, s így tudunk „ha... akkor” típusú összefüggésekhez is jutni, némely elméletről pedig alighanem egyszer s mindenkorra sikerült bizonyítani, hogy rossz. Ez letagadhatatlanul fejlődés, de a filozófia voltaképpen célkitűzéséhez, azaz szubsztantív filozófiai igazságok kijelentéséhez képest azért igen csekély. Szembesülve ezzel a helyzettel, a filozófusnak, ha bizonyos kérdések kapcsán vannak szubsztantív és pozitív filozófiai nézetei, számot kell vetnie azzal, mi e nézetek episztemikus státusza, vagyis fel kell tennie (magának) a kérdést: mit tegyek szubsztantív filozófiai nézeteimmel a filozófia kudarcának fényében? Tőzsér szerint logikailag négy válasz lehetséges. A könyvben ezeket részletesen tárgyalja – s mindegyikről igyekszik kimutatni, miért nem tud vele azonosulni.

Az első a filozófiai terápia, amelynek legfontosabb képviselője a kései Wittgenstein. E megközelítésben a filozófia azért sikertelen episztemikus vállalkozás, mert a filozófusok félreértik önmagukat, saját nyelvhasználatukat, s ez értelmetlen (ál)problémákat szül. A helyesen értett filozófia célja nem lehet más, mint felszámolni a klasszikus értelemben vett filozófiát, kimutatva, hogy filozófiai problémák mind értelmetlenek, s tulajdonképpen akkor keletkeznek, amikor a saját zavaros nyelvhasználatunk téveszt meg bennünket. A terápiaként felfogott filozófia szabadíthat meg a feleslegesen és értelmetlenül aggasztó filozófiai (ál)problémáktól.

Tőzsér ezt a megoldást nem fogadja el, mégpedig három okból:

- (1) Wittgenstein elgondolása öncáfoló, ugyanis a filozófiát értelmetlen nyelvi gabalyodásnak tituláló diagnózisa egy *par excellence* filozófiai elméletre, egy specifikus jelentéselméletre épül.
- (2) Gyenge a meggyőzőereje: lehet ugyanis olyan filozófiai problémákat és érveket mutatni, ahol láthatóan nincs jelen semmiféle nyelvi önfélreértés, kétes fogalomhasználat, ahol nem álproblémákkal, hanem teljesen értelmes és valódi problémával van dolgunk.
- (3) Mindezek fényében a wittgensteini megoldás a filozófia episztemikus kudarcára alulmotiválnak mutatkozik.

A második megoldási javaslat a szellemesen „*I’m the only one*”-nak nevezett attitűd. Ez a filozófiatörténet Nagy Alakjainak jól ismert attitűdje, elég felidézni Descartes, Locke, Spinoza, Kant, Husserl stb. hangzatos megállapításait és ígéreteit, hogy sokak bukdácsolása után ők most egyszer s mindenkorra megoldják a problémákat. Az *I’m the only one* attitűd szerint tehát a filozófusok közötti disszenzus önmagában még nem ok arra, hogy visszafogja a saját filozófiai nézetekhez kapcsolódó episztemikus bizonyosságát: ugyanis vannak érvényes és kényszerítő filozófiai érvek, és így megoldások is bizonyos filozófia problémákra, csupán vannak, akik ezt valamiért nem látják, nem fogják fel, nem értik, lévén episztemikusan alsóbbrendűek a problémákat-végleg-megoldó filozófusnál, akinek szemében Tőzsér kérdése egyszerűen érdektelen. Ez az attitűd dominál a Nagy Alakoknál, s bár a népszerűsége határozottan megcsappant, még ma is akad képviselője.

Tőzsér legnagyobb baja ezzel az episztemikus vak-ság: a dübörgő önbizalmú *I’m the only one* filozófus ugyanis valójában egyáltalán nem törődik azzal, hogy (látszólag, legalábbis a külső szemlélők számára) vannak vele teljesen azonos episztemikus szinten lévők, akik teljesen más filozófiai meggyőződésűek. Léven valódi önreflexióra képtelen, akit saját álláspontjának kitüntettségébe és episztemikus feljebbvalóságába vetett hite akadályoz más nézőpontok valódi számbavételében. Tőzsér azt állítja, azért nem tudja elfogadni ezt a nézőpontot, mert nem akar olyan filozófus lenni, aki ilyen episztemikus hübriszben működik. Jól tudja, hogy ez sem nem kényszerítő erejű, de még csak nem is igazán kimunkált filozófiai ellenvetés, ám szerinte ebben az esetben más nem is lehetséges. Ez a metafilozófiai vízió olyan, mint a szolipszizmus: egy támadhatatlan erődbe zárja védelmezőjét, mely a maga módján konzisztens és immunis minden ellenvetésre: csak mindennek az az ára, hogy bizonyos értelemben kiírja magát az emberi (ész)közösségből.

A harmadik megoldási javaslat az ún. ekvilibrizmus. Hívei szerint revízióra szorul a filozófia klasszikus (ön)definíciója, hogy episztemikus vállal-

kozás, amely kényszerítő erejű érvekre támaszkodva kíván szubsztantív filozófiai igazságokra jutni. A filozófiának szerényebb célokat kell kitűznie. Az ekvilibrizmus abból indul ki, hogy a filozófiában nincsenek, nem is lehetnek kényszerítő erejű érvek, de ettől még senkinek sem kéne feladnia filozófiai nézeteit. Ugyanakkor felértékeli a prefilozófiai intuíciónak és meggyőződés szerepét az elméletalkotásban.

David Lewis például azt vallotta, hogy a filozófiai elméletalkotás fő célja az, hogy az intuíciónak, elemi megérzéseket egy velük egyensúlyban lévő (*equilibrium* – innen ered a kifejezés) koherens és szofisztikált rendszerbe ágyazva dolgozza ki. A filozófus mint egyén célja így az, hogy megalkossa a saját, prefilozófiai intuíciónak összhangban lévő elméletét, a filozófusok összességéé pedig az, hogy benépesítsék a logikai teret a lehetséges és magas színvonalon kidolgozott elméletek armadájával. A széles körű disszenzus tehát nem rendíti meg ezt a metafilozófiai víziót: mivel prefilozófiai intuíciónk is igen különböznek, érett filozófiai rendszereink is sokfélék lesznek, de ez nem anomália, hanem a filozófia normális működése. Saját filozófiai elméletünk helyességébe vetett hitünk mellett tehát – de a fentiek figyelembevételével

persze – racionális kitartanunk. Mint Tőzsér felhívja rá a figyelmet, az ekvilibrizmus egyre nagyobb támogatottságnak örvend a kortárs filozófiában, nagy (elméleti és pszichés) előnye ugyanis, hogy megnyugtató: e keretben dolgozva a filozófusoknak nem kell sem azon meggyőződésüket feladni, hogy a filozófiacsinálás értelmes dolog, sem azt, hogy racionális kitartani saját filozófiai meggyőződéseik mellett. Tőzsér azonban ezzel a metafilozófiai vízióval sem tud azonosulni, bár ismét leszögezi, ne várjunk tőle felsorakoztatott kényszerítő erejű ellenérve(ke)t. Legnagyobb gondja e felfogással az, hogy az a filozófus, aki ennek fényében tekint saját elméletalkotói tevékenységére, nem hihet komolyan és őszintén saját szubsztantív filozófiai nézeteinek *igazságában*, és nem vállalhat episztemikus felelősséget saját nézeteiért. Tőzsér itt bevezet egy érdekes, univerzálisnak és exkluzívnak szánt kategorizálást. Állítása szerint

kétféle filozófiai probléma van, úgymint konceptuális és faktuális. A konceptuális problémákra (pl. mi a modernitás?) adható válaszok nem függetlenek mentális és nyelvi reprezentációinktól, hiszen azokon alapulnak, belőlük nőnek ki, s így a rájuk adott válaszok is többféle lehetnek – ha, tegyük fel, létezik Isten, ő sem tudna itt egyértelmű választ adni. A faktuális problémákra (pl. vannak-e a miénktől okságilag és tér-időben elzárt világok?) ezzel szemben *simpliciter* létezik egyetlen helyes válasz, mely teljesen független nyelvi-mentális reprezentációinktól, s egyedül azon múlik, milyen a világ: ha létezik Isten, egyértelműen tudja az ezekre adható válaszokat, a világ e tekintetben ugyanis egyetlen bizonyos módon létezik. Az ekvilibrizmus – állítja Tőzsér – teljesen működőképes a konceptuális problémák esetén, a faktuális problémák kapcsán azonban mélyen zavarba ejtő és intellektuális őszintétlenségbe taszít minket. Esetükben ugyanis tudom, hogy a világ egy bizonyos módon áll fenn, s ugyanakkor azt is vállalom, hogy igen könnyen lehet, hogy saját nézőpontom nem a világ azon egy-bizonyos-módon-fennállóságát tapogattja le, hanem csupán saját esetleges prefilozófiai intuícioimnak egy koherens kidolgozása. Ez az állapot az ekvilibrizmus képviselőjét Tőzsér megfogalmazásában *episztemikus skizofréniába* taszítja: úgy kellene őszintén hinnie saját szubsztantív filozófiai nézetében, hogy tisztában van vele, az nem több mint a számos logikailag adható válasz egyike, s nem azért nyerte el tetszését, mert kényszerítő erejű érvek meggyőzték helyességéről és a többi rivális álláspont elégtelenségéről, hanem mert (nagy valószínűséggel) sikeresen és megnyugtatóan elégitette ki prefilozófiai intuícioit. Csakhogy – mint Tőzsér felhívja rá a figyelmet – ezek az intuíciónak, előítéletek esetlegesen adódnak számunkra, az objektív igazságtól függetlenül alakultak ki bennünk, személyes karakterünkből, genetikai, szociális stb. meghatározottságainkból származhatnak, vagyis nem uraljuk őket – racionálisan tehát nem is vállalhatunk értük episztemikus felelősséget. Az ekvilibrizmus képviselője tehát nem hajlandó felfüggeszteni filozófiai nézeteit, ugyanakkor nem hihet bennük valódi és őszinte bizonyossággal. Ez így nyilvánvalóan egy pattanásig feszült állapot, amelyet aligha tarthatunk a fő kérdés (mit kell tennem szubsztantív filozófiai nézeteimmel a filozófia kudarcának fényében?) megnyugtató feloldásának.

Egy másik megoldási javaslatot is vizsgál, amely némileg rokon az ekvilibrizmussal, s ezért ironikusán a „*no belief, no cry*” nézetnek mondják. Eszerint filozófiai nézeteink iránt tanúsított helyes attitűdünk nem a hit (*belief*), hanem az elfogadás (*acceptance*). Filozófiát csinálni eszerint annyit tesz, mint keresni és kialakítani egy munkahipotézist egy tudományosan termékenynek bizonyuló keretben, amelyben kognitív békében végezzük fogalmi természetű munkánkat – minden komoly és személyes elköteleződés, hit nélkül.

Tőzsér szerint ez azonban felületes, nehezen komolyan vehető és inadekvát megközelítése annak, mi a teendő a megingott bizonyosságú filozófiai nézeteinkkel, mivel tökéletesen süket arra, valójában milyen szerepet játszanak, de legalábbis játszhatnak filozófiai problémák nem csupán a filozófusok, hanem általánosságban a gondolkodó emberek életében. Összességében tehát Tőzsér elutasítja a tárgyalta metafilozófiai víziókat, ugyanis úgy látja, nem képesek teljesíteni azt az episztemikus (és morális) köteleosséget, hogy számot vessünk filozófiai nézeteinkkel a permanens disszenzus, vagyis a filozófia kudarcának fényében.

A negyedik megoldási javaslat a metaszepticismus, amelynek értelmében a filozófia sikertelenségére egyetlen koherens, őszinte és felelősségteljes válasz adható: mivel egyetlen filozófiai nézetben sem lehet racionálisan hinni, episztemikus köteleosság minden filozófiai nézetünk felfüggesztése. Ez nem más, mint Tőzsér 2018-as álláspontja, *Az igazság pillanatai* konklúziója.

Csakhogy mindezt ma már egészen másképp látja. Több ellenvetést is felhoz a metaszepticismus szemben, közülük az első tűnik a leghűsbavágóbbnak: a metaszepticismus öncáfoló nézet. Röviden: ha a metaszeptikus szerint a filozófusok racionálisan nem hihetnek saját szubsztantív filozófiai nézeteikben, akkor a metaszeptikus sem hihet racionálisan azon szubsztantív filozófiai nézetében, amely szerint a filozófusok nem hihetnek racionálisan szubsztantív filozófiai nézeteikben. Továbbá: ha a metaszeptikus szerint a filozófusoknak fel kell függeszteniük szubsztantív filozófiai nézeteiket, akkor a metaszeptikusnak is fel kell függesztenie azon szubsztantív filozófiai nézetét, miszerint a filozófusoknak fel kell függeszteniük szubsztantív filozófiai nézeteiket. Ezt lehet meta-metaszepticismusnak nevezni. Ehhez még továbbiakat fűz hozzá Tőzsér. A metaszepticismus nem tudja bizonyítani, hogy a filozófiai problémák szükségszerűen megoldhatatlanok, így következtetlenség és dogmatikusan jár el, ha kizárja, hogy a jövőben esetleg lehet megoldásuk. Ennél fontosabb talán, hogy a metaszepticismus olyasmire szólít fel bennünket, amit nem tudunk megtenni. Egész egyszerűen pszichés-kognitív szükségletünk, hogy bizonyos döntő jelentőségű filozófiai problémák kapcsán állást foglaljunk: nem lehet konzisztens metaszeptikusként élni, gondolkodni. Ráadásul a metaszepticismus perspektívtalan: úgy szűkíti le intellektuális lehetőségeink horizontját, hogy semmit sem kínál cserébe – innen egyenes út vezet az apátiába. Ám Tőzsér joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy bár az öncáfolat végzetes hibának tűnik, valójában a metaszepticismus mégsem intézhető el ennyivel. Ugyanis a metaszeptikus továbbra is joggal teheti fel a kérdést, hogy (figyelembe véve a három másik alternatíva kudarcát) milyen joggal tarthat ki valaki racionálisan szubsztantív filozófiai nézetei mellett. A

metaszkepticizmus öncáfoló mivolta egyáltalán nem hatálytalanítja e kérdés jogosságát, és nem ment fel a válaszadás kötelességétől.

De akkor mi a megoldás? A FPK válasza: egyik sem az, nincsen. A könyv zárófejezete e paradox helyzet vizsgálata. Tőzsér úgy látja, hogy bemutatta mind a négy, logikailag lehetséges választ a kérdésre – mit kell tennem szubsztantív filozófiai nézeteimmel a filozófia kudarcának fényében? és mivel rávilágított mindegyik elégtelenségére, intellektuális lelkiismerettel egyikkel sem helyes azonosulni. Vagyis képtelen megnyugtató választ adni arra, miként tud számot adni saját szubsztantív filozófiai nézeteiről. Sem értelmetlennek nyilvánítani, sem feladni nem tudja őket, sem nem tud racionálisan ragaszkodni hozzájuk. Jelzi, hogy ez egy klasszikus, a korai Platon–dialógusokból ismert aporetikus, vagyis kiút nélküli helyzet. Ez nála nem valamiféle trükkös retorikai–dialektikai fogás: őszintén bevallja, nem tudja, mi a teendő ezzel a helyzettel, miképp állhatott ez elő, s hogyan tovább, és az is világos, hogy számára mindennek igen nagy a személyes tétje. A könyv utolsó fejezete épp emiatt, nem kertelek, megindító. Tőzsért, mint Kleistet, ugyanis szíven találta a gondolat, hogy amit filozófiai igazságnak tartunk, arról nem tudjuk eldönteni, hogy csakugyan igazság-e, vagy csak nekünk látszik annak, ennél fogva nem tudunk döntő jelentőségű filozófiai nézeteink státuszával számot vetni. Egy több mint kétszáz oldalon át futtatott nagy ívű és végig alaposan kimunkált gondolatmenetről derül ki, hogy (meta)filozófiai ott-hontalanságba vezetett.

Ezt a könyvet kiemelkedően jó filozófiai szövegnek tartom, amely egyértelműen az akadémiai gettó (Tőzsér kifejezése) körén kívül is találhat olvasókra, azon belül pedig – ha lehetne ilyet – mindenkinek kötelező olvasmánná tenném. Tőzsér úgy kerüli el az tudományos „szakmázás” és szárazság ártalmait, hogy eközben hallatlanul felkészült és óriási tudás- és szöveganyagot mozgat meg. Gyakori lözúg, a legtöbbszor talán nem is igaz, de erre a könyvre igen: nem könnyű olvasmány, de mindent megtesz azért, hogy minél szélesebb kör számára hozzáférhető legyen. Igencsak örömteli – és lássuk be, nem hétköznapi – esemény, hogy egy Magyarországon élő és dolgozó magyar filozófus egy nemzetközileg jól jegyzett kiadónál publikál angol nyelvű monográfiát, amelynek témája egyértelműen a kurrens nemzetközi trendekbe tartozik. Külön öröm, hogy a Bloomsbury kiadó – a Bölcsészettudományi Kutatóközpont finanszírozásának köszönhetően – *open access* hozzáférést biztosít a könyvhöz,

amely így elektronikus formájában bárki számára azonnal, ingyen beszerezhető.⁶

De dicséretből talán ennyi elég is! Mivel Tőzsér ritkaságszámba menően nyitott a nézeteiről megfogalmazott kritikákra, elmulasztott lehetőség volna nem megjegyezni, mi az, amit megjegyzésre és továbbgondolásra ajánlok. Van a koncepcióhoz kívülről közelítő kritikai megjegyzéseim – amelyeket a következőkben viszonylag rapszodikusán fejték csak ki –, s vannak a koncepción belül mozgó, némi-képp épületesebben kifejtett észrevételeim is.

Tőzsér *Az igazság pillanatai*-hoz képest az új műben sok mindent elhagyott, amitől az áramvonalasabb lett, helyenként azonban hiányérzetet kelt. Alapvetően azt kifogásolom, hogy Tőzsér a filozófia több értelemben is túlzottan homogenizáló definíciójából indul ki. Hadd próbáljam meg pár példán bemutatni, mire gondolok.

Az igazság pillanatai elején Tőzsér előállt az analitikus és a kontinentális filozófia épkezláb, a beveteknél jobb elkülönítésével,⁷ amelynek értelmében az analitikus tradíciót a klasszikus, igazságkereső filozófia örököseként, míg a kontinentálist a bevált útról letérő irányzatként érdemes megragadnunk. Ez a rész most kimarad, olyannyira, hogy egyszer sem szerepel a „kontinentális filozófia” szókapcsolat, így viszont pontatlannak tűnik a filozófiának az első fejezetben megadott definíciója, miszerint az olyan episztemikus vállalkozás, amelynek célja, hogy kényszerítő erejű érvekkel igazolt, szubsztantív filozófiai igazságokhoz jusson. Nehéz lenne tagadni ugyanis, hogy például Heidegger filozófus, és amit csinál, filozófia, ugyanakkor éppoly nehéz volna a *Lét és idő*-ben felfedni azokat a szöveghelyeket, ahol Heidegger kényszerítő erejű érveket kíván barkácsolni. (S Heidegger, bár tág értelemben véve „fenomenológus”, nem fogadja el a fenomenológia atyjának, Husserlnek sajátos metafilozófiai keretét – melyről Tőzsér többet is, és igen értőn beszél.)

Persze valóban nagy hiba és öncsalás volna azt mondani, hogy a filozófia kanonikus alakjainak sokasága ne gondolta volna, hogy kényszerítő erejű érveivel bizonyos problémákat végleg meg kíván és meg is fog oldani. A Nagy Filozófiai Művek előszavának egyik közkedvelt fordulata a megingathatatlan alap ígérete, amelyre immáron, végre, építeni lehet a kész rendszert – ezekből, nem minden szarkazmus nélkül, az angol nyelvű könyv is bőségesen mazsoláz. Ám az az érzésem, ha valaki csak Tőzsér művéből próbálná megtudni, mi a filozófia, nem kapna teljes képet. Könnyen tűnhet úgy a számára, hogy a filozófia egy meghatározott elemű fogalomkészletből álló, zárt problémagyár, ahol évezredek intellektuális munkásai újra és újra, egyszer így, másszor úgy egymáshoz büttykölnek a különböző és többé-kevésbé egymáshoz illeszthető elemeket. Persze Tőzsér egyfelől elismeri, hogy olykor új fogalmak jönnek létre – új elemek kerülnek a gyárba, a termékek bonyolódhatnak, a lehetőségek sokasodnak –, továbbá azt

6 ■ <https://www.bloomsburycollections.com/monograph?docid=b-9781350340077>

7 ■ Tőzsér, *IP*, 56–78. old.

sem állítja (egy percig sem!), hogy mindez üres, tét nélküli fogalmi játék volna.

Egyfelől egészen biztos, hogy a filozófia történetében ez is ott van – lásd Tözsér példáját Anzelm és Swinburne Isten-érvének kontinuitására (39. old.). Ezt hiábavaló tagadni, ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ezen túl ne volna még *más is*, amit szintén filozófiának érdemes hívni. A filozófia története tele van szakadásokkal, törésekkel, újrakezdésekkel, s olyan kísérletekkel, amelyek nem a Tözsér által lefektetett keretben (keressünk kényszerítő erejű érveket, és szögezzük le a szubsztantív igazságokat!) történtek, ugyanakkor mégis intellektuálisan pezsgők voltak, új és adekvát eszközöket, fogalmakat, keretrendszereket adtak önmagunk és a világ elképzelésére, megragadására, sokakat elragadtatásra készítettek, sőt, akár társadalmi-történelmi változásokba csaptak át.

A Tözsérnél ez a keret mindenekelőtt a (kora) újkor nagyjainak kerete. A modernitás számos nagy filozófusának (Kierkegaard, Marx, Nietzsche, Heidegger, Wittgenstein) egyik legfontosabb vonása azonban már épp az, hogy erőteljesen *küzd* ezzel a kerettel, sőt személyesen azzal is, hogy magát filozófusként azonosítsa. Most csak egyetlen, de talán a legradikálisabb példát emelem ki: Marx a filozófiát már nem csupán igazságkereső vállalkozásként, a valóság értelmezéseként fogta fel, hanem történelemformáló erőnek, mozgalomnak tekintette – ennek megfelelően a marxizmus filozófiájának örökösei és követői elsősorban nem a marxista elméletek, hanem mindenekelőtt a történelmi küldetéssel rendelkező forradalmi munkásosztály. Ez egészen más keretben helyezi el a filozófiát. S persze mondhatja valaki, hogy neki ez nincs ínyére, de eltagadni azt, hogy ez is filozófia, nem volna érdemes, ha másért, hát azért nem, mert kimagasló intellektusú emberek sokasága tartotta, tartja annak.

Nekem úgy tűnik, hogy Tözsér túlságosan lecsupaszítja a filozófiát, elválasztja más episztemikus vállalkozásoktól, és ugyanakkor nem teszi transzparenssé, hogy ezt pontosan milyen alapon és milyen módszerrel végzi. Sokat tárgyalt és korántsem egyértelmű kérdés például, hogy a „tisza” filozófia diszciplínája hogyan és – ha egyáltalán – mikor vált ki a természetfilozófiából, vagyis abból, amit ma természettudománynak nevezünk. Vagy épp fordítva érdemes feltenni a kérdést: mikor vált ki a természettudomány a filozófiából? Nem azt várom, hogy Tözsér ezt minden részletében elemezze – a könyv ekkor nyilván sokszorosára duzzadna és fókuszát veszítené –, de azt problémának tartom, hogy nem jelzi, volna itt egy tisztázandó kérdés. Nézzük például az igazolhatóság ügyét! Úgy tűnik, hogy azokat az elméleti problémamegoldásokat, amelyek kísérleti-igazolhatók vagy cáfolhatók, a metatudományos kategorizáció a filozófia területéről mindig valamilyen más episztemikus vállalkozáshoz utalta, miáltal – a filozófia számára maradt az, hogy problémái nem oldhatók meg a természettudományos problé-

mák analógiájára, mert nem rendelkeznek hasonló igazolhatóságkritériummal. Csakhogy akkor a filozófiától olyasmit várunk el, amit nem ígérhet (bár megtette többször is, elsősorban az újkorban), de legalábbis semmiképp sem teljesíthet be. Descartes tobozmirigy-elméletét a biológia végképp cáfolhatja – mert annak az elméletnek van olyan tulajdonsága, hogy bizonyos dolgokra rámutatva világossá kell válnia, hogy a világ nem akként van, ahogy az elmélet feltételezte; ugyanakkor Descartes dualizmusát a filozófia nem cáfolhatja végérvényesen ugyanilyen módon – mert nem rendelkezik olyan tulajdonsággal, hogy bizonyos dolgokra rámutatva világossá kell válnia, hogy a világ nem akként van. Innen nézve pedig már nem tűnik a filozófia örületes kudarcának, hogy – más episztemikus vállalkozásokhoz képest – képtelen volt kényszerítő erejű érvek mentén szubsztantív igazságokat lefektetni. Ez persze csakugyan különös dolog, s ha ez valóban így van, akkor fontos feladat, hogy pontosabban próbáljuk meg feltárni, melyek azok a fogalmi, kognitív, logikai, antropológiai, pszichés stb. mechanizmusok, s amelyekből fakadhat a filozófiai problémák ezen specifikus tulajdonsága.

Másfelől igen sok filozófiai kérdés kapcsán döntő jelentőségű lehet bizonyos természettudományos eredmények és belátások beépítése. Nem hiszem például, hogy az idővel kapcsolatos metafizikai problémákat helyes volna teljesen függetlenül tárgyalni az idővel kapcsolatos, a modern fizika által empirikusan igazolt – és egyébként, tegyük hozzá, hétköznapi, *common sense* beállítódásunkhoz képest sok szempontból elképesztően kontrainuitív – elméletektől. Ezzel nem azt állítom, hogy a modern fizika majd egyedül megoldja az idővel kapcsolatos metafizikai problémákat, hanem azt, hogy elhibázottnak tűnik az idő filozófiai problémáját olyanként tálalni, mintha az a filozófia légüres terében létezne.

A fentiek egy, Tözsér keretrendszeréhez képest külső perspektívából megfogalmazott szempontokat hoznak mozgásba. Megsemmisítő erejűnek nem tartom őket – valószínűsítem, hogy Tözsér jobban konkretizálni tudná az általa filozófiának nevezett episztemikus vállalkozás természetét, s ennek más episztemikus vállalkozásokhoz való viszonyát. Most hadd térjek át azokra a kérdésekre, amelyek az általa megszabott kereten belül maradnak – mert ezek a fontosabbak.

*Az igazság pillanatai?*⁸-ról írt recenziómban⁹ vázlatosan kifejtettem saját metafizológiai keretemet. Tözsérről egyetértve úgy látom, a filozófia klasszikus paradigmájának két fő metafizológiai pillére van:

8 ■ Váncza Kristóf: Agonális világvázlatok vagy bummbum-mok? *Magyar Filozófiai Szemle*, 2022. 4. szám, 188–200. old.

9 ■ Ez nem jelenti azt, hogy a prefilozófiai intuíciónkat, zsigeri meggyőződéseket egy mindenkor statikus struktúráként kéne elképzelnünk, amely egyenes ágon determinálná a rájuk épülő filozófiai vélekedéseinket. Egyfelől ezek maguk is változhatnak, másfelől már az ő szintjükön is lehetnek összeütközések.

(A) A filozófia egy olyan episztemikus vállalkozás, amelynek célja, hogy kényszerítő erejű érvek lefektetésével szubsztantív igazságokra jussunk.

(B) A filozófiát művelő embernek akkor és csak akkor racionális kitartania a maga filozófiai vélekedése mellett, ha azt kényszerítő erejű érvekkel tudja igazolni – vélekedéseiért ugyanis episztemikusan felelős.

Diagnózisom pedig – szintén Tőzsérrel egyetértésben – az, hogy ez a klasszikus vízió elhibázott, túlzó és fenntarthatatlan. A filozófiának ezeknél szerényebb célokat érdemes maga elé tűznie. Meggyőződésem szerint attól még, hogy elismerjük, nem úgy vagyunk episztemikusan felszerelve, hogy „az örökkévalóság pecsétjével” ellátott szubsztantív filozófiai igazságokhoz jussunk, nem kell a filozófiát sem értelmetlennek, sem tökéletesen sikertelennek tartanunk. Az ekvilibrizmussal egyetértésben így azt állítom:

(A*) A filozófia egy olyan episztemikus vállalkozás, amelyben nincsenek kényszerítő érvek, s így szubsztantív igazságokra sem lehet általa jutni.

Csak hogy ezt egy olyan B* ponttal egészítem ki, amelyet nem biztos, hogy mindenki könnyen elfogad: (B*) A filozófiát végző embernek akkor is racionális kitartania filozófiai vélekedése mellett, ha azt kényszerítő erejű érvekkel nem tudja igazolni – vélekedéseiért ugyanis episztemikusan nem felelős.

Eme (általam posztklasszikusnak, Tőzsér által ekvilibrizmusnak hívott) paradigmában tehát arra a kérdésre, mégis, miért és hogyan tartsak ki filozófiai vélekedéseim mellett, ha nem tudom kényszerítő módon igazolni őket, válaszom a következő: le kell mondani a klasszikus paradigma deontológiai ihletésű igazoláskonceptiójáról (is). Így azt kapjuk, hogy filozófiai vélekedéseinket racionálisan fenntarthatjuk a következő indoklással is: „bár nem ferek hozzá filozófiai vélekedésem kényszerítő igazolásához, mégis, *szerintem* 'p' filozófiai vélekedésem igaz, nem állítom ugyanakkor, hogy másnak is igaznak *kell* tartania 'p'-t.” Vagyis a helyzet így fest a posztklasszikus paradigmában: bár belátjuk, hogy a világról több, egymással inkompatibilis, de mégis, minőségét tekintve hasonlóan jó filozófiai elmélet adható, mégsem irracionális, ha saját filozófiai álláspontunkat nem függesztjük fel. Egyrészt nem valószínű ugyanis – és ezt Tőzsér is elismeri –, hogy teljesen fel tudnánk függeszteni alapvető filozófiai meggyőződésünket, másrészt érdemes elismerni, hogy akármilyen magas fokon gyakoroljuk is az episztemikus szerénység erényét, *elkerülhetetlen*, hogy a (meta-) filozófiacsinálás során ne tulajdonítsunk saját érveinknek, nézeteinknek nagyobb súlyt, mint a velünk egyet nem értőkéinek.

Summázva: úgy tűnik, mi, filozófiacsinálók *olyan* emberek *vagyunk*, akiknek episztemikus felszereltsége nem biztosít hozzáférést szubsztantív filozófiai igazságokhoz. De ennek ellenére olykor *olyanok is vagyunk*, hogy legalábbis bizonyos kérdésekben elengedhetetlennek érezzük filozófiai álláspontunk kialakítását. Sőt *olyanok is vagyunk*, akiknek filozófiai álláspontját döntően meghatározza prefilozófiai természetű zsigeri meggyőződésünk – és kinek-kinek ahhoz kapcsolódó intuíciói. Továbbá *olyanok is vagyunk*, akik nem tudják transzcendálni saját nézőpontjukat, azaz szükségképpen egocentrikusak vagyunk: saját nézőpontunk egyszerre kitüntetett és korlátozott abban az értelemben, hogy nem tudjuk nem azt gondolni, amit gondolunk, és nem tudjuk nem azt gondolni, hogy amit gondolunk, igaz, még úgy is, hogy azt gondoljuk, megeshet, hogy amit gondolunk, nem igaz. Ha *ez* episztemikus skizofrénia, akkor vállalom, hogy szükségszerűen egyfajta episztemikus skizofréniában szenvedünk.

Ennek ugyanakkor messzemenő következményei lesznek, s Tőzsérnek teljesen igaza van abban, hogy az ekvilibrizmus képviselői nem feltétlenül néztek szembe ezen következményekkel. A legfontosabb és legnehezebben emészthető folyamánya mindennek – csakugyan beárnyékolva az ekvilibrizmus derűs vízióját – az, hogy ha ezt elfogadjuk, akkor nem vállalhatunk felelősséget saját filozófiai vélekedéseinkért sem. (Sőt hozzáteszem, hogy ez a séma a morális felelősségre is alkalmazható, alkalmazandó.) Mindez az ekvilibrizmus kulcsfontosságú tulajdonságából következik, a személyes nézőpontnak a filozófiai elméletalkotásban betöltött döntő szerepéből. Ezt azonosítja Tőzsér a prefilozófiai intuíciók, zsigeri hitek, individuális karakterből fakadó előítéletek mélystruktúrájaként. Csakugyan egyik sem az objektív igazság minél precízebb letapogatása végett működik bennünk – hanem attól tökéletesen függetlenül, esetlegesen. Vagyis az, hogy milyen döntő filozófiai nézeteink lesznek, nagyrészt azon múlik, milyen prefilozófiai intuícióink vannak, ám hogy milyen prefilozófiai intuícióink vannak, az nem rajtunk múlik, tehát végső soron nem rajtunk múlik, hogy milyen döntő filozófiai nézeteink lesznek.⁹

Mindezek észben tartásával most térjünk vissza az új könyv központi problémájához. Ha Tőzsérnek igaza van a filozófia episztemikus kudarca kapcsán, akkor megválaszolandónak érezzük műve központi kérdését: mit kell tennem szubsztantív filozófiai nézeteimmel a filozófia kudarcának fényében? Elolvassa a könyvet azonban zavarba jövőnk, ugyanis elvileg Tőzsér az összes logikailag lehetséges választ felmutatta, mindegyikről demonstrálva, miért nem helyes vele azonosulni. Itt azonban legyünk figyelmesek: csakugyan azt mutatja ki, hogy miért nem lehet vele azonosulni? Nem. Elsősorban azt mutatja ki, hogy *ő* miért nem tud vele azonosulni. A négy metafilozófiai vízióval szemben igen különböző stratégiákat kell alkalmaznia:

(1) A filozófiai terápia esetében a legfontosabb érve az, hogy a wittgensteini vízió öncáfoló: a filozófiát értelmetlennek nyilvánító diagnózis egy filozófiai elméletre épül.

(2) Az „*I'm the only one*” kapcsán elismeri, hogy (a szolipszizmus mintájára) ezt a nézetet nem lehet szigorú értelemben cáfolni, ám episztemikus vak-ságnak tartja, s nem akar olyan filozófus lenni, aki efféle episztemikus gögben él.

(3) Az ekvilibrizmus kapcsán is elismeri, hogy nem tud kényszerítő erejű érvekkel előállni, ám úgy látja, képviselői episztemikus skizofrénia állapotába kerülnek, s ami még rosszabb, e nézet képviselője nem tud episztemikus felelősséget vállalni filozófiai hiteiért.

(4) A metasztekticizmus pedig megint csak öncáfoló (bár máshogy, mint Wittgenstein), ugyanis – amennyiben következetes – fel kell függesztenie a saját igazságába vetett hitét, ami intellektuális apátiába vezet.

A helyzet tehát, amelybe kerültünk, nem túl rózsás, aporetikus, ellentmondással terhes. Valami nem stimmel. Fogjunk neki még egyszer: ha mégis, mindenképp választanunk kéne a négy közül egyet Tőzsér számára, melyik lenne az? Az világos, hogy filozófiai értelemben súlyos önellentmondásosságuk kimutatásával (1) és (4) cáfoltatott meg a legerősebb érvekkel – nem rendelkeznek nagy csáberővel. (Habár érdemes elkacérkodni a gondolattal, hogyha egy nagy gondolati ív végkövetkeztetése egy önellentmondással terhelt apória, akkor az retrospektíve nem kérdőjelezi-e meg az útba ejtett állomások önellentmondásossága iránt tanúsított stratégia és attitűd helyénvalóságát. Nem lehet-e, hogy csak az önellentmondásossággal kellene jobban megbarátkozni?) Csakugyan nem lehet megrendíthetetlen érvet felhozni (2) ellen, ám esete valóban a szolipszizmuséhoz hasonlatos: olyan szinten kontraintuitív, sőt taszítónak tűnik, hogy egyelőre próbáljuk mindenképp elkerülni. Marad tehát (3), amellyel szemben megint csak nem kaptunk kényszerítő erejű filozófiai érvet, tegyük hát újra próbát vele. Már csak azért is, mert úgy látom, mintha valójában Tőzsér több dologban már észrevétlenül közelebb került volna az ekvilibrizmushoz, mint szeretné, s mint talán maga is gondolja és elismeri. Hiszen érvei – ezt ő is bevallja – *nem* kényszerítő erejűek. Mégis lefekteti őket, s valamiféle argumentatív funkciót és potenciát alighanem tulajdonít nekik, értelmesnek és megvilágítóknak tartja őket – különben nem venné a fáradságot, hogy beépítse őket egy bő kétszáz oldalas filozófiai traktátusba. Mindezzel hallgatólagosan, de egyértelműen azt is elfogadja, hogy a filozófiában – hisz könyve nyilvánvalóan filozófiai mű – igenis lehet értelmesen használni nem kényszerítő erejű érveket,

és van is elméleti hozadékuk. Ez döntő fontosságú: fél lábbal ezek szerint már ő mint filozófiacsináló ember is kilépett a filozófia klasszikus paradigmájából, elfogadja ugyanis (A*)-t.

A zavart helyzetet az okozza, hogy a másik lábával viszont még egyértelműen (B) talaján áll, s nem tudja (B*)-t elfogadni. Ugyebár, ha igazam van, és elméletalkotói gyakorlata csakugyan előfeltételezi (A*)-t, akkor már egyedül (B*) el nem fogadása választja el attól, hogy az ekvilibrizmus képviselője legyen. S persze nem véletlen, hogy legfontosabb ellenvetése vele szemben éppen azon érzés részletes és önreflektív kifejtése, hogy nem tud kellő intellektuális lelkiismerettel elköteleződni egy olyan nézet mellett, amely azt is implikálja, hogy fel kell adnia a nézeteiért vállalt episztemikus felelősséget.

Azt állítom, hogy Tőzsér vonakodása, hogy elfogadja az ekvilibrizmust, nem egy kimunkált filozófiai érvből következik, hanem valójában abból fakad, hogy prefilozófiai adottságaiból fakadóan olyan egyén, akinek elfogadhatatlan a felelősségvállalás elutasítása – márpedig az ekvilibrizmus megkövetelné, hogy ne vállalhasson episztemikus felelősséget filozófiai nézeteiért. Csakhogy mindez valójában éppen azt bizonyítja, hogy az ekvilibrizmus helyes elmélet: azért nem tud ugyanis elköteleződni mellette, mert prefilozófiai adottságai megakadályozzák ebben, vagyis azért köteleződik el egy filozófiai álláspont (az ekvilibrizmus elutasítása) mellett, mert erre ítélik prefilozófiai adottságai. Paradoxnak tűnhet, de nem az, sőt. Ugyanis csak épp azt teszi, amit az ekvilibrizmus diagnózisa szerint a filozófiacsinálók: ki van szolgáltatva saját prefilozófiai adottságainak, s öntudatlanul is a hatásukra köteleződik el egy filozófiai nézet mellett.

Innen visszatekintve pedig azt is rögzíthetjük, hogy már központi kérdését is e prefilozófiai adottságok motiválták. Azt kérdezi, „mit *kell* tennem” – pedig kérdezhetné azt is, hogy mit *érdemes*, vagy mit *lehet*, vagy mit *indokolt*, csakhogy ő előfeltételezi, hogy a reakciónak normatív keretben kell megfogalmazódnia, pedig ez egyáltalán nem evidens. És ezzel a kérdésfeltevéssel már eleve ráirányított minket és saját magát is egy olyan pályára, amely az ő *esetében* végül csakugyan apóriába torkollik. Az én esetemben például azért nem vezet apóriába, mert az episztemikus (és morális) felelősségről való lemondás, a normatív keret negligálása számomra egyáltalán nem kontraintuitív, mert teljesen összhangban van zsigeri intuícióimmal, más filozófiai nézeteimmel, az emberről és a világról alkotott képemmel. Ennek kifejtése természetesen sokkal több helyet igényelne – itt most csupán jelzem, magam is tisztában vagyok vele, hogy ez nem *ennyire* egyszerű.

Ha figyelmesen olvassuk a művet, fel kell tűnnie számunkra, hogy az egészét belengi az episztemikus (és morális) felelősségvállalás *ethosza* – ennek helyes-

ségét azonban Tözsér önmagában sosem bizonyítja, hanem előfeltételezi (5.; 147–148.; 179–180.; 202.; 211–212. old.). Világos tehát, hogy egy olyan filozófiai nézetről, sőt meg merem kockáztatni, személyiségjegyről van szó, amely döntően fontos számára, s amelyet a jelenséggel kapcsolatos mély filozófiai diszszenzus ellenére is fenntart. Tözsérrel tehát éppen az történik, amit maga is a filozófiai problémák táptalajaként azonosít: olyan filozófiai proposíciók, elképzelések iránt érez episztemikus vonzalmat, amelyek együttesen inkonzisztensek, feloldhatatlannak tűnő feszültségben állnak. A következő két erőnek lett az áldozata:

(1) Mély és zsigeri meggyőződés, hogy a világban létezik (morális és) episztemikus felelősség: jó intellektuális lelkiismerettel csak olyan vélekedéseimet tarthatom igaznak, amelyek igazolásához hozzáférék, s amelyeket kielégítően igazoltam.

(2) Az ekvilibrizmus filozófiai víziója, mely szerint a filozófia kényszerítő erejű érvek nélkül is értelmes vállalkozás lehet, s filozófiai vélekedéseink mellett úgy is kitarthatunk, ha nem tudjuk őket kényszerítő erejű érvekkel igazolni. Ám ekkor azt is be kell vallani, hogy filozófiai vélekedéseinkért végső soron nem vállalhatunk episztemikus felelősséget.

Nem tudunk, nem is szeretnénk helyette dönteni. Csak bízunk benne, hogy az itt felvetettek épkézláb és releváns továbbgondolásai koncepciójának, s így nem lesznek teljesen haszontalanok. S persze köszönjük neki, hogy könyvével lehetőséget adott arra, hogy magunk is olyan komplexitásban próbáljuk meg végiggondolni e problémákat, amilyen nélkül sokkal szegényesebb volna saját filozófiai háztartásunk. □

Foucault – Történelem, hatalom, kormányozhatóság

Szerkesztette: Kömüves Dániel

Kömüves Dániel

Bevezető

Báthly Ágnes és Lengyel Zoltán

Farmakológiai biopolitikák

I. rész. A lélek vegyészete

Horváth Márk és Lovász Ádám

Az emberi állapot medikalizációja:

Biopolitika COVID-19 előtt és alatt

Kepe Nóra

A panoptikusság Foucault hatalomelméletében

Keszeg Anna

A divat bátorsága

Foucault és a relacionális materializmusra alapozott divat fogalma

Kömüves Dániel

Szegénység, liberális kormányzás és társadalmi struktúra

Losoncz Alpár

Hogyan lehetséges nézni az ordoliberalizmust foucault-i távlatban?

Takács Ádám

Történelemhasználat és társadalomkritika Foucaultnál

Tóth Fruzsina Rozina

A jog fegyelmező ereje és ellenállási stratégiák Lakhatási szegénységben élők és a jog

A magyar underground zene kezdetei

Wagner Sára

A Kádár-kori zenei underground megszületése az ifjúsági sajtóban (1969–1971)

SZIGORÚ KRITIKAI VIZSGÁLÓDÁS

KÉZAI KRÓNIKÁJÁRÓL ÉS SZŰCS JENŐ ELEMZÉSÉRŐL

KLANICZAY GÁBOR

Molnár Péter:

Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana”

Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023., 686 oldal, 5900 Ft

KÉZAI ÉRDEKESSÉGE

Mi teszi érdekessé Kézai Simon krónikáját¹ a magyar történeti gondolkodás számára? Mindenekelőtt a hun–magyar rokonság első részletes középkori megfogalmazása, amit az 1272 táján író Kézai színes történelmi mítosszá kerekített: Hunor és Magor csodaszarvas-vadászata, Attila „első honfoglalása”, diadalmas hadjáratai, drámai szembekerülése öccsével, a városalapító Budával, Csaba királyfi sorsa Attila halála után.² A világhódító harcos hunoktól vett eredet a következő évszázadokban a magyar nemzeti identitás alappillére lett. A késő középkori krónikák Attilát tekintették az első magyar királynak, az ő „Isten ostroma” jelzője egyúttal felmentő analógiát kínált az Európát végigpusztító X. századi magyar kalandozások értékeléséhez. A hunoktól örökölt harci virtus pedig később új funkciót kapott a tatárok, majd a törökök elleni harcokban formálódó „kereszténység védőpajza” tudatban.³

Ezt a nemzettudatot sokként érte a finnugor nyelvrokonság felfedezése: Sajnovics János 1770-ben publikált teóriájában „Habsburg ármányt” láttak,

és Kézai krónikáját egy bő évtizeddel később hangsúlyos ellenérvként jelentették meg először nyomtatásban. A XIX. századi magyar kultúra elutasította a „halszagú rokonságot”. A nyelvészek „ugor–török háborút” vívtak egymással, az ázsiai „őshaza” felkutatására expedíciók indultak, Arany János lenyűgöző „Hun trilógiában” foglalta eposzba a Kézainál olvasható történeteket, Ipolyi Arnold bedolgozta őket a néprajztudományt megalapozó *Magyar mythológiába*.⁴ A XX. századi turanizmus és a szélsőjobboldali nacionalista mozgalmak napjainkig napirenden tartották a hun–magyar rokonság kérdését,⁵ melynek bizonygatása újabban szinte aktuálpolitikai célkitűzéssé emelkedett.⁶

A hun–magyar rokonság (sőt: azonosság) eredetmítoszáról a XX. századi történeti kutatások részletesen feltárták, hogy hasonló középkori konstrukció, mint a francia vagy angol krónikások történetei népük trójai eredetéről; a csodaszarvasmonda körüli motívumok jól azonosíthatók a népvándorlás kori legendák világában.⁷ A Kézai Simon krónikájának körüli történészviták azonban nem korlátozódtak a hun-történet tárgyalására. Kézai azzal, hogy azonos nép történeteként tárgyalta a hunok európai hódításait és a magyarok honfoglalását, nem csak a Kárpát-medence meghódításának (Anonymustól átvett) legitimációjára törekedett. Egyúttal lehetőséget teremtett magának, hogy a hunok (elképzelt) társadalmi és hatalmi berendezkedését leírva kifejezést adjon a XIII. század végi Magyarországra vonatkozó elképzeléseinek. A hun-történetre Kézainál valóságos politikai teória épül. A krónikából

1 ■ Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford. Bollók János. In: Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Utószó, jegyzetek, Veszprémi László. Osiris, Bp., 1999. 87–154. old.; *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum* – *Simon of Kéza, The Deeds of the Hungarians*. Ed. by László Veszprémi and Frank Schaer. CEU Press, Bp., 1999.

2 ■ Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Bp., 1906.; Hóman Bálint: *A magyar hun-hagyomány és a hun monda*. Studium, Bp., 1925. (újranomva: Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003.); Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1940. (repr. Akadémiai, Bp. 1986.); Horváth János, ifj.: *A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények*, 67 (1963), 446–476. old.; Bozóky Edina: *Attila. A hun király és legendái*. Kossuth, Bp., 2015.

3 ■ László Szőrényi: *Attila's Image in the Poetry and Historiography of the Central European Baroque*. In: *Attila. The Man*

and His Image. Eds. Franz H. Bäuml – Marianna Birnbaum. Corvina, Bp., 1993. 99–105. old.

4 ■ Pusztay János: *Az „ugor–török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*. Nap, Bp., 1977.; Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténetek*. Balassi, Bp., 2008.; Mikos Éva: *Árpád pajza: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan, Bp., 2010.; Klaniczay Gábor: *A keleti származás tudata a 19. századi Magyarországon. Mozgó Világ*, 46 (2020), 2. szám, 15–26. old.

5 ■ Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa, Bp., 2016.

6 ■ Kolozsi Ádám: *Hunok vagyunk vagy avarok, ez a kérdés, válasszatok!* *Index*, 2018. március 7. https://index.hu/tudomany/tortenelem/2018/03/17/hunok_vagyunk_vagy_ava- rok_ez_a_kerdes_valasszatok/ letöltve 2023. október 20.

kiolvasható, hogy már a hunok idején létezett egyfajta „alkotmány”, amely szerint a „nemzetet” (*natio*) alkotó szabad harcosok közösségének (*communitas*) joga van beleszólni a hatalom kérdéseibe, a vezetők választásába.

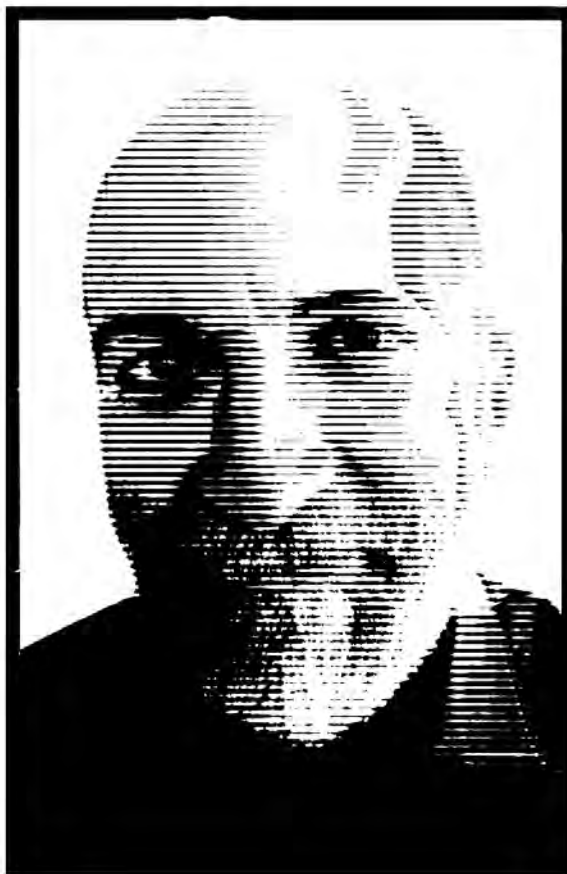
Váczy Péter ezt az állítást a „népfelség” elvének magyarországi felbukkanásaként értelmezte, Kézai-ban pedig a XIII. század második felében formálódó köznemesség ideológiáját vélte felismerni.⁸ Gerics József azt boncolgatta, hogyan viszonyult e gondolat a rendiség intézményének kialakulásához.⁹ Egy másik fontos kérdés a krónikában a társadalmi egyenlőtlenségre, a szolgaság eredetére adott magyarázat. Minthogy Kézai korában nemcsak a hódítás során leigázott „idegenek”, hanem a *natio*-hoz tartozó magyarok is voltak jobbágy sorban, választ igényelt, hogy az utóbbiak miért kerültek ki a *communitas* köréből.

A feleletet e kérdésekre három irányból keresték a történészek. Első lépésként azonosítani próbálták Kézai krónikájának magyarországi forrásait. Mindenekelőtt azt, hogy dokumentálható-e valamilyen népvándorlás kori, kereszténység előtti, „ősi” hagyomány a hun–magyar azonosságról, vagy ez az elképzelés mindenestől a középkori krónikások invenciója. És ha az utóbbi a helyzet, a hun-történet és a hozzá kapcsolt politikai teória teljes egészében Kézai alkotása-e, vagy számos részlete a krónikaíró elődöktől került hozzá? Konkrétabb megfogalmazás-

ban: a XI. századtól kezdve folyamatosan írt és átírt ősgeszta, amelyet a XIV. századi kéziratokban fennmaradt krónikakompilációk örökítettek át a *Képes Krónika* szövegébe,¹⁰ magába foglalja ugyanennek a hun-történetnek számos elemét – vajon Kézai merített az ősgeszta szövegéből, azon belül elsősorban a krónikát előtte egy évtizeddel, V. István korában átdolgozó Ákos mester, óbudai prépost változatából,¹¹

vagy pedig a XIV. század eleji kompilátorok vették át mindezt Kézai krónikájából? Kézai ismerte és használta Anonymusnak a XIII. század elejére keltezett *Gesta Hungarorum*-at,¹² de szövegszerű egybevetés szükséges annak kiderítésére, hogy pontosan mit vett át tőle. Mindezek a kérdések Kézai értékelését a magyar medievisztika egyik központi, máig sűrűn vitatott, ágas-bogas problémarendszerébe, a krónikakutatásba ágyazták.¹³

Kézai művének értékeléséhez a másik út a külföldi források azonosításán keresztül vezetett: milyen hatással volt Kézai politikai elképzeléseire és társadalomképére a bolognai egyetemi tanulmányai során megismert római jog és az itáliai *commune*-kormányzatok mintája,¹⁴ eljutottak-e hozzá a kor skolasztikus gondolkodásának Arisztotelészen alapuló új politikai teóriái, mindenekelőtt legfőbb képviselőjüknek, Aquinói Tamásnak a gondolatai?¹⁵ Hatott-e rá a kor francia jogrendje, amelyet valószínűsíthető franciaországi utazása során ismerhetett meg?¹⁶

7 ■ Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Balassi, Bp., 1993. [1948], 126–151., 188–193. old.

8 ■ Váczy Péter: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. 1933. október 7. Sárkány-Nyomda Rt., Bp., 1933. 548–563. old.

9 ■ Gerics József: Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* I. (1957), 106–134. old.

10 ■ *Képes Krónika*. Ford. Bollók János. Osiris, Bp., 2004.; *Chronica de gestis Hungarorum e codice picto saec. xiv. The Chronicle of the Deeds of the Hungarian from the Fourteenth-Century Illuminated Chronicle*. Ed. and trans. by János M. Bak, László Veszprémy, with a Latin text by Ibolya Bellus,

CEU Press, Bp. – New York, 2018.

11 ■ Györffy: *Krónikáink és a magyar őstörténet*, 137–146., 188–201. old.; Mályusz Elemér: *Az I. István-kori gesta*. Akadémiai, Bp., 1971.

12 ■ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*.

13 ■ Györffy: *Krónikáink és a magyar őstörténet*; Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Argumentum, Bp., 1994.; Veszprémy László: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon*. Line Design, Bp., 2019.

14 ■ Horváth János, ifj.: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai, Bp., 1954. 374–382. old.; Gerics: Adalékok; uő: *Korai rendiség Európában és Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1987.

15 ■ Váczy: A népfelség, 557–559. old.

16 ■ Eckhardt Sándor: A pannóniai hun történet keletkezése. *Századok*, 61–62 (1927–1928), 465–491, 605–632. old.

Mindezekkel párhuzamosan a történeti elemzés harmadik útja annak tisztázása, hogyan kapcsolódott Kézai Simon hun–magyar mondanévi, alkotmánytana, társadalomképe saját kora társadalmi valóságához: valóban a formálódó és politikai képviseletre törekvő köznemesség szószólóját kell-e látnunk benne,¹⁷ vagy pedig a nomád tradíciókkal kacérkodó IV. (Kun) László hűséges udvari krónikását? Hogyan befolyásolta Kézai nézeteit saját közvetlen családi és társadalmi környezete?

Ezekre a kérdésekre kereste a választ az addigi történészviták „csúcspontja”, Szűcs Jenő 1973-ban megjelent tanulmánya: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetsszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének történeti alapjai*,¹⁸ mely mintegy bombaként robbant ebben a szélesebb magyarországi közvéleményt is foglalkoztató történetírói vitasorozatban. A korábbi tanulmányok eredményeit jelentősen kiegészítve, újabb filológiai érveket sorakoztatott fel amellett, hogy a hun-történet Kézai saját alkotása. Pontosította a skolasztikus politikai teóriák Kézai krónikájában felismerhető kategóriáit, és elhelyezte őket a kortárs európai eszmétörténetben. A szolgaság eredetéről Kézainál olvasható magyarázathoz (miszerint a kötelező hadba vonulást megtagadók kerültek ebbe a sorba) új lehetséges francia forrásokat tárt fel a Nagy Károly legendakörhöz kapcsolódó lovagregényekben, illetve a Kézaival egykorú francia jogász, Philippe de Beaumanoir *Coutumes de Beauvaisis* elnevezésű szokásgyűjteményében. A korábbi Kézai-viták meglátásaira építve pontosabban rekonstruálta a krónikából kiolvasható idealizált társadalomképet és politikai struktúrát: a hun–magyar társadalmat összefogó, saját vezetőinek megválasztására (és visszahívására) jogosult *communitas* elképzelését, rámutatva, hogy Kézai ezt egyúttal a korában kikristályosodni kezdő nemzet (*natio*) fogalmával ötvözte. Nemcsak a hun–magyar eredetmítosz megalkotásával járult tehát hozzá Kézai a magyar nemzeti tudatnak a késő középkorban felívelő gondolatköréhez, hanem a XIII. század végi európai politikai gondolkodás kategóriáinak (s köztük a *natio* fogalmának) kora magyar társadalmára vonatkoztatásával is.

Molnár Péter azzal kezdi könyvét, hogy munkája keretétül „Szűcs Jenő tanulmányának főbb tézisei (illetve azok bírálata) szolgálnak”. „Leginkább jeles elődünk nagy Kézai-tanulmányát újraértékelve juthatunk ugyanis el a *gestairó* politikai gondolkodásának a korábbiaknál pontosabb feltárásáig.” (10. old.) Ez a mondat nem pusztán a könyvben ígért elemzés kiindulópontját jelöli meg, valójában egy meglepő súlyú, 685 oldalas és több ezer lábjegyzettel alátámasztott, minuciózus historiográfiai elemzéssel egybeszőtt történeti vitairat szokatlanul rafinált struktúráját jelenti be. Molnár Péter nemcsak a Kézai Simon krónikájával kapcsolatos kérdésekre keresi a választ: ugyanilyen intenzitással foglalkozik

z Szűcs Jenő történetírói teljesítményének és a rá érkező szakmai és ideológiai reakcióknak a kritikai értékelésével is.

A KÉZAI-TANULMÁNY SZŰCS JENŐ ÉLETMŰVÉBEN

Szűcs Jenő a XX. századi magyar középkorkutatás kiemelkedő képviselője. A kortárs vitákban markáns álláspontot foglalt el, életművét már életében jelentős kultusz övezte, nézeteit korai halála (1988) óta is folyamatosan vitatják.¹⁹ Molnár Péter könyve ehhez a sorozathoz csatlakozik, nem kis ambícióval: Szűcs Jenő Kézai-tanulmányának „részben cáfolatát, részben kiegészítést-javítást” célozza (59. old.). Mielőtt azonban hozzálátna, pontos, részletekbe menő historiográfiai áttekintést kínál arról, milyen utat tett meg Szűcs Jenő történetíróként, mielőtt Kézai krónikájának elemzéséhez látott volna.

Bemutatja, hogy a levéltárosként és a középkori magyar városok gazdaság- és társadalomtörténetének szakértőjeként induló Szűcs Jenő, miután 1960-ban az MTA Történettudományi Intézetébe került, az 1956-os forradalom utáni ideológiai átrendeződésbe illeszkedő, Molnár Erik által elindított „nemzetvitához” kapcsolódva fordult a nemzetfogalom középkori eszmétörténeti előzményeinek vizsgálatára felé. Figyelmese, újszerű leírást olvashatunk a könyvben arról, hogy Szűcs, aki e vita során a történetírás „nemzeti látószögének” legkövetkezetesebb bírálója lett, valójában önálló, kritikus álláspontot alakított ki igazgatójával, Molnár Erikkal szemben is (60–66. old.). Az intézeti belső viták jegyzőkönyveit és az egyéni visszaemlékezéseket áttekintve, Szűcs Jenő egymásra épülő tanulmányainak tematikáját elemezve Molnár Péter végigköveti, hogyan formálódott a hetvenes évek elejére Szűcs Jenő munkásságában egy négykötetes szintézis terve, amely a középkori nemzeti tudat sok évszázados formálódását mutatta volna be a „gentilizmus”, vagyis a barbár etnikai tudat megnyilvánulásaitól a kereszténységre térés változásain át a késő középkori patriotizmus kibontakozásáig.

17 ■ Váczy: A népfelség, 556–557. old.

18 ■ Századok, 107 (1973), 569–643, 823–878.

19 ■ Gyáni Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás*, 40 (2008), 6. szám, 3–18.; Gábor Gyáni – Gábor Klaniczay – Balázs Trencsényi: Introduction: Reading and Rereading Jenő Szűcs. In: Jenő Szűcs: *The Historical Construction of National Consciousness. Selected Writings*. Eds. Gábor Klaniczay, Balázs Trencsényi, Gábor Gyáni. CEU Press, Bp. – Vienna – New York, 2022. 1–23. old.

20 ■ Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. JATE, Szeged, 1992. Vö. Klaniczay Gábor: Félbemaradt vizsgálódás a „nép” és a „nemzet” őstörténetéről. *Holmi*, 6 (1994), 631–636. old.

21 ■ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Bp., 1983. (A tanulmány először 1981-ben, a szamizdat *Bibó-Emlékkönyv*ben jelent meg.)

22 ■ Ebből is posztumusz publikáció lett: Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. S. a. r. Engel Pál. História, Bp., 1993.; Vö. Klaniczay Gábor: Utolsó Árpádok és utolsó kéziratok. *Budapesti Könyvszemle / BUKSZ*, 6 (1994), 321–326. old.

23 ■ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1974. 413–555. old.

E tervezett mű harmadik kötetében kívánt foglal-kozni Szűcs Jenő Anonymus és Kézai krónikáinak eszmetörténeti és társadalomtörténeti elemzésével. A kandidátusi disszertációként megvédett, nem teljesen befejezett, és csak halála után, Zimonyi István gon-dozásában megjelentetett *Gentilizmus-monográfiát*²⁰ követően a Kézai-tanulmány lett e *magnum opus* első, részletesen kidolgozott, lábjegyzetekkel dokumentált része. Minthogy pedig Szűcs Jenő a nemzettudat-tal foglalkozó nagymonográfia tervét más tematikák (Európa történeti régiói²¹ és a „tíz-kötetes” magyar történeti szintézis XIII. századi része²²) vonzása, illetve kötelezettsége miatt félretette, a Kézai-tanul-mány önállóan, a nemzet-kérdés több részaspektusát megvilágító *Nemzet és történelem* című tanulmánykö-tet egyik fejezeteként lett szélesebb körben ismert.²³

Molnár érdekes áttekintést ad azokról a reakci-ókról, amelyek Szűcs Jenő Kézai-tanulmányára és munkássága egészére születtek. Bemutatja, milyen jelentős tekintélye lett a szakmai és a szélesebb értelmiségi körökben, noha csak élete utolsó éveiben engedték az egyetemi oktatás közelébe. Nem hiányoztak azonban az ellenséges hangok sem. A szakmán kívülről, 1975-ben érkezett egy gyűlölkö-dő vitairat Sebestyén László tollából *Kézai Simon védelmében* címmel, amely azzal vádolta Szűcs Jenőt, hogy meggyalázta „népünk hiteles eredetokmányát”, „megtiporta” „a hun-magyar ügyet” és „odavetette martalékul egy nemzetközi szaktestület továbbta-posó lábai elé”.²⁴ E pamflet egy minisztériumi hát-terintézményben történő publikációját Molnár Péter meggyőzően hozza összefüggésbe a késő kádári ren-dszer 1973–74-es „ideológiai felfordulatával”, mely a nacionalista történelemszemlélet „túlzott” bírálót, így Szűcs Jenőt is, félig-meddig „ellenzéki” pozíci-óba szorította (69–71. old.) – lehetséges, hogy ezért is fordult kutatói érdeklődése a nyolcvanas években más tematika felé.

A történész szakmán belül a barát és pályatárs Györffy György nagyrészt elfogadta Szűcs Jenő rész-ben őt korrigáló nézeteit, helyenként azonban fenn-

tartotta korábbi álláspontját.²⁵ Kristó Gyula viszont 1997-ben, *A magyar nemzet megszületése* című könyvé-ben meglepően éles kritikával illette Szűcs Jenő meg-állapításait.²⁶ Molnár Péter részletesen foglalkozott e polémiával és a Szűcs Jenő téziseit érő további, közel-múltbeli bírálatokkal – ezekre még alább visszatérek. Előbb azonban nézzük, mi mindent sorakoztat fel Molnár Péter sok száz oldalas kritikai értékelésében, mely az általam ismert legrészletesebb vitairomány a magyar középkorkutatás egyik központi területén.

KÉZAI TEÓRIÁINAK NYUGATI FORRÁSAI

A történész szakma az elmúlt években már értesült arról, hogy a középkori skolasztikus politikai elmé-let szakértője, Molnár Péter²⁷ kritikai vizsgálódásba kezdett Szűcs Jenő és Kézai Simon francia források tárgyában.²⁸ A *Századok*ban publikált két, figyelemre méltó tanulmányt, melyek most átdolgozva bekerül-tek a könyv *Studia Kezaiana* címet viselő központi részébe. Bevezető olvasmányként, *Prolegomena* cím-mel eléjük illesztette három, korábban ugyancsak megjelent esettanulmányát, melyek konkrét példakon mutatták be, milyen formában (és milyen kevésbé) juthattak el a skolasztikus gondolkodás újdonságai a XIII. század végi Magyarországra.

Első példája a XIII. századi ciszterci szerző, Limoges-i János, a *Morale Somnium Pharaonis* című népszerű uralkodótükör szerzője, akit a magyar középkorkutatás évtizedeken át tévesen azonosított egy azonos nevű zirci apáttal, munkásságát a XIII. századi magyar egyházi kultúra részeként tartva szá-mon. Ezt Molnár Péter meggyőzően cáfolja (20–24. old.), és mellelleg elhelyezi a szerzőt és műveit a XIII. századi párizsi egyetem sűrű rendi és teológiai konfliktusrendszerében. A második esettanulmány tárgya Engelbert admonti apát *De regimine principum* című, 1290 körül írt értekezése, amelyben az akkor újonnan népszerűvé vált arisztotelészi politikai teória szerinti *regimen mixtum* példájaként Magyarországról ír a szerző egy fél bekezdést. Felvetődhet a kérdés, hogy itt a III. András korában kialakuló „korai ren-di” kísérlet lehetett a szerző inspirációja, de Molnár Péter rámutat a stájer bencés Engelbert helyi ismere-teinek hiányára, s arra, hogy a leírás csupán szöveg-szerűen ismétli a közismert definíciókat. A harmadik esettanulmány az ún. „Pécsi egyetemi beszédek”, hivatkozásaival foglalkozik. A valószínűleg a budai domonkos studium generale környezetében készült prédikációgyűjtemény Szent István ünnepére írt beszédekben a skolasztikus utalásokat átfésülve Mol-nár Péter megvizsgálja „az arisztotelészi inspirációjú politikai elmélet lehetőségeit Magyarországon, a 13. század második felében” (49. old.). Az eredmény eléggé negatív: a budai domonkos szerző nem ismer-te Moerbekei Vilmos és Robert Grosseteste Ariszto-telész-fordításait.

E három esettanulmány kellően szkeptikus-sá teheti az olvasót, hogy mennyire hihetjük el a

24 ■ Sebestyén László: *Kézai Simon védelmében*. MÉM Stat. és Gazdaságelemző Központ sokszorosító üzeme, Bp., 1975. 141. old.; A vitairat azóta további három kiadásban is megjelent (1976, 1997, 2000.) A pamfletre Szűcs megfogalmazott egy magvas, rövid választ, amelyet azonban nem jelentetett meg; csak halála után publikálták: Szűcs Jenő: Egy vitairatról. *Buda-pesti Könyvszemle / BUKSZ*, 15 (2003), 307–313.

25 ■ Györffy: *Krónikáink és a magyar őstörténet*, 188–201. old.
26 ■ Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Agapé, Szeged, 1997.

27 ■ Molnár Péter: Saint Thomas d'Aquin et les traditions de la pensée politique. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 69 (2022), 67–113. old.; uő: A plenitudo potestatis fogalom használatának kezdetei a világi uralkodóknál (XIII. szá-zad). In: *Hatalom, legitimitáció, ideológia. Történeti tanulmányok*. Szerk. Gedő Éva – Horváth Emőke. L'Harmattan, Bp., 2007. 68–82.

28 ■ Molnár Péter: Olvasa-e Kézai Simon mester Aquinói Szent Tamást? *Századok*, 148 (2014), 427–441. old.; uő: A magyar jobbágyság eredete Kézai Simon szerint. Az értelmezés lehetőségei és zsákcái. *Századok*, 151 (2017), 575–606., 713–742. old.

skolasztikus tanítások jelenlétét Kun László udvari klerikusának a krónikájában. Ezek után Molnár Péter könyvének első Szűcs Jenővel polemizáló fejezete – *Olvasta-e Kézai Simon mester Aquinói Szent Tamást?* – erre egyértelmű nemmel felel. A Váczy Pétertől származó meglátást, aki a tamási „népfelség tanát” vélte felismerni Kézai megfogalmazásaiban – és amit Eckhart Ferenc, Mátyusz Elemér és Kristó Gyula is támogatólag átvett tőle, anélkül, hogy „magának Tamásnak a műveit – e célból legalábbis – kézbe vették volna” (76. old.), továbbá a Váczy által Kézai Simon és Aquinói Tamás nézetei között felsorolt – felszínes vagy félreértésen alapuló – párhuzamokat Molnár Péter több lapon át megsemmisítő kritikával zúzza szét (76–79. old.), majd eljut oda, hogy Szűcs Jenő tanulmánya ezen valóban továbblépett, és elsőként szembesítette Kézai nézeteit a párizsi magiszter konkrét szöveghelyeivel, ami Molnárnál a Váczy „népfelség”-felvetésével kapcsolatban kritikus állásponthoz vezetett. Ugyanakkor felismerni vélte Aquinói Tamás hatását egy másik gondolatkörben, a Kézai krónikájának 7. és 26. fejezetében olvasható „hun-magyar alkotmánytan” *communitas* terminusaiban.

Sajnos ezzel is problémák vannak. Pontos utánjárással Molnár Péter kiderítette, hogy Szűcs Jenő sem tanulmányozta közvetlenül Tamás műveit, a *locus*okra tévesen vagy hiányosan hivatkozott, a bizonyítékként felsorolt Tamás-idézetek túlnyomórészt a Szűcs Jenő által használt német jogtörténész, Otto von Gierke²⁹ és az ő tanait továbbfejlesztő Walter Ullmann³⁰ munkáiból származnak. (Érdemes figyelmesen tanulmányozni Molnár Péter figyelemre méltó megjegyzésekkel fűszerezett, epikus hosszúságú lábjegyzeteit! – például 79–83. old. 29, 35, 43 jegyzet.) Ami azonban ennél fontosabb: Aquinói Tamás nézeteinek Kézai Simonra gyakorolt közvetlen hatását az alaposabb szövegszerű vizsgálat nem igazolja. Bár az Arisztotelészre támaszkodó skolasztikus politikai gondolkodás bizonyos morzsái eljuthattak a XIII. század végi közép-európai klerikusokhoz, Aquinói Tamás közvetlen ismerete még a hozzá legközelebb álló domonkosoknál sem mutatható ki – erről tanúskodott a *Prolegomena* fejezet három esettanulmánya is.

A Szűcs-bírálat következő fejezete Kézai Simon társadalomelméletének francia forrásvidékét „veszi górcső alá”. Címe: *A magyar jobbágyság eredete Kézai Simon szerint: az értelmezés lehetőségei és zsákutcai*. Kézai kétféle magyarázatot ad arra, miért kerültek sokan szolgai státusba. A Pannóniát elfoglaló magyarok az életben hagyott idegen foglyokat a római jog (*ius gentium*) szerint szolgaságra vetették, és ugyanez a sors várt a *communitas* hadba hívó *edictum*át figyelmen kívül hagyókra a *lex Scitica* szerint. Míg az első csoportra vonatkozó római jogi forrásokat a korábbi Kézai-kutatás részletesen megvizsgálta, a második indoklásra – mint fentebb már utaltam rá – Szűcs Jenő tanulmánya hozott megvilágító francia párhuzamokat.

A Szűcs által fellelt „francia szállal” azonban számos probléma van, mutatta ki Molnár Péter. A francia hatás feltételezése Eckhardt Sándornál bukkant fel először, aki Kézainak Attila hadjáratairól adott elbeszélésében említett földrajzi nevekből arra a következtetésre jutott, hogy Kézainak járnia kellett francia földön.³¹ Szűcs Jenő ezen a nyomon elindulva kezdett francia irányban vizsgálódni. A Marc Bloch munkáiban olvasható utalások hívták fel a figyelmét két, Nagy Károly hispániai hadjárataival foglalkozó francia *chanson de geste*-re (*Gui de Bourgogne*, *Renart le Contrefait*), melyekben a katonai szolgálatot megtagadók Károly azzal fenyegeti meg, hogy jobbágysorba kerülnek. Molnár Péter pontosabb, szövegszerű és az irodalmi-filológiai motívumokat végigkísérő elemzése azonban kétségbe vonja, hogy e két mű – és a bennük megemlített szankciók – reprezentálhatnák a XIII. századi francia lovagi epika „egészét”, mint azt Szűcs Jenő állította. Ugyanennek a hadba vonulást elkerülőkre kirótt szankciónak egy másik fontos példáját Szűcs Jenő a neves francia jogász, Philippe de Beaumanoir szokásjoggyűjteményében lelte fel, elgondolkodtató szövegszerű párhuzamokat idézve a *Coutumes de Beauvaisis* és Kézai szövegéből. Molnár Péter először is felhívja a figyelmet arra – a Szűcs Jenő által is ismert – tényre, hogy a két mű szinte egyidejű keletkezése (1280–83 táján) teljesen kizárja, hogy Kézai ismerhette volna ezt a francia földön (később) elterjedt jogszokásgyűjteményt. Ezután részletesen sorra veszi az eredendő hatalomátruházásról és a szolgaság eredetéről a két műben olvasható kijelentések állítólagos szerkezeti hasonlóságát; a mérleg nyelve itt inkább a különbözőségek felé billen.

Szűcs Jenő magyarázatát cikke megjelenése után több bírálat is érte, ezekről Molnár Péter az *Újabb utak és tévutak* alcím alatt számol be. Gerics József korábbi megállapításait fenntartva ismét sikra szállt amellett, hogy a katonaságot megtagadók szolgasággal büntetésének gondolata nem francia hatásból, hanem kizárólag a római jogból származik.³² (Molnár Péter megjegyzi, hogy Gerics itt „a jogászok csóllátásának, pontosabban ahistorikus szemléletmódjá-

29 ■ Otto von Gierke: *Das deutsche Genossenschaftsrecht I–IV*. Weidmann, Berlin, 1868–1913.

30 ■ Walter Ullmann: *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*. Methuen, London, 1961.

31 ■ Eckhardt: A pannóniai hun történet.

32 ■ Gerics József: Krónikáink és a III. András kori rendi intézmények friuli-aquileiai kapcsolatairól. *Filológiai Közöny*, 21 (1975), 309–325.

33 ■ Györffy: *Krónikáink és a magyar őstörténet*, 188–193. old.; Csáky Judit: A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. *Fons*, 19 (2012), 435–462.

34 ■ Gerics József: Az Aranybulla ellenállási záradékának értelmezéséhez. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. 1980. augusztus 19. ELTE, Bp., 1980. 99–108. old.

35 ■ Szűcs Jenő: Az 1267 évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: *Mátyusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp., 1984.

nak áldozata lett” – 108. old.) A szolgáltság eredetét magyarázó francia források sorát Veszprémy László a Nagy Károly-mondakör további képviselőivel bővítette: rámutatott, hogy ez a gondolat felbukkan a Pszeudo-Turpinus krónikájában és a frank uralgó (állítólagos) szentföldi hadjáratáról beszámoló *Descriptio* elbeszéléseiben. (Nagy Károly történetével Molnár Péter közelebbről is foglalkozott a könyvhöz kapcsolódó két függelékben: ehhez a fejezethez kapcsolódik egy részletes cáfolat a *Vita Caroli Magni* és Anonymus Deér József által feltételezett szövegkapcsolatáról; a könyv végén pedig egy félszáz oldalas függelék olvasható *Nagy Károly Keleten: Egy legenda keletkezési mechanizmusa* címmel.) Györffy György és Csáky Judit a Magyarországon megfordult ciszterci szerzetes, troisfontaines-i Alberik – Szűcs Jenő által is elemzett – munkásságát vizsgálták, aki már a XIII. század első felében ugyancsak írt a szolgáltság eredetének krónikás magyarázatairól.³³

Miközben Molnár Péter gondosan megvizsgál – és gyakran elvet – minden további újabb javaslatot, maga is újabb és újabb francia és magyar forrásokat von be a diszkusszióba, például Beauvais-i Vince enciklopédiáját és Anonymus francia forrásait, amelyek áttételesen Kézai is hathattak, továbbá az ősgeszta egy 1230 körüli átdolgozásának hipotézisét. Felteszi azt a kérdést is, hogy szükséges-e feltételezni Kézai – amúgy is nehezen bizonyítható – francia földi utazását, ha a szolgáltság eredetének itt tárgyalt magyarázata már a XIII. század első felében sokkal szélesebb körben elterjedt, mint azt Szűcs Jenő gondolta, és valószínűleg Magyarországon is ismerték. Kézaihoz tehát itthon is eljuthatott ez az elképzelés.

TERMINOLÓGIAI KERETEK – TÁRSADALMI KONTEXTUS – A „NEMZET” KÉRDÉSE

Miután részletesen felidéztem a könyv első harmadának gondolatmenetét és kritikai megfigyeléseit, a hátralevő kétharmad ismertetésével már nem foglalkozom ilyen apró részletekbe menően. Molnár Péter monográfiájának érdekessége és kíméletlenül szigorú tárgyalási módja már az eddig elmondottakból is kiderülhetett. A Kézai Simon és Szűcs Jenő érvrendszerének teljes körű kiértékelésére vállalkozó monográfia gondolati ívének bemutatásához azonban röviden ismertetnem kell az egész konstrukciót.

A könyv második harmada a javarészt megcáfolt külföldi hatások után a hazai szöveges emlékek átvizsgálásával próbál pontosabb képet adni Kézai Simon politikai gondolkodásáról. Mindenekelőtt azt firtatja, a hazai okleveles és elbeszélő források tanúsága szerint kik alkották a nemesség politikai közösségét, a hun–magyar *communitas*-t, és e közösségből mikortól lett egyenjogú tagokból álló, politikailag is cselekvőképes testület, amelynek beleszólása van saját vezetőinek megválasztásába.

Első körben átvizsgálja az 1235 és 1290 közötti évekből fennmaradt 44 nemesítő oklevél terminoló-

giáját (*serviens, nobilis*), és ennek alapján vitába száll Gerics József megállapításaival, aki már az 1222. évi Aranybulla ellenállási záradékában felismerni vélte, hogy a nemesség országos szintű *universitast* alkot.³⁴ Nem ért egyet Szűcs Jenő nézeteivel sem, aki ugyanezt az 1260-as évekről állította.³⁵ Ő maga az 1270-es években lát csak erre mutató jeleket.

Egy második körben a hun–magyar *communitas* választott elöljáróiról, a Kézai krónikájában is sűrűn előforduló *duces, principes* és *capitanei* méltóságnevek pontos jelentéséről és egymáshoz való viszonyáról próbál képet adni hazai használatuk alapján. E hosszú – és a korábbinál kevésbé olvasmányos – részfejezet jól példázza Molnár Péter munkamódszerét. Nem elégzik meg a reprezentatív példák bemutatásával, hanem előbb végigrostálja a „hosszú 13. század (1180–1310)” összes rendelkezésre álló oklevelét, ahol előfordulnak ezek a titulusok, és összegyűjti a viselőikről fennmaradt dokumentációt. Utána pedig átfésüli a XI–XIII. századból fennmaradt összes elbeszélő forrás – legendák, évkönyvek, krónikák – szövegét, ahol e méltóságnevek konkrét kontextusban értelmezhetők. A *princeps* és a *dux* jelentésváltozásai számos fontos történeti kérdést érintenek, például a honfoglaló hét magyar vezér titulását, az első koronázás előtti magyar uralkodókat, az uralkodó testvéreit, fiait és bizonyos, viszonylagosan önálló területek nem az uralkodóházhoz tartozó vezetőit. Mindennek számbavétele azonban csak módszeres előkészítése a következő alfejezetnek, ahol igen részletesen megvizsgálja a Kézai Simon krónikájában olvasható méltóságneveket (melyeket sokszor elődeiktől eltérően, egy saját politikai elképzelés szerint osztott ki).

Szűcs Jenő elemzésében központi kérdés, hogy a *communitas* Kézai szerint a hun–magyar történet folyamán maga választja-e saját vezetőit: az uralkodókat, a hadvezéreket (*capitanei*), a bíráskodó *rectorok*-at. Ennek pontos megértéséhez idézi a választásoknál gyakran használt *eligere, praeficere* és *constituere* igéket. A korábbi kutatásban (például Gerics Józsefnél) azonban már felvetődött, hogy ezek az igék nemcsak a *communitas* általi (meg)választást, hanem az uralkodó általi (ki)választást is jelenthetik. Molnár Péter érvelési technikáját jól jellemzi az e kérdéskörben lefolytatott vizsgálódás: kigyűjti a krónika szövegéből ezeknek az igéknek az összes előfordulását, részletesen átvizsgálja mindegyiknek a konkrét történeti kontextusát, és ezek alapján alakít ki differenciált álláspontot a (ki)– és a (meg)választás változó előfordulásairól. Utána pedig mindezt összefüggésbe hozza a nádorválasztás XIII. század végi alakulásának elemzésével, ahol végül valóban érvényesülni tudott a nemesi *communitas* joggyakorlása.

Ez a kérdéskör átvezet a krónika és a IV. László-kori politika valósága közötti összefüggésekhez. Ehhez mindenekelőtt szükség volt a krónika pontos datálására: tekintetbe kellett venni a főúri (Csákok, Abák, Kőszegiek közti) klikkharcokat, a nádorválasz-

tás körüli befolyásolási kísérleteket, a pápai legátus 1279-es látogatását, a kunkérdés változó megítélését és ezek nyomán „finomhangolással” az 1270-es évek legvégére keltezni a krónikát, melyhez utólag illesztette hozzá Kézai az 1282-es hód-tavi csata leírását.

Váczy Péter Kézai-tanulmánya óta szokás volt Kézait a „köznemesség ideológusának” látni, Kézai legtöbb elemzője nyomán Szűcs Jenő is csatlakozott ehhez a megítéléshez. A konkrét történelmi kontextus elemzése nyomán Molnár ezzel szemben arra a következtetésre jut, hogy Kézai szövegét sokkal inkább a főúri politika konfliktusvilága formálta, és csak a későbbi századokban használták „alkotmánytanát” a tömeges nemesség, a *communitas* aktív szerepének alátámasztására. Mindenesetre – ahogy ezt Molnár elemzése bemutatja – az a „kompiláció”, amit Kézai a vázlatosan bemutatott magyar történelemről összeállít, több helyen utal a hun-magyar *communitas* aktív döntéshozó szerepére, mely a monarchikus korszakban továbbra is fennmaradt. Ezen túl, a szélesebb társadalmi kontextus mellett igen fontos a krónikás mikroközege, melyre Molnár Péter külön figyelmet fordít. Rekonstruálja Kézai Simon közvetlen rokoni kapcsolatait, a *gesta* helyi közeget, valamint kliensi függését patrónusától, a *homo novus*ként felemelkedő Básztyai Rénoldtól és kapcsolatrendszerétől.

Kézai krónikájának és Szűcs Jenő róla adott elemzésének a vizsgálatát a „nemzet” problematikája zárja. Szűcs Jenő okkal nagy jelentőséget tulajdonított e problematikának, e kérdéskör illesztette a Kézai-elemzést „a nacionalizmus történeti genezisééről” tervezett nagymonográfia gondolatmenetébe, és ezen a területen, egy újféle nemzetfogalom megfogalmazásában jelölte meg Kézai modernségének legfőbb ismervét. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy ez a modernség egy feloldatlan dilemmát hordoz: ha a *communitas* kategóriája a nemességre utal, amely egyúttal a *natio* megtestesítője, az utóbbi viszont az „egyetlen apától és egyetlen anyától” származó „minden magyart” (*omnes Hungari*) magába foglalja, akkor szükséges a „nemzeti” szolgaság beillesztése a műbe, és tisztázandó a kettő viszonya. Molnár Péter viszont mindezt „képzeletbeli dichotómiának” minősíti, és szembeállítja a saját „valós” dilemmájával: az üzeneteit a „nagyúri politika szintjén” megfogalmazó krónikás miért foglalkozott egyáltalán a „néma jobbagság” státusával?

Az elemzéshez itt is a Kézainál fellelhető fogalmak gondos számbavétele adja a kiindulópontot, olyan etnikai kulcsfogalmaké, mint a hagyományos leszármazási csoportra utaló *gens*, az átalakulófélben lévő új kategória, a *natio*, a magyarsághoz csatlakozó bevándorolt nemzetségek (*advena*) és az ezután létrejövő „keverékek” (*missitalius*), akiket meg kell különböztetni attól, ami a *vera* (igazi) vagy *pura* (tiszt) *natio Hunorum sive Hungarorum*. Gondos összeszámlálás után Molnár Péter elfogadja és jelen-tősen ítéli Szűcs ezekkel kapcsolatos megfigyeléseit,

csupán apróbb finomításokat tart szükségesnek a *natio* nem mindig egyértelműen használt fogalmával kapcsolatban, amelyet Kézai csak ritkán használ a saját közösség megjelölésére. Ennek alapján úgy ítéli, hogy „Szűcs Jenő túlzott, amikor azt feltételezte, hogy Simon mester módszeresen követte a *natio* szó Nyugaton a 13. század közepétől megfigyelhető jelentésmódosulását” (16. old.).

Egy Kézainál is megfigyelhető ellentmondás az *omnes Hungari* és a nemzetet a *pura Hungariát* alkotó 108 ősi, szkítiainak vallott, nemesi nemzetségre korlátozó felfogás, amit Szűcs egyféle *pars pro toto* elvvel magyaráz. Ezt a megállapítást támasztja meg 1997-es könyvében hosszú, részletes bírálattal Kristó Gyula, Szűcs elemzését e ponton marxista jellegűnek minősítve, kétségbe vonva pontos forrásjelölését, és lándzsát törve amellett, hogy már a XIII. század elejétől közkeletű volt Magyarországon a mindenkre kiterjesztett nemzetfogalom.³⁶ E vita érvrendszerének mintegy húszoldalas áttekintése nyomán Molnár Szűcs Jenőnek ad igazat, noha az ő végkövetkeztetéseit is pontosítja. Idézem: „Simon mester a *pura Hungaria* elképzelésével általában véve nemesi, ám ténylegesen (az *advena*-ellenesség jelszavának feltűnése – mint láttuk – erre utal) döntően főúri elit etnikai terminusokban megfogalmazott belső küzdelmében foglalt állást határozottan. Sokkal inkább ennek logikája hozta magával a szolgaság kettős eredetének szükségességét, mintsem a valaha minden hunra, avagy magyarra kiterjedő *communitas* »hasadása« (amit Kézai egyébként sem tarthatott tragikusnak, hiszen azt a méltatlanokat sújtó jogos büntetés vonta maga után.)” (536. old.)

MOLNÁR PÉTER SZÜCS-BÍRÁLATA

Molnár Péter úgy jellemzi könyvét, mint amely „korántsem a »bálványdöntögetés« szándékával készült”, hanem „eszmetörténeti szempontjai és munkamódszerei kapcsán érdemi bírálatot megkísérlő áttekintés” (17. old.) Zárófejezetében a következőképpen összegzi e bírálat alapállításait.

Ami Aquinói Tamás feltételezett hatását illeti a *communitas*nak nevezett politikai közösség értelmezésében, amit Váczy Péter nyomán a magyar kutatás – Szűcsöt is beleértve – a „népfelség-elmélet” egyféle megnyilvánulásának tekintett, Molnár cáfolata egyértelmű: szó sem lehet ilyen hatásról, Szűcs az erről fellelt adatokat „azok összefüggéseinek tisztázása – és a szövegkiadások kézbevétele – nélkül társította a magyar *gesta*tíró teóriájához” (557. old.).

A „nemzeti szolgaság” Kézainál található eredettörténetével kapcsolatban a Nagy Károly-legendakör kiválasztása jó „kutatói ösztönről” tanúskodik, és végső soron helyes iránynak bizonyult, ám „Szűcs nem a legkörültekintőbben járt el a számára ismeretlen terepen” – állításaihoz két nem reprezentatív

36 ■ Kristó: *A magyar nemzet megszületése*.

darabot választott ki, és Philippe de Beaumanoir művét „csekély joggal” hozta összefüggésbe Kézai krónikájával.

Kézai alkotmánytanában a vezetők választásának javasolt módjait illetően Molnár újszerűen alkalmazta a krónikában olvasható terminológia (*eligere, constituere, praeficere*) vizsgálatát, de felismerését nem követte a fellelhető összes példára kiterjedő rendszeres vizsgálat. Ami viszont Kézai társadalmi mondanivalóját, a neki tulajdonított „köznevelési ideológusa” szerepet illeti, Molnár ezzel – mint fentebb már részleteztem – határozottan szembehelyezkedik, szerinte a krónika inkább a főúri csoportok érdekeit és törekvéseit tükrözi. Végül pedig a „nemzet” (*natio*) újszerű gondolkörével kapcsolatban Kézait Molnár inkább csak „első fecskének” tartja, és nem „rendszeralkotó gondolkodónak”, mint Szűcs.

Meglepő és – valljuk be – egy kicsit meghökkentő ez a szigorú bírálat a közelmúlt egyik legnagyobb tekintélyű történészének egyik főművéről. Molnár Péter mintegy három évtizede oktatja a középkori egyetemes történetet az ELTE tanáraként. E könyvben hasonló kritikusi éberséggel (gyakran gúnyos, szarkasztikus megjegyzésekkel fűszerezve) vizsgálja felül Szűcs Jenő elemzését – és nemcsak az övét, hanem a magyar medievisztika számos krónikakutatóval foglalkozó tekintélye, Váczy Péter, Deér József, Horváth János, Györffy György, Gerics József, Kristó Gyula állításait –, mint amihez hozzászólt az alapszakos és mesterszakos történészhallgatók sok száz dolgozatán bosszankodva. Szinte mondatról mondatra végigragta Szűcs Jenő Kézai-tanulmányát és a témával foglalkozó neves elődökét és utódokét. Minden kijelentést megpróbált a hivatkozott adatok teljes körű összegyűjtésével és (a bírált szerzőknél módszeresebb) kiértékelésével szembevetni. Igaz, hogy a szókészlet vagy a méltóságnevek teljes körű vizsgálatában Molnár Péter jeles elődjénél lényegesen nagyobb segítséget kapott a számítógép digitális keresőprogramjai révén. Kritikai megfigyeléseinek lényege azonban nem merült ki e számszerűsíthető összevetésekben: figyelmesen rekonstruálta Szűcs Jenő bonyolult eszmétörténeti konstrukciójának általánosabb alkotóelemeit is, és ennek alapján javasolt bennük érdemi korrekciókat. Minderre csak azt tudom mondani – kilépve az érkező stílusból –, hogy: Le a kalappal!

Nem hallgathatom el azonban, hogy a Szűcs Jenőről mondott összesített értékelését olvasva támadt bennem némi ellenkezés a gunyoros és olykor lesajnáló hangvétel miatt. Miközben elismerem, hogy nem kis bátorság kell egy köztisztviselőben álló, nagy tekintélyű tudós szigorú bírálatához, nem feledhetjük el, hogy Szűcs Jenőnek e kritikára már nincs módja válaszolni.

Molnár Péter szerint Szűcs Jenő a hazai társadalomtudományos gondolkodásban és mindenekelőtt a „történész céh” keretei között az „általa nyitott

széles és modern perspektíváknak” köszönheti páratlan autoritását. Részletesebb jellemzőként azonban ehhez hozzáfűzi: „a korszakos jelentőségű úttörő hálátlan feladatát vállalva tette ki magát – elkerülhetetlenül – a tévedés szokásosnál nagyobb kockázatának [...] roppant kiterjedt, egyszerre modern társadalomtudomány háttérű és a középkori(as) latin kifejezések halmozásával az erudíció páratlan szintjét sugalló fogalmi készlete különösen nagy vonzerőt gyakorolt azokra, akik az előbbi háttérrel jól ismerték, miközben az utóbbi fogalomkör (melyet maga Szűcs sem mindig uralt egyforma biztonsággal) számukra újdonságnak számított.” (559. old.)

Amit Molnár Péter – számos kritikai megfigyelése ellenére – a leginkább el tud ismerni Szűcs Jenő teljesítményéből, az kapcsolódása „a filológiai ihletettség magyar krónikakutatáshoz”, melynek eredményeit Kézai elemzésénél számos ponton jelentősen továbbfejlesztette, gazdagította. Kiemeli, hogy ez tette lehetővé számára Kézai „dichotóm” gondolkodásmódjának rekonstrukcióját.

Van valami árulkodó a fenti sommás jellemzésben és a sok részletében bírált, Molnár szerint mindenekelőtt filológiai téren eredményes teljesítmény dicséretében. Mintha Szűcs Jenő munkásságában és a Kézai-tanulmányban az ambiciózus problémafelvetés, az általános összefüggések felkutatása, a szélesebb körű összehasonlítás elméleti érzékkel kijelölt területei, a társadalomtudományos kategóriarendszer csupán stílári kísérelje lenne a történészi munkának, nem pedig lényegi alkotóeleme. Olyan fontos része, amely alapvető szerepet játszott abban, hogy Szűcs Jenő munkássága – és azon belül a középkori magyar krónikairódalom eszmevilága – be tudott kapcsolódni a középkori historiográfiáról szóló nemzetközi diskurzusba.

A könyv bevezetésében még egy kicsit másképp nyilatkozott ugyanerről Molnár Péter: „Szűcs Jenő a vizsgált területen akkor jutott megalapozott következtetésekre, amikor nem tért el a hazai krónikakutatás korábban sikerrel kamatoztatott filológiai fegyelmétől. E téren legkomolyabb eredményét, a *gesta* belső szerkezetének a feltárását ugyanakkor éppen azért érthette el, mert sikerült kiszabadítania témáját a filológia elefántcsonttornyából.” (17. old.) Ezzel így jobban egyet tudok érteni. □

FILOZÓFIAI KARAKTEREK

RÉZ ANNA

Benjamin J. B. Lipscomb:

The Women Are Up to Something

How Elizabeth Anscombe, Philippa Foot,

Mary Midgley, and Iris Murdoch

Revolutionized Ethics

Oxford University Press, New York, 2021.

326 oldal, \$30.99

Bár sokszor nem ismerjük személyesen azokat a filozófusokat, akiket szakmabeliként olvasunk, bírálunk, továbbgondolunk és lehatározunk, a szövegek alapján mégis van valamiféle benyomásunk a személyiségükről. Nemcsak arról, hogy milyenek a szakmájukban: hogy mennyire elmélyültek, eredetiek vagy mennyire érvelnek szigorúan. A szövegeken áthat a *filozófiai jellemük* is: hogy az egyik sőtlan, a másik szétszórta, a harmadik szenvedélyes. Tudjuk, ki az, aki egy szellemes mondatért hajlandó engedni a fogalmi pontosságból; ki védelmezi kétségbeesetten grandiózus vízióját; ki kalandozik el folyton; és ki szeret bele az apró részletekbe.

Mi sem lehetne stílszerűbb annál, mint hogy Benjamin J. B. Lipscomb *The Women Are Up to Something* („A nők készülnek valamire”) című könyve filozófiai (és nem filozófiai) jellemrajzokra épül. Történetének középpontjában ugyanis az a négy filozófus nő áll – Iris Murdoch, Elisabeth Anscombe, Philippa Foot és Mary Midgley –, akiknek azt köszönhetjük, hogy erkölcsfilozófusként ma nem kínos vagy nevetséges jellemvonásokról, személyiségről, érenyeikről és jellemhibákról értekezni. Négy nőről, akik diákként, majd fiatal kutatóként azzal töltötték oxfordi éveiket, hogy például arról beszélgettek, mit jelent *tapintatlannak* lenni.

A *The Women Are Up To Something* középpontjában az 1942-től körülbelül 1965-ig tartó periódus áll, és négy filozófus – hol szorosabb, hol lazább – barátságának története Oxfordban, amely elvezetett az etika ún. neo-arisztotelianus fordulatához, és ezzel együtt az emotivizmus, tágabban a metaetikai nonkognitivizmus visszaszorulásához. Ám Lipscomb mind életrajzi, mind eszmetörténeti szempontból tágabb keretbe helyezi az általa tárgyalt korszakot.

Lipscomb története a kora újkor természettudományos forradalmaival kezdődik, amelyek megnyitották annak lehetőségét, hogy a természeti világ tárgyait és jelenségeit a legkülönfélébb eszközökkel

megmérjük, számosítsuk, majd matematikai modellek segítségével megmagyarázzuk, és előre jelezzük. Mindez komoly ontológiai és metafizikai következményekkel járt: az arisztotelianus világképnek, amely az élettelen tárgyaknak és a természeti jelenségeknek, hasonlatosan az élő organizmusokhoz, célt, rendeltetést, belső funkciót tulajdonított, úgy tűnt, örökre leáldozott. A helyét a Lipscomb által „billiárdgolyó-világképnek” nevezett új metafizika vette át, amelyben csak a „halott”, önmagában tétlen anyag létezik, amelyet külső hatások taszigálnak, a természeti törvényeknek engedelmessé. Csak az létezik, amit meg tudunk mérni: az anyag és az anyagot érő hatások. Minden, ami a mérésnek valamilyen módon ellenáll, mondjuk a színek, ízek vagy illatok, vagy, eggyel közelebb merészelve tárgyunkhoz, esztétikai vagy erkölcsi tulajdonságok, az máshogy, kevésbé, csak az emberi elmében vagy egyáltalán nem létezik.

Az így értett biliárdgolyó-világképet egészítette ki Hume máig széles körben elfogadott tézise („Hume törvénye”) a „van” és a „kell” közti különbségtételről: tisztán leíró (tény)állításokból soha nem következtethetünk érvényesen normatív, előíró állításokra. Nincs és nem is lehetséges logikai átlépés abból, ahogyan a dolgok *vannak*, oda, ahogyan a dolgok *kellene*, *hogy legyenek*. Hume törvényével kiegészülve a biliárdgolyó-világkép lényegében kidefiniálja az erkölcsöt a világból: mivel a világnak csak azok a tényei léteznek megkötés nélkül, amelyek megfigyelhetők, megmérhetők és számosíthatók, viszont belőlük semmifajta normatív következtetést nem vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy mi a jó, a helyes, a követendő cselekedet vagy életvitel, az efféle kérdések teljességgel kiszorulnak az értelmes és megvitatható ügyek köréből.

A Bécsi Kör és a logikai pozitivisták ezt a gondolatmenetet hosszabbították meg, amikor amellett érveltek, hogy azok a kijelentéseink – köztük nyilvánvalóan az erkölcsi értékítéletek –, amelyek nem alkalmasak arra, hogy az empirikus megfigyelés konfirmálja (vagy a későbbiekben falszifikálja) őket, teljességgel *értelmetlenek*. Amikor az 1940-es évek elején Murdoch, Anscombe, Foot és Midgley megkezdte oxfordi tanulmányait, az erkölcsfilozófia kilátásai finoman szólva nem voltak rózsásak: A. J. Ayer és Gilbert Ryle regnálása alatt a normatív eti-

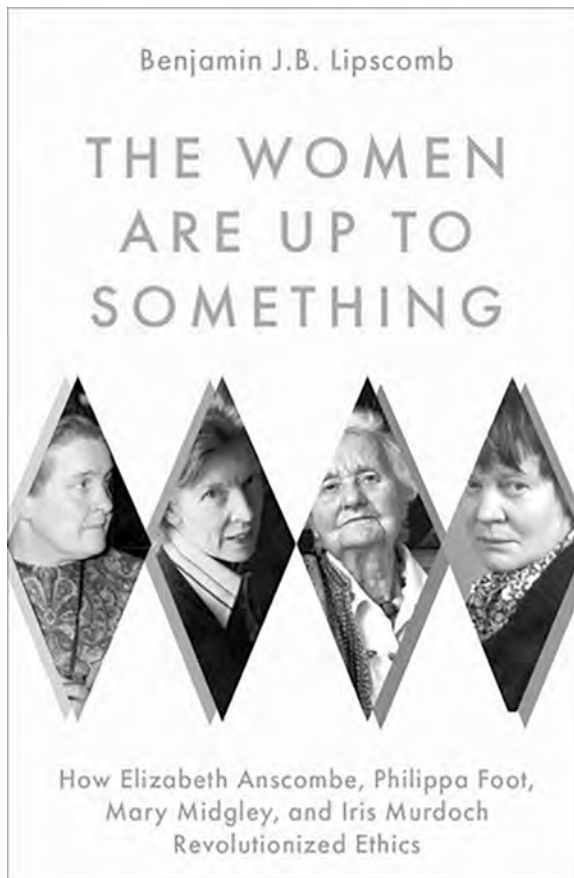
ka lényegében értelmetlen tevékenységnek minősült (érdekes módon egyedül a konzekvencializmus tűnt valamelyest járható útnak), a metaetikában pedig a Charles Stevenson által kidolgozott emotivizmus volt a bevett álláspont, amely szerint az erkölcsi ítéletek nem többek, mint érzelmi helyeslésünk vagy helytelenítésünk sem propozicionális tartalommal, sem igazságértékkel nem bíró kifejezései.

A négy barátón alapvetően idegenkedett ettől a felfogástól – de ahogy az már az intellektuális *status quo*-kkal lenni szokott, nagyon nehezen találtak fogást rajta. Az általuk elindított filozófiai fordulat fokozatosan zajlott le, a *The Women Are Up To Something* pedig ennek a változásnak a stádiumait meséli el.

Iris Murdoch korai szövegeiben elsősorban ezt a homályos egyet-nem-értést igyekezett artikulálni, és felvillantani egy más alapokról építkező etika lehetőségét. Murdoch – bár már ezzel is kiváltotta filozófiai közegének gyanakvását – figyelmesen követte a kontinentális filozófia trendjeit, tanulmányozta a francia egzisztencialistákat, Simone Weil néhol miszticizmusba, máshol kantianizmusba hajló etikája pedig komoly hatást gyakorolt rá. Legfontosabb írásaiban – melyek közül *A jó uralma* már magyar nyelven is elérhető¹ – azt ismeri fel, hogy az oxfordi metaetikában és a francia egzisztencializmusban számos közös elem van. A legfontosabb hasonlóságot Richard Hare preskripvizmusa és Sartre egzisztencializmusa között fedezi fel: mindkettőjüket úgy interpretálja, mint akik számára az erkölcs nem több egyéni, akaratlagos elköteleződésnél egy erkölcsileg közömbös világban. Az ember azonos a döntéseivel, az erkölcsöt – az ő erkölcsét – pedig ezek a döntések hívják életre. Murdoch ezzel a döntésalapú etikával száll vitába: etikáját ehelyett a látás metaforáira, és – követve Weilt – hangsúlyosan a *figyelem* fogalmára építi. Murdoch számára az erkölcsi létezés

nem konstitutív döntések sorozata, hanem folyamatos változás abban, ahogyan másokhoz viszonyulunk – azt pedig, hogy miként viszonyulunk hozzájuk, alapvetően az határozza meg, hogy milyennek látjuk őket és a világot.

Murdoch filozófiai karrierje nem volt diadalmenet: hiába végzett kiváló minősítéssel Oxfordban, a későbbiekben mind ő, mind a környezete – köztük életre szóló barátja, Philippa Foot is – úgy látták, hogy hiányzik belőle az a fajta fegyverzettség és fogalmi tisztaság, amelyet az angolszász filozófia akkor is, ma is megkövetel. Murdoch végül 1963-ban vett búcsút Oxfordtól, és pár évre rá a tanítástól is, de a filozófiával nem hagyott fel: legnagyobb szabású filozófiai értekezése, *Metaphysics as a Guide to Morals* 1992-ben jelent meg először.

A neo-arisztotelianus fordulat legkorábbi és máig legtöbbet idézett szövege Elisabeth Anscombe 1958-as *A modern erkölcsfilozófia*² című tanulmánya – annak ellenére, hogy Anscombe-ot az etika sem előtte, sem utána nem foglalkoztatta különösebben. Időszakos érdeklődését feltehetőleg két dolog váltotta ki: egyfelől barátai evidens szenvedélye a tárgy iránt, másfelől Anscombe személyes frusztrációja azzal kapcsolatban, ahogyan a filozófiát Oxfordban

akkoriban művelték. *A modern erkölcsfilozófia* mai szemmel zavarba ejtő olvasmány, már csak a felvetett témák elképesztő burjánzása miatt is – hogy mást ne mondjunk, Anscombe nagyjából másfél oldalban végzetes(nek szánt) támadást indít az erkölcsfilozófia történetének összes fontos szerzője ellen. Anscombe erényetika iránti érdeklődését – kortársaitól eltérően – nem Arisztotelész, hanem Aquinói Szent Tamás keltette fel, akit a metafizikai kérdések iránt érdeklődő Anscombe betért és a vallásához végletekig hű katolikusként sokat forgatott.

A modern erkölcsfilozófia legmaradandóbb, programadó meglátásai két pontban foglalhatók össze. Az első a „van” és a „kell” közti megkülönböztetésre vonatkozik: Anscombe roppant szellemesen tárja fel, hogy amennyiben a hume-i tézis helytálló, akkor

1 ■ Iris Murdoch: *A jó uralma*. Ford. Lautner Péter és Réthy Zsolt. MMA Kiadó, Bp., 2021.

2 ■ Elisabeth Anscombe: *A modern erkölcsfilozófia*. Ford. Takács Ferenc. In: Lónyai Mária (szerk.): *Tények és értékek*. Gondolat, Bp., 1981. 615–651. old.

gond nélkül kiterjeszthető olyan predikátumokra is, mint amilyen a „szüksége van (valamire)” vagy épp a „(pénzzel) tartozik”, hiszen ezek épp ugyanannyira nem vezethetők le logikai szükségszerűséggel pusztán tényleírásokból, mint az, hogy mit kell vagy épp nem szabad megtennünk. Anscombe ezt az érvét feltehetőleg *reductio ad absurdum*nak szánta, és megpróbálta rehabilitálni az arisztotelianus metafizika egyes elemeit.

A második észrevétel az az erkölcsi fogalmaink közti különbségtétel, amely a későbbiekben – Bernard Williams névadásával – a „vékony” (*thin*) és a „vaskos” (*thick*) fogalmak különbségeként nagy karriert futott be. Míg a vékony erkölcsi fogalmak – a „jó”, a „rossz”, a „helyes” és a „helytelen” – tisztán értékelőek, addig a vaskos erkölcsi fogalmaknak – mint amilyen a „bátor”, az „igazságos”, a „nagyvonalú” vagy a „szűzies” – kettős karakterük van: egyszerre írják le és értékelik az adott személyt vagy cselekedetet. Ha egy cselekedet bátor, akkor pozitív erkölcsi értékkel rendelkezik, de nem *akármilyen* pozitív erkölcsi értékkel: a bátor cselekedeteknek meg kell felelniük bizonyos tényszerű kritériumoknak – mondjuk, hogy a cselekvő kockáztatta saját fizikai vagy egzisztenciális biztonságát mások érdekében. Míg jó vagy rossz potenciálisan bármilyen cselekedet lehet, az általunk elfogadott normatív etikai elmélet függvényében, addig bátor vagy igazságos csak olyan cselekedet lehet, amely megfelel ezeknek a ténybeli feltételeknek. Anscombe úgy gondolta, az akkori-ban mindenre kiterjedő erkölcsi relativizmusnak és szubjektivizmusnak csak a vaskos fogalmak szabhatnak gátat. Ahogy egy ismert bekezdésben fogalmaz: „ha egy jogi eljárás valóban olyasvalamiért büntet valakit, amit az illető nyilvánvalóan nem követett el, akkor nem lehet vita arról, hogy ez az eljárás csak igazságtalanságként írható le. [...] Aki ezt vitatni próbálná, csak azt színelné, hogy nem tudja, mit jelent az »igazságtalanság«: ez az eljárás ugyanis az igazságtalanság paradigmatis esete.”³ Anscombe elismeri: az igazságtalanság kimondása önmagában nem ad választ arra a kérdésre, hogy *összességében* – minden körülmény és szempont mérlegelése után – *helyes volt-e* az ártatlan megbüntetése. De annyit kimondhatunk, hogy *igazságtalan* volt – ezzel pedig etikánk máris biztosabb alapokon áll, mint amelyet a logikai pozitivisták feltételeznek.

A modern erkölcsfilozófia igazi programadó munka, már-már kiáltvány – de a programot valakinek ki kellett dolgoznia, erre pedig Anscombe, aki kissé összeférhetetlen, extravagáns figura hírében állt Oxfordban, nem volt alkalmas. Végül mentoráltja és barátja, Philippa Foot volt az, aki újrafogalmazta Anscombe – és korábban Murdoch – kritikáját, és épített rá pozitív kutatási programot azzal az élességgel és tisztasággal, amit végre a kortárs

angolszász filozófiai közeg is komolyan vett és meg-szívtelt.

Két korai írásában, az *Erkölcsi vélekedésekben*⁴ és az *Erkölcsi vitákban*⁵ (*A modern erkölcsfilozófia*-hoz hasonlóan ezek magyar fordítását is a Lónyai Mária szerkesztette, 1981-es *Tények és értékek* tanulmánykötetnek köszönhetjük) Foot nagyon pontos és éles támadást indít az emotivizmus és a Richard Hare által kidolgozott, a korban nagyon népszerű preskriptivizmus ellen. Foot központi megállapítása az, hogy sem az erkölcsi normákat, sem a velük összefüggő erkölcsi érzelmeket és attitűdöket nem tudjuk tisztán formai alapon elhatárolni. Ha egy értékítélet helyeslést vagy helytelenítést fejez ki, attól még nem *erkölcsi* értékítélet (*pace* emotivisták); ha egy norma univerzalizálható, attól még nem *erkölcsi* norma (*pace* Hare). Foot érvei nagyrészt a kérdéses kifejezések nyelvi logikájára építenek – feltehetőleg ezért nem tudták a mindennapi nyelv filozófiájának kortárs képviselői olyan könnyen figyelmen kívül hagyni érvelését. Foot olyan kifejezéseket elemez, mint amilyen a „sérülés” vagy a „tapintatlanság”, és amellet érvel – mint Anscombe is –, hogy a kérdéses predikátumok csak bizonyos tényállások teljesülése mellett alkalmazhatók megfelelően. Nem lehet *akármí* sérülés vagy tapintatlanság: a kifejezések alkalmazásának egyértelmű korlátai vannak. És a helyzeten az sem segít, ha, követve az emotivisták javaslatát, a tapintatlanságot úgy elemezzük, mint olyan cselekvést, amely másokban a tapintatlanságra jellemző helytelenítést vált ki. Ugyanis már pusztán ahhoz, hogy valamit *tapintatlanságként* helytelenítsünk, hinnünk kell egy bizonyos tényállás igazságában, amely tapintatlannak minősíthető. Ezzel már maguknak az érzelmeknek és attitűdöknek is vannak olyan kognitív komponensei, amelyek híján az adott érzelem vagy attitűd nem lenne az, ami. Abban természetesen tévedhetünk egy adott helyzetben, hogy az illető *valóban* tapintatlan volt-e: Foot állítása mindössze annyi, hogy nem vethető fel *bármilyen* cselekvéssel kapcsolatban a tapintatlanság vádjá. Hacsak nem költünk hozzá valamilyen bizarr kontextust, nem *lehet* tapintatlanság az, hogy valaki lakást vásárolt a Terézvárosban, vagy elment egy Azahriah-koncertre.

3 ■ Uo. 644. old.

4 ■ Philippa Foot: *Erkölcsi vélekedések*. Ford. Takács Ferenc. In: *Tények és értékek*, 417–448. old.

5 ■ Philippa Foot: *Erkölcsi viták*, 449–470. old.

6 ■ Foot ezen a ponton beleütközik egy győtrő problémába: miként állíthatjuk, hogy az erkölcsös viselkedés – a szó mai értelmében – egyben racionális viselkedés is az egyén számára, amikor az igazságosság vagy a bátorság adott esetben azt is megkövetelheti tőlünk, hogy feláldozzuk az életünket? Foot pályája különböző szakaszaiban eltérő megoldásokat fogalmazott meg erre a problémára.

7 ■ Viszont a *Jó uralmához* írt kései előszava elérhető. In: Iris Murdoch: *A jó uralma*. Ford. Lautner Péter és Réthy Zsolt. MMA Kiadó, 2021.

8 ■ Mary Midgley: *Beast and Man: The Roots of Human Nature*. Cornell University Press, Ithaca, 1978.

Foot hosszú távú, egész életén átívelő filozófiai projektje több alkotóelemből áll össze. Egyfelől rehabilitálni kívánta a – George Edward Moore *Principia Ethicája* óta diszkreditált – naturalizmust. Az erkölcsi tények Foot szerint természeti tények, amelyek végső soron az emberi individuumok biológiai és pszichológiai természetéből és a köztük lévő harmonikus együttműködés logikájából következnek. Ebből következően Foot visszatér ahhoz az arisztotelianus gondolathoz is, hogy az erkölcsös viselkedés végső soron a *cselekvőnek is jó*: bátornak, mértékletesnek, megfontoltnak lenni összességében hozzásegít minket ahhoz, hogy sikeres és jó életet éljünk.⁶

Mint az az eddigiekből kiderülhetett, az erényetika megmentőit maguk az erények csak annyira foglalkoztatták, amennyire bármilyen más vaskos fogalom. Amit áttemeltek Arisztotelészből – és Aquinói Szent Tamásból –, az az emberi funkció vagy rendeltetés gondolata: az, hogy végső soron az erkölcs normatív ítéletei mégiscsak levezethetők abból, hogy milyenek az emberek mint biológiai és társas lények, egyénként és közösségként. És Mary Midgley volt az, aki ennek a belátásnak a módszertani következményeit is levonta.

Midgley-nek nincs magyar nyelven elérhető monográfiája,⁷ és hatása a kortárs erkölcsfilozófiára való eltörpül Foot, Anscombe, de még Murdoch életművééhez képest is. Midgley az oxfordi évek után nem sokkal családot alapított, és a gyerekei nagykorúságáig újságíróként, értelmiségi közíróként, műkritikusként dolgozott. Amikor visszatér a tudományhoz, elsősorban az etológia kurrens elméleteit veszi szemügyre. Első nagy sikerű könyve, a *Beast and Man: The Roots of Human Nature*⁸ egyszerre érvel amellett, hogy az állatok nem fenevadak vagy vadállatok – ahogyan köznyelvi fordulatainkból vélni lehetne –, és hogy az emberi természetet nem érthetjük meg anélkül, hogy be ne látnánk: mi magunk is állatok vagyunk. Midgley teljes karrierjét meghatározta az emberi természet és moralitás filozófiai, de a különböző szaktudományokból táplálkozó kutatása, illetve az eredendő gyanakvás a redukcionista tudományos vállalkozásokkal szemben, amelyek egyetlen tudományág – legyen az az evolúciós biológia, a pszichológia vagy a filozófia – eszköztárával akarják leírni az emberi élet komplexitását.

Ez tehát a filozófiai történet, amely mind a mai napig meghatározza az erkölcsfilozófia gondolkodásmódját és kereteit – és amelynek koherens elmesélése önmagában izgalmas és figyelemre méltó teljesítmény. De a *The Women Are Up To Something* nem pusztán ettől lesz magával ragadó olvasmány – hanem mert színes leírását adja annak a közegnek és azoknak a szereplőknek, akiknek ezt a történetet köszönhetjük. Leírja, milyen volt Oxford a negyvenes évek elején, amikor a nők a világtörténelem folyamán talán először része-

sültek első osztályú filozófiai képzésben – ugyanis az egyetemista korú férfiak épp a fronton harcoltak. Bemutatja Oxfordot és a kollégiumi *don*okat – milyen kiváló példája a *don* a vaskos fogalomnak: egyszerre jelöli a kollégiumi mentort és tanárt, és kölcsönöz tekintélyt és maszkulinitást a pozíciót betöltőnek! –, akik könyörtelen következetességgel nevelték rá diákjaikat arra a szörszálhasogatásig aprólékos, okosságában magamutogató filozófiai stílusra, amely elvben intellektuálisan nyitott, a gyakorlatban viszont konok eltökéltséggel zárkózik el mindentől, ami nem fér bele az éppen uralkodó fogalmi keretekbe. (Az angolszász analitikus filozófia azóta sok változást ért meg, de továbbra is ebbe az irányba gravitál.)

Nem csoda, ha ebben a közegben főhőseink – Philippa Foot kivételével – jó ideig *outsiderek* maradtak. Iris Murdoch, akit – különösen fiatalabb éveiben – intenzív, erotikus rajongásai üstek-húztak egyik embertől a másikig, végül, házasságát megmentendő, egy szenvedélyes affér elől menekül el Oxfordból 63-ban. Ekkor már sikeres regényíró, miközben a filozófiában sikertelennek és tehetségtelennek érzi magát. Ennek ellenére élete végéig lojális marad az intézményhez és az oxfordi filozófiához; kudarcát saját fogyatékoságaként éli meg.

Vele szemben Mary Midgley – aki családalapítási tervei miatt hagyta el Oxfordot, és vállalt állást az akkori „végeken”, Newcastle-ban – az évek múlásával egyre élesebb kritikát fogalmaz meg az oxfordi tudománycsinálással, azon belül a filozófia művelésével szemben. Midgley szintetizáló igényű, interdiszciplináris és alapvetően antielitista tudományfelfogása lényegében minden ponton ütközött a kor filozófiai törekvéseivel, és így szükségszerűen arra volt kárhoztatva, hogy filozófiai témákról író filozófusként végső soron szakmán kívülé váljon. (Philippa Foot Midgley egyetlen könyvét sem olvasta el, pedig Murdoch kitaróan ajánlotta őket neki.)

Elisabeth Anscombe velük ellentétben maradéktalanul megfelelt az oxfordi filozófus mintájának: alapos, elmélyült, a részletekre kínosan ügyelő, a filozófiai problémák felé lankadatlan szenvedéllyel forduló gondolkodó. Anscombe azonban – vélhetőleg szándéktalanul – igazi provokátor volt. Egyszerre provokált azzal, hogy nadrágban járt be tanítani – ezt akkoriban még tiltotta a szabályzat –, de azzal is, hogy beleállt minden olyan ügybe, amely nem fért össze katolikus elveivel, legyen az Truman elnök kitüntetése Oxfordban, a fogamzásgátló szerek vagy az abortusz legalizálása. Vélhetőleg – legalábbis ezt lehet kiolvasni Bernard Williams Lipscombe által idézett visszaemlékezéseiből – Anscombe túlonúl *komoly* volt az oxfordi akadémiai közegnek, miközben azok a társadalmi és viselkedésbeli konvenciók, amelyek a közeg számára különösen fontosak voltak, láthatóan fikarcnyit sem érdekelték. Ettől függetlenül vagy ennek ellenére, Anscombe cambridge-i professzorként kifejezetten sikeres karriert futott be, hasonlóan barátnőjéhez, Philippa Foothoz,

aki a válása után egyre több időt töltött az Egyesült Államokban, és végül Los Angelesben, a Kaliforniai Egyetem professzoraként fejezte be pályafutását.

Abban, hogy Murdoch, Midgley és valamelyest Anscombe is örök kívülálló maradt, nyilvánvalóan volt szerepe a nemüknek. Feltehetően nőként már *eleve* kívülállók voltak a filozófiai közegben, könnyebben vesztették el az önbizalmukat (mint Murdoch), különbségeik (mint Anscombe esetében) pedig egy férfival szemben talán kevesebb ellenállást szültek volna. Ha Mary Midgley nem neveli teljes állásban a fiait, akkor feltehetőleg már jóval korábban előlépett volna önálló kutatóvá, és talán a filozófiától sem távolodik el. És talán az sem véletlen, hogy az amerikai karrierbe csak Foot vágott bele – elvált, gyerektelen nőként.

Mindazonáltal ennek a négy nőnek az esetében az az érzésünk, hogy a dolgok végül kiforogtak magukat: Anscombe és Foot megkapták a nekik járó szakmai elismerést, Murdoch minden valószínűség szerint valóban jelentősebb író, mint filozófus, Midgley pedig érett fejvel, bátran vághatott bele abba a szintetizáló vállalkozásba, amely a sajátja volt. Ők négyen, ez lehet a benyomásunk a kötet végén, megtalálták a helyüket a világban.

Lipscomb könyve tehát – a kortárs nem fikciós irodalomra jellemzően – kevert műfajú. Egyfelől eszmétörténet és filozófiatörténet: egységes történeti narratívába foglalja, és közérthetően, mégis szakszerűen elemzi a szerzők munkásságát. Másfelől pedig életrajzi munka, amely számtalan forrás bevonásával alkot árnyalt és színes képet a történeti korról és a könyv szereplőiről. Lipscomb nagyban támaszkodik a fellelhető írásos forrásokra – főként a korszak angol filozófusainak visszaemlékezéseire és a négy filozófusnő leveleire –; a kor sajtóanyagaira – elsősorban a rég beszüntetett, ám legendássá vált BBC Third Programme-ra, amelynek rádióműsoraiban az oxfordi filozófusok rendszeresen közzétették friss gondolataikat, és nem ritkán éles vitákba bonyolódtak –; nem utolsósorban pedig az interjúk elkészítésénél már rendkívül idős Mary Midgley visszaemlékezéseire.

Benjamin Lipscomb komoly érdeme, hogy szerető odafigyeléssel, mégis pártatlan távolságtartással közelíti meg könyve szereplőit. Egyfelől mintha szándékosan rövidre zárná azokat a történeteket – Anscombe abortuszellenes aktivizmusát, Murdoch promiszkuus szerelmi életét –, amelyek a könyv jelenében spekulációknak vagy fennkölt moralizálásnak adnának teret. Jellemrajzai finomak: talán egyedül John Austin esetében teszi egyértelművé, hogy kifejezetten zsarnokoskodó, kellemetlen alak volt – de ezt is jobbára a kortársak beszámolóin keresztül érzékelteti. A könyv szereplői egyszerűen csak olyanok, amilyenek – a szerző nem kíván pálcát törni felettük.

Másfelől szerencsés választás volt a négy filozófusnő barátságára szűkíteni a történetmesélést. Így jól indokolható, miért maradnak ki bizonyos történetszálak, és hogy miért nem követi végig a szerző ennek a négy kiemelkedő alkotónak a teljes pályafutását. Ráadásul a barátság mint szövegszervező elv egy olyan fontos tényre világít rá, amelyre hajlamosak vagyunk kevés szót vesztegetni: hogy mennyi minden múlik egy filozófiai pályafutásban a bennünket érő, nagyon is *személyes* hatásokon. Hogy a barátaink milyen filozófiai rejtvényekkel tömték a fejünket doktorandusz korunkban; hogy mikén vitakoztunk; hogy milyen filozófiai rögeszméket plántáltak belénk mentoraink és témavezetőink; hogy mikor ki volt a divatos szerző, akiről mindenki beszélt, és akinek az érveire mindenkinek reagálnia kellett. És hogy mennyit számítanak a korai formatív évek, amikor egy pár filozófiai probléma és ötlet szöveget üt valakinek a fejébe, hogy aztán módosult formában, de végigkísérje őt teljes szakmai pályafutásán. Murdoch, Anscombe, Foot és Midgley a tapintatlanságról beszélgetett – és a modern erkölcsfilozófiában minden másképp alakult volna, ha éppenséggel nem ezt teszik. □

NŐI NÉGYESFOGAT A FILOZÓFIÁBAN

JOÓ MÁRIA

Wolfram Eilenberger: A szabadság tüze

A filozófia menedéke zord időkben, 1933–1943

Ford. Bán Zoltán András

Scolar, Bp., 2022. 399 old., 7750 Ft

Wolfram Eilenbergernek ez a második magyarul megjelent könyve. Filozófiából doktorált, évekig szerkesztette az *Information Philosophie* című kiadványt, tanított több egyetemen, valamint népszerű televíziós műsorokat moderált. Első nagy sikerű könyve 2018-ban sokáig vezette a *Spiegel* bestsellerlistáját a szakkönyvek között, mintegy 30 nyelvre lefordították, így magyarra is.¹ Eilenberger varázslói négyen voltak: Wittgenstein, Benjamin, Heidegger és Cassirer. A népszerű filozófiai ismeretterjesztés mestere újabb kötetében most négy XX. századi filozófusnőt mutat be: Simone de Beauvoir, Hannah Arendt, Simone Weil és Ayn Rand életét és alkotói pályájuk induló évtizedét (1933 és 1943 között) ismerhetjük meg belőle.

„A szabadság tüzeinek” fényében látjuk őket, ugyanis Eilenberger meggyőződése, hogy a filozófia menedéket adott nekik a sötét időkben, a zsidóüldözés és a második világháború éveiben. Hannah Arendt

1 ■ Wolfram Eilenberger: *A varázslók kora. A filozófia nagy évtizede 1919–1929*. Ford. Bán Zoltán András. Scolar, Bp., 2021.

2 ■ Lásd Király Gábor (szerk.): „Technika és társadalom” blokk a *Replika* 51/52. számában (2005).

3 ■ Lásd Pierre Bourdieu: *Férfiuralom*. Mindkét változata olvasható magyarul; az első a *Replika* 1994-es, Hadas Miklós szerkesztette *Férfiuralom* c. különszámában, a hosszabb változat pedig könyv alakban jelent meg a Napvilág Kiadónál 2001-ben.

4 ■ Rebecca Buxton – Lisa Whiting (eds.): *The Philosopher Queens: The lives and legacies of philosophy's unsung women*. Unbound, 2020.

5 ■ Tágabb látószögű az MTA projekt keretében megjelent kötet: Réka M. Cristian – Anna Kérchy (eds.): *Pioneering Hungarian Women in Science and Education 1–2*. 2021, 2023. Két filozófusnő szerepel benne: Dienes Valéria és Heller Ágnes.

6 ■ Marit Rullmann: *Lexikon der Philosophinnen*. Suhrkamp, Frankfurt/M., 1998.

7 ■ Wolfram Eilenberger: *The Visionaries: Arendt, Beauvoir, Rand, Weil, and the Power of Philosophy in Dark Times*. Penguin Press, 2023.

8 ■ Martha Nussbaum: *Feminists and Philosophy*. *New York Review of Books*, 1994. okt. 20., 59–63. old. Magyarul: *A feminista és a filozófia*. Ford. Rupp Anikó. *BUKSZ*, 1996. tavasz, 103–109. old.

és Ayn Rand arra kényszerült, hogy elhagyja hazáját, mindketten az Egyesült Államokban telepedtek le, ott indult alkotói pályájuk. A két francia közül Simone de Beauvoir nem volt zsidó, „csak” a háború alatti német megszállás sújtotta, míg Weil rövid életét zsidósága (a család menekülése) is nehezítette.

FILOZÓFUSNŐK

Erről olvashatni korántsem elhanyagolható tény: még a nemek kérdéséről nyíltan vitatkozó társadalmakban sem, nemhogy nálunk, a tiltás és indoktrináció kelet-közép-európai vizein. Férfiszemszögből természetes és mellékes adatnak tűnhet egy tudós neme: a feminista kritika egyik első, tudományfilozófiai felismerése éppen ennek tagadása volt évtizedekkel Eilenberger könyve előtt.² A kultúra évezredes patriarchális szemlélete azonban máig nem került a múlt lomtárába, csak aki idejétmúltnak, nemlétezőnek véli, az öntudatlanul is újratermeli.³ Ez a fontos mozzanat Eilenberger kitűnő könyvéből hiányzik, miközben üdvözlendő, hogy olvasmányos formában szélesebb olvasóközönséget ismert meg a négy filozófusnővel.

Filozófusnőről írni és kiemelkedő szerepet tulajdonítani nekik (a szabadság varázsát és a filozófia menedékét) örvendetes újdonság a XXI. század elején (végre eljutottunk volna ide?), hiszen a filozófiai kánonból az ókortól kezdve kihagyták a nőket. Ezen felháborodva 2020-ban filozófia szakos angol egyetemisták (R. Buxton, L. Whiting) maguk állítottak össze egy hiánypótló kötetet a filozófusnőről, sőt királynőről.⁴ Csak néhány évtizede indult meg a történeti feltárás egyes országokban, Magyarországon Eilenberger vállalkozásának még nincsenek előzményei.⁵ Németországban évtizedek óta léteznek kézikönyvek, sőt egy lexikon is a filozófusnőről,⁶ angolszász nyelvterületen pedig szép számban jelentek meg akár többkötetes áttekintések, monográfiák, például méltatlanul elfeledett XVII. századi filozófusnőről is. Eilenberger könyvének angol fordítása idén nyáron jelent meg.⁷

A nyugati egyetemeken bevett kutatási téma a nemek vizsgálata a filozófiában, hiszen Martha Nussbaum *Sex and Social Justice* című könyve (Oxford University Press, Chicago, 1999.) immár 25 éves. Ennek híre eljutott hozzánk is néhány nyílt szellemű egyetemi-kutatói közösségbe, folyóirathoz. A *BUKSZ* 1996-ban az elsők között adott róla hírt,

amikor közölte Martha Nussbaum *A feminista és a filozófia* című írását.⁸ A hazai bölcsészkarokon is elhangzottak olykor előadások a nemek azonossága és különbözősége filozófiai-antropológiai témájáról.⁹ 2018-ban a jelenlegi kormány betiltotta a szakképzést a társadalmi nemek tudományából. Volt ugyan egy világhírű filozófusnőnk, Heller Ágnes, ő azonban ambivalensen viszonyult a nők kérdés filozófiai vizsgálatához.

A nőknek a filozófiából való kitesszékeléséről, ennek egyetemi-intézményi formáiról és áráról a *Hypatia* című feminista filozófiai folyóiratban olvashattunk 2011-ben,¹⁰ de legalább vannak kutatóközpontok (pl. Zentrum für die Geschichte der Philosophinnen und Wissenschaftlerinnen Paderbornban Ruth Hagengruber vezetésével), egyetemi szemináriumok, megjelennek könyvek.

Különös tény, hogy a téma tárgyalásának legnépszerűbb formája a négyesfogat – ha nők, legyenek négyen. Igaz, előző könyvében Eilenberger négy filozófus férfi pályáját elemezte.

A NÉGY FILOZÓFUSNŐ SZAKMAI ELISMERÉSE

Általánosságban elmondható, hogy ez nem létezik, kivéve Arendtet. De még filozófusnak sem igen tartják őket: Beauvoirt általában szépíróként ismerik, kevesen tudják, hogy filozófus is volt. Weilnek is inkább vallási-misztikus oldalát említik a vonatkozó stúdiumokban, Ayn Rand pedig teljesen hiányzik a filozófiai kézikönyvekből és olvasmánylistákról (őt még szakemberek se ismerik, regényíróként sem, nemhogy filozófusként). Persze elismerésük hiányához az is hozzátartozik, hogy ők sem igen vallották magukat filozófusnak (Beauvoir írónak és Arendt is inkább történésznek tartotta magát), bár filozófiából diplomáztak, és írtak is filozófiai műveket.

SZABADSÁG ÉS GONDOLKODÁS

Már a cím elárulja a filozófiának sötét időkben tulajdonított szerepet, amivel mélyen egyetértek,¹¹ ám ismerve a többnyire patriarchális szemléletű olvasóközönséget, problematikus, ha ezen eszme hordozói alig becsült, kevéssé ismert filozófusnők, akik mint nők tradicionálisan amúgy is a magánélet színteréhez sorolódnak, vagyis példájuk hatása, társadalmi súlya kérdéses. A gondolkodás szabadságának politikai és morális fontossága azonban tagadhatatlan. A szabadság és a filozófia szerepe sötét időkben négy filozófusnő példáján lenne az, ami az olvasót is követésre, együttes gondolkodásra készteti.

Eilenberger vizsgálódása a szabadság szerepéről a négy filozófusnő életében az 1933–1943 közti évtizedre összpontosít. Az erősödő német fasizmus különösen Arendt emigrációjának volt kiváltó oka, aki a kényszerű francia tartózkodás éveit után jutott az Egyesült Államokba. Weil francia zsidóként szintén évekre külföldre kényszerült, Randet és családját

is zsidó származásuk miatt üldözték a szovjet forradalom után, ő korábban is érkezett Amerikába. Beauvoir nem volt zsidó, tehát nem kellett elhagynia hazáját, de a német megszállás és a háború az ő életét is felkavarta, hiszen a létezés *Mit-Sein*, barátaink, embertársaink élete minket is érint (őt élettársa, Sartre internálása különösen megviselte). Mindnyájan szembesültek a fasizmus és a háború okozta morális és politikai dilemmákkal – egyedül Rand gondolkodhatott minderről biztos távolságból.

A szabadság központi szerepe mindannyiuk filozófiai gondolkodásában evidens (talán Weilt kivéve). Az egyén szabadságának abszolút formáját Ayn Rand képviselte, hatása máig kimutatható az amerikai politikában, népszerűsége, regényeinek magas példányszáma is figyelemre méltó. A címadó gondolat Hannah Arendt 1959-es *Embernek lenni sötét időkben* című írását (ford. Veres Máté, *Holmi* 2007. április) idézi.

A kötet keretes felépítésű: az 1943-as, sorsdöntőnek tekintett év bemutatásával indul, amely egyben a könyvben tárgyalt időszak végpontja. Ettől kezdve Eilenberger időrendben halad. A felhasznált életrajzok, szakirodalmi hivatkozások imponáló anyagszerűségről árulkodnak, ám a szerző fő erénye szépírói tehetsége: szinte regényként olvasható hősnői bemutatása, ugyanakkor a műértelmezések komoly szakmai színvonalon állnak. Nem fogom vitatni értelmezéseit, sem hibákat a fejére olvasni, hiszen a magyarázó-értelmező is, miként az olvasó, nagyfokú szabadsággal rendelkezik (persze bizonyos határok között) a filozófiai hermeneutika tradíciójában, amelyhez filozófusként a szerző, Eilenberger is kapcsolódik.

Ha egy kategóriát kéne találnom a könyv hibrid műfajára, francia mintára esszének nevezném: Beauvoir memoárjainak műfajához áll közel, aki egy történetbe (saját életébe) ágyazta a műértelmezéseket, filozófiai, politikai és morális eszmefuttatásokat. Eilenberger a megidézett filozófusnők nézeteit egy-

9 ■ Lásd Pető Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek tanítása Magyarországon/Teaching gender studies in Hungary*. ICSM, Bp., 2006. Saját előadásaimhoz 2006-ban készült egy online tankönyv *Emberi természet, női természet a filozófiában* címmel. Beauvoir volt az egyetlen magyarul is olvasható filozófusnő, néha Judith Butlerről is beszéltem, mivel két könyve is megjelent magyarul.

10 ■ *A Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy* 1983 óta jelenik meg a Cambridge University Press kiadásában, *Hypatia*, Special Issue: Feminist Philosophy and the Problem of Evil 18. (Winter 2003), 1. szám; *Women in Philosophy* 26 (Spring 2011) 2. számban: Alison Wylie: The Costs of Exclusion; Marije Altorf: After Cursing the Library: Iris Murdoch and the (In)visibility of Women in Philosophy.

11 ■ Lásd erről Joó Mária: *Embernek lenni sötét időkben*: Butler és Arendt nyomán. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 9 (2019), 1. szám, 1–13. ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33867.

12 ■ Simone de Beauvoir: *Egy jóházból való úrilány emlékei*. Ford. Nagy Péter. Magvető, Bp., 1961. 284. old.

13 ■ Pl. Kate and Edward Fullbrook: *Simone de Beauvoir: A Critical Introduction*. Polity Press, Cambridge, 1998.

mással szembesítve hív fel vitára, gondolkodásra. A valóságban ők négyen alig találkoztak, közülük csak Weil és Beauvoir ismerte egymást a Sorbonne filozófia szakáról (erről Beauvoir számol be visszaemlékezéseiben).¹² Weil híre, aszketikus szigorúsága már akkor nagy benyomást tett rá. Hannah Arendt és Ayn Rand nem tudott egymásról, noha mindketten New Yorkban éltek. Rand nem mozgott egyetemi körökben, forgatókönyvírásból élt, és közben regényein dolgozott.

Arendt hallotta egyszer Beauvoir előadását amerikai előadókörútján, de enyhén szólva nem találta rokonszenvesnek. Az őket összekötő szál a személyes kapcsolat hiányában a közös egzisztencialista filozófiai gyökereken túl a történeti kontextus és a morális-politikai elkötelezettség lehet, bár különböző ügyek mellett álltak ki.

Eilenberger módszerét a könyv első fejezetének (1. Szikrák) bemutatásával érzékeltetem:

1943-ban Beauvoir pályájának szikrája végre lángra kap: mintegy tízéves gimnáziumi filozófiatanítás után megjelent és nagy sikert aratott első regénye (*L'invitée*), miközben megtalálta helyét és szűkebb baráti közösségét, de mindenekelőtt Sartre-ral való összetartozása volt a fontos számára (ők mintegy szellemi ikrek). Sartre nagy műve is kész, meg is jelent a kettejük közös gondolataiból épült *A lét és a semmi*. A háború és a német megszállás idején is virágzik a szellem a párizsi értelmiségi körökben.

Simone Weil is hihetetlenül termékeny periódusát éli, rengeteget ír, miközben Londonban részt vesz az ellenállásban, ugyanakkor betegsége egyre jobban elhatalmasodik. Kórházba szállítása után rövidesen meghalt.

Rand 1943-ban már tíz éve élt New Yorkban, miután a Szovjetunióból a családja kimenekítette. Alicia Rosenbaumnak hívták, de szellemi szabadfoglalkozású íróként felvette az Ayn Rand nevet. Hét évig dolgozott leghíresebb nagy regényén (*The Fountainhead*), amely magyarul *Ösforrás* címmel jelent meg Takácsy Enikő fordításában (Path, Bp., 2002.). Hannah Arendt ekkor New Yorkban újság-cikkeket ír, politikai javaslatokat dolgoz ki Izrael és a háborúba belépett USA számára. Még nem kapott amerikai állampolgárságot, hontalannak számít, és annak is érzi magát. De pontosan látja, hogy nem az

elveszett múltra, hanem a jelenre kell koncentrálnia, és az igazság kimondására törekedni, azaz: használnuk szabadon értelmünket! Ez azt jelenti, hogy filozofálnunk kell, nyilvánosan megvitatni eltérő nézeteinket. Ez az alapelv végig megőrződött Arendt pluralista politikai gondolkodásában. Ezzel zárul az első fejezet. A másodikban visszamegyünk 10 évvel a szereplők életében és munkásságában: élet- és egyben korrajzot kapunk, ami szinte regényszerűvé teszi a könyvet.

A négy filozófusnőnek szentelt nagyjából azonos terjedelem ellenére is világossá válik, hogy Eilenbergert leginkább Simone Weil rendkívüli élete és eredeti gondolkodása nyűgözi le.

Feminista olvasóként gyanakvással figyeltem, milyen mélységben foglalkozik a szerző a filozófusnők érzelmeivel, magánéletével. Azt mindenesetre megúsztuk, hogy a filozófusnők kínzattéréről kapjunk alapos leírást: mennyire voltak vonzók, nőiesek, vagy pedig lenézendő kékharisnyák? Egy-két disszonáns moralizáló, elítélő megjegyzés Beauvoirról mégis becsúszott Sartre és Beauvoir szerelmi kapcsolatairól írva, a jólismert kettős mérce szellemében

(101. old. és 225. old.), ti. csak a nőket sújtja a párizsi művészkörök szexuális szabadosságának ódiума, amiért egy Bataille, Sartre vagy Genet hibáztatása szóba se jön.

Elismerésem főleg szakmai jellegű. A művek bemutatása, értelmezése a legújabb feminista kutatásokat is felhasználja. Beauvoir nemcsak szépíró volt, ahogy a lexikonok és ő maga is állította, mert filozófusnak is jelentős, az egzisztencializmusnak Sartre-ral és Camus-val egyenrangú művelője. Eilenberger átveszi az újabb Beauvoir-kutatás egyik eredményét, miszerint valójában Beauvoir dolgozta ki az egzisztencializmus etikáját, melyet Sartre *A lét és a semmi*-ben csak pár oldalon beharangozott, de végül elmulasztott megírni.

FILOZÓFIA ÉS IRODALOM

Miért fordult el Beauvoir a filozófiától, miért nem írt több filozófiai esszét, hanem inkább regényeket? Ezt választotta angol kortársa, Iris Murdoch is, aki egyébként ismerte és egy recenzióban méltatta is

Ayn Rand regényének filmváltozata
(Az ősförás, 1949)

Beauvoir korai filozófiai esszéit. A kérdést maga Beauvoir meg is válaszolta egyik memoárkötetében, mintegy húsz évvel később. Szerinte a filozófia közkeletű fogalma alapján a rendszeralkotás, a világ átfogó, szisztematikus értelmezése számít filozófiának, ő viszont makacs megszállottságnak, koncentrált delíriumnak tartja, azt, ha valaki észrevételeit egyetemes megoldássá emeli (*A kor hatalma*. Ford. Réz Pál. Magvető, Bp., 1965. 210. old.). Sartre elméjében bátran újraalkotta a világot, neki viszont sem adottsága, sem kedve nem volt ehhez, írja. Alkotótársak voltak, minden gondolatukat megbeszélték, és Sartre egy szó nélkül átvette és felhasználta Beauvoir gondolatait, kritikai megjegyzéseit. Ma már nem is lehet egymástól szétszálazni, noha vannak ilyen próbálkozások.¹³

Az a bizonyos világ-újrateremtési képesség inkább férfiakra jellemző ugyan, de a kötetben szereplő filozófusnők közül Ayn Rand – a tradícióktól teljesen eltávolodva – erre vállalkozott filozófiai írásaiban. Mivel nem vett részt a tudományos közéletben, Randet nem igazán ismerik Amerikán kívül. Rövid életében Simone Weil is merészen a maga fejével gondolkodott, sőt önmagát is meghaladva kommunistából a vallásos-misztikus önfeladásig jutott.

POLITIKA ÉS SZABADSÁG

Hannah Arendtet sorsa korán szembesítette a nemzetiszocializmus, a zsidóüldözés és a migráció, emigráció egész népcsoportokat érintő valóságával. Elsősorban politikai gondolkodóvá vált, aki ezekben az években a politikai cselekvésre koncentrált. Újságcikkeket írt, vitakört szervezett, ekkor támadó gondolatai későbbi műveiben jelentek meg, főleg a zsidóság története és üldöztetése foglalkoztatta. Az amerikai német-zsidó emigrációval sem nagyon értett egyet, és a cionizmushoz is igen kritikusan viszonyult. A New York-i értelmiségi körökben sem érezte otthon magát. Fő törekvése ekkoriban Walter Benjamin hagyatékának biztonságba helyezése volt. Eilenberger Arendt gondolkodásának benjaminizmusát is élénk tárja – Benjamin híres, *A történelem fogalmáról* című írására hivatkozva. Arendt Gershom Scholemmel, a judaizmus szakértőjével is levelez, és sok hasonlóságot fedez fel köztük abban, ahogyan ők ketten a zsidó történelemszöveget bírálják. Meggyőződése, hogy a múlt és jövő között a jelennel való foglalkozás az emlékezet munkájának is célja. Nyilván a későbbi művei ismeretében szemléljük Arendt e korszakát, ami természetes az életmű egységessége alapján, hiába korlátozódik a könyv látószöve az 1933–43 közti időszakra.

A totalitarizmus tapasztalata nemcsak Arendt életében meghatározó, hanem Ayn Randéban is, aki a szovjet változat elől menekült. Rand a totalitarizmus közösségi (kommunista) berendezkedése ellen az individualizmus orvosságát használja, annak liberális, Nietzsche inspirálta formáját próbálja politikai formába önteni. Nehéz, elitizmus és populizmus között egyensúlyozó vállalkozás: a metafizikai individualisták kis csoportja és a passzív, saját fejükkal gondolkodni nem nagyon hajlandó tömegek között verhető-e olyan híd, amely nem vezet totalitarizmushoz? Ayn Randból azóta „a piac istennője” és az *alt-right* kedvence lett – bár erről nem igazán tehet (394. old.).

A Randet foglalkoztató morális és politikai kérdések főleg nagyregényében és főhőse, Roark sorában jelennek meg – a mintegy 700 oldalas regény zárlatában kulminálnak az altruizmus, az önzés és a szabadság dilemmái. A könyv, ha nem is azonnal, de hatalmas olvasótáborra talált Amerikában.

A filozófusnők közötti gondolatébresztő összehasonlításokban Eilenberger mintegy vitát hoz létre köztük, ami a valóságban nem jött ugyan létre, de Arendt egyik központi gondolata épp az volt, hogy a gondolkodás pluralizmusához nélkülözhetetlen a nyilvános párbeszéd. □

ÉVSZÁZADOK ÖRÖKSÉGE

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM 150 ÉVE

ENTZ GÉZA ANTAL

A műemlékvédelem első magyar nemzeti intézménye, a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága Trefort Ágoston kultuszminiszter 1872-ben kibocsátott rendeletével jött létre. Ennek százötven éves évfordulója adott alkalmat a múlt év őszén egy nagyszabású kiállítás keretében a szakterület korszakos eredményeinek áttekintésére. Az átgondolt koncepcióra épülő kiállítást komoly kutatómunka alapozta meg, de a sajtóbeli híradásokon kívül érdemi méltatására nem került sor. A vállalkozás mindenképpen indokolt közelebbi bemutatásán túl azonban reflektálnunk kell a műemlékvédelem történetében már hosszú ideje mélyülő válság és az elmúlt évtizedben bekövetkezett szakadás által támasztott kérdésekre is.

**A Magyar Építészeti
Múzeum és Műemlékvédelmi
Dokumentációs Központ
kiállítása,**

Pesti Vigadó, 2022.
szeptember 14. – november 20.

A MIB és a MOB több kiállításon mutatta be a magyarországi műemlékekről készült rajzokat és falképmásolatokat (1879., 1880., 1885., 1896.).¹ 1943-ban a Nemzeti Szalonban látványos kiállítással propagálta Gerevich Tibor az 1934-ben általa átszervezett MOB tevékenységét.² 1972-ben a MIB megalakulásának 100.

évfordulóján az OMF rendezett kiállítást a Budapesti Történeti Múzeumban.³ Az intézménytörténetet 1950-ig felvázoló, komoly kutatásra alapozott kiállítást rendeztek az OMvH Táncsics u. 1. alatti székházában 1996-ban *A magyar műemlékvédelem első évszázada 1846–1949* címmel. Ezúttal a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1846. évi kassai és eperjesi gyűlésén elfogadott, a honi műemlékekre

A KIÁLLÍTÁS

KURÁTOROK:

F. Dóczi Erika, Kádár Zsófia,
Kovács Gergely

PROJEKTMENEDZSER:

Bakó Zsuzsanna

TERVEZÉS:

Dr. Lukács Zsófia,
Bodóczy Antal, Flanek Péter

600 m²-n megközelítőleg 700 tétel 3110 látogató, 30 kurátori tárlatvezetés. Két kerekasztal-beszélgetés a szakmai utánpótlásról, illetve a jáki templom helyreállításáról.

A MŰEMLÉKVÉDELMI HIVATALOK (OMF, OMVH, KÖH, FORSTER KÖZPONT) LEGFONTOSABB KIADVÁNYAI, 1957–2016.

- *Magyar Műemlékvédelem*, évkönyv I–XV. kötet 1960–2011.
- *Műemlékvédelem*, a műemlékvédelem folyóirata 1–60. évf. 1957–2016. 2016-tól a műemlékvédelmet felügyelő tárca kiadásában
- *Pavilon*, időszaki kiadvány, 1–9. füzet 1988–1994.; különszám a pavilonépítészetről 2001.
- *Műemlékvédelmi Szemle*, az OMF, OMVH, KÖH tájékoztatója (évi két szám hosszabb tanulmányokkal) 1991–2004.

- *Műemlék Lap*, az OMVH havi tájékoztatója, 1996–2000.
- *Örökség*, a KÖH havi tájékoztató folyóirata (a *Műemlék* utóda), 2000–2013.
- *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. 1988–2012. (8 kötete jelent meg)

Kiadványsorozatok

- Műemlékvédelmi Egri Nyári Egyetem éves füzetek 1970-től
- Műemléki Albizottságok (MAB) kétévenkénti üléseinek, majd az Országos Műemléki Konferencia (OMK) kétévenkénti üléseinek dokumentumkötetei 1984-től (Kiadó: OMF/OMVH/KÖH)

A magyar műemlékvédelem központi állami intézménye időről időre rendezett a szakma eredményeit a szélesebb közönségnek bemutató kiállításokat.

vonatkozó információk összegyűjtését szorgalmazó felhívás⁴ évfordulója adta a megrendezés alkalmát. E vállalkozás és a hozzá kapcsolódó gazdag tartalmú

1 ■ Báró Forster Gyula: A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta. 1867–1902. In: Báró Forster Gyula (szerk.): *Magyarország műemlékei*. 1. köt., Bp., 1905. 18. old.

2 ■ Gerevich Tibor: Műemlékeink védelme. *Szépművészet*, IV (1943), 1. szám, 1–5. old.

3 ■ Levárdy Ferenc (összeáll.): *Százéves a magyar műemlékvédelem*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 1972.

június 26. – szeptember 10. OMF, Bp., 1972.

4 ■ [Schedel Ferenc:] *Fel szólítás minden, a nemzeti becsületet szíven viselő magyarhoz a hazai műemlékek ügyében*. Magyar Akadémiai Értesítő VII. II. sz. 1847. február V–XI. Teljes szövegét közli az 1859-ben kiegészített újraközléssel együtt Marosi (szerk. stb.): *A magyar művészettörténetírás programjai*. Corvina é. n. [1999], 230–234.

tanulmánykötet⁵ ösztönözte a magyar műemlékvédelem máig megíratlan történetének feltárását és a további kutatásokat. A tavalyi tárlat ebbe a hagyományba illeszkedik. Rendezője – központi intézmény híján az egykori állami hivatalok szakgyűjteményeit (tervtár, fotótár, irattár, szakkönyvtár, hagyatékok stb.) magába foglaló, 2017 óta a Magyar Művészeti Akadémia keretei közt önálló igazgatóságként működő – Magyar Építészeti Múzeum és Műemléki Dokumentációs Központ (MÉM MDK). Jelenleg ott dolgozik a 2016 végén megszüntetett utolsó szakhivatal közel félszáz munkatársa is. Az itt őrzött, kiemelkedő nemzeti értéket képviselő forrásanyagot hasznosította az OMvH 1996-os kiállítása is, akárcsak az újabb kutatási eredményekre is építő, tavalyi kiállítás. Katalógusa jelentős késéssel ugyan, de jövőre remélhetően megjelenik. Az anyagot néhány vidéki nagyvárosban is be akarták mutatni, de az is elmaradt.

A kiállítás a műemlékvédelem hazai eredményeit és fontos mozzanatait a szakterület alapvető feladat- és problémaköréhez kapcsolódva tárja a látogató elé. Fontos újdonság, hogy a feldolgozott anyag az elmúlt 150 év egészére kiterjedt, és ezáltal a második világháború utáni fejleményekre, a magyar műemlékvédelem történetének legjelentősebb, ám csaknem teljesen feldolgozatlan időszakára is fényt vetve, érinti a szakma mai dilemmáit is. A kurátorok előtt jól érzékelhetően az a cél lebegett, hogy a műemlékvédelem intézményesült állami feladatköréből kiindulva, az igen gazdag és jól strukturált kiállítási anyag egyszerre érzékeltesse a szakma rendkívüli összetettségét és belső egységét, szellemi küzdelmeit, dilemmáit, szépségét, változó társadalmi pozícióját, valamint működőképességének feltételrendszerét. A kiállítás tematikája jól tükrözi a műemlékvédelem (állami feladatkörök) és a műemlékgondozás (szellemi, technikai, műszaki, művészi eszközök és módszerek) egymásra épülő, egymást kiegészítő belső egységét is. Ugyanakkor a téma feldolgozásának választott módja jelzi azt a sajátos ellentétet is, amely a tárlat enciklopédikus nyugalmat sugárzó hangulata és a műemlékvédelmi gondolat, valamint a műemlékügy között feszül, a szakemberek által mélyen átértékelve, tartós hazai válságot.

A műemlékvédelem a XIX. század első felében vált Európa-szerte a megelőző korszak tudós kezdeményezéseinek eredményeként, elismert közügyként, az államrend intézményes szerkezetének részévé. Olyan összetett igazgatási és szabályozási feladatot jelent, amely a hivatali működéssel szemben támasztott magas követelmények mellett a tudományos kutatás és számos egyéb szakterület jól szervezett együttműködését is igényli. Legáltalánosabb értelemben azt mondhatjuk, hogy műemlékvédelem úgy és annyiban létezik, amennyiben és ahogyan része egy társadalom kultúrájának. Országoként és régióként változó arculatát tehát végső soron, a társadalom mozgásai és nagy léptékű változásai alakítják,

a szakmának pedig e feltételek között kell megtalálnia a helyét és elvégeznie sajátos, szükségképpen konfliktusokkal terhelt feladatait. A kiállításnak a szigorú szakmai logikát követő tematikus egységeit végigtekintve, másfél század jelentős eredményei és makacsul velünk maradt adósságai is megjelennek a figyelmes és hozzáértő látogató előtt. A tárlat azonban alapvetően egy szakma tudományos önreflexiója, amely az ide vezető kutatási eredményeket is magába foglaló katalógussal együtt válhat teljessé.

Melyek tehát az állami műemlékvédelem alapvető feladat- és témaköréi, és hogyan jelennek meg a kiállításon? A feladatok a legáltalánosabban: ágazatirányítás, szabályozás, koordináció, a műemléki értékek szisztematikus számbavétele és feldolgozása, valamint a műemléki értékek védelmét és gondozását szolgáló intézményrendszer és tudományos bázis működtetése és fejlesztése. Fontos, már kezdetben felismert közfeladat még a műemléki ismeretek terjesztésének támogatása kultúrpolitikai eszközökkel és a műemlékvédelem társadalmi bázisának szélesítése.

A bemutatást két fő egységre tagolták. A Vigadó földszinti nagy kiállítóterében a műemlékvédelem alapvető összefüggéseit történeti háttérükből kibontva ismerhették meg a látogatók, az alagsori, kisebb területen, a mindennapi szakmai munka sokrétűségéről és az egymásra épülő, egymást kiegészítő módszerekről (szöveges, rajzi és fényképes dokumentálás, kutatás, tervezés, kivitelezés, a helyreállítás résztvevői és eszközei stb.), a ráfordított idő függvényében akár a legkisebb részletekig menő tájékoztatást meg lehetett kapni. Igen tanulságosak a régi és az új kapcsolatának a tablókön megjelenő esetei: a műemléki védőépületek „stílusfejlődése”, az új épületek műemléki környezetben és műemlékekben alkalmazott modern szerkezetek problematikáinak felvillantása. Itt kapott helyet a műemléki rekonstrukciónak és a

5 ■ Haris Andrea – Bardoly István (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Budapest, OMvH, 1996. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 9.) A kötetet eredményeit egy jövőbeli magyar műemlékvédelem-történet tartalmi igényeinek szempontjából teszi mérlegre Tímár Árpád a *Műemlékvédelmi Szemle* 1996. 2. számában (81–84. old.).

6 ■ A korszak magyar műemlékvédelmének súlyát és a Herder-díj kultúrpolitikai jelentőségét jól érzékelteti, hogy a Herder-díjjal járó jelölési lehetőséggel élve Dercsényi Dezsőtől Dávid Ferenc (1966), Gerő Lászlótól Kalmár Miklós (1974), Entz Gézától Lővei Pál (1983) kapott egy évre szóló ösztöndíjat a Bécsi Egyetemre, de a műemléküggyel kapcsolatban sem érdekeltlen, hogy a szintén Herder-díjas Vayer Lajos ösztöndíjasa Marosi Ernő (1968), Major Mátéé pedig Moravánszky Ákos (1977) volt.

7 ■ Rácz Miklós: A műemlékek száma Európa egyes országai-ban. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *„A védelem körei”*. Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, Bp., 2022. 101–104. old. Összehasonlításként: Galamb Zsuzsanna: *A műemléki védelem folyamata Ausztriában és Szlovákiában*. In: uo. 83–100. old.

8 ■ A jogszabályok ugyan részlegesen ma is lehetőséget nyújtanak a műemlék-tulajdonosok szakmailag megalapozott, közvetlen vagy közvetett támogatására, ehhez azonban nagyrészt hiányoznak a szervezeti és pénzügyi feltételek. Magyarországon műemléki területen ma nincs értékalapú, kiszámítható és esélyegyenlőséget biztosító támogatási rendszer. A magyar

romkonzerválásnak a kiállításon képviseltől a mai gyakorlat fősodrában gyökeresen eltérő szemlélettel kezelt kérdésköre is. Az alagsorban volt látható még a másfél évszázados történet meghatározó személyiségeit felvonultató és szerepüket egy-egy találó mondattal jellemző tabló, valamint egy kisfilm, amelyben a szakma nagy tapasztalatú képviselői vissza és előre tekintően világítják meg, személyes élményeket is felidézve, mit jelentett/jelent számukra a műemlékügyben való munkálkodás.

A kiállítás előterében, a bejáratától jobbra látható tablón az ICOMOS, illetve Europa Nostra-díjban részesült műemlékek fényképe, továbbá a magyarországi díjjal kitüntetettek névsora szerepel. Ezzel a gesztussal a rendezők azokra az alapvető értékvalasztásokra figyelmeztetnek, amelyek a műemlékes szakmában talán (?) máig sem veszítették érvényüket. Történeti összefüggésben szerencsés lehetett volna ezen a helyen a magyar műemlékvédelem jelenleg még elérhető hazai szaktudását is meghatározó kor-szak összteljesítményét hitelesen fémjelző három Herder-díjas Dercsényi Dezső (1966), Gerő László (1973) és Entz Géza (1983) műemléki szakember nevének feltüntetése is. Ugyancsak helye lett volna itt Sopron Európa díja és Szakál Ernő Európa aranyérme (1975) megemlékezésének.⁶

Belépve a kiállítótérbe, épületállványzatot idéző lécszerkezetű keretezésben elhelyezve jelentek meg a falak mentén és szabadon állóan is a tematikus egységek, a tér közepén pedig, mintegy a másfél méter élhosszú plexilemezekből képzett installáció felületére gravírozva, az akkor 16 ezer tételt tartalmazó teljes hazai műemlékállomány homlokzati képe volt látható. Világos utalás és egyben figyelmeztetés ez arra, hogy a védelem és gondozás feladata és a műemlék-tulajdonosok, valamint az állam között megoszló kötelezettsége a műemlékfogalomból következően mindig e speciális emlékkör

egészére vonatkozik. Ezen a ponton merül fel újra meg újra a *műemlékek kívánatos számának* politikailag mindig is érzékeny kérdése. Magyarországon európai összehasonlításban kifejezetten alacsony a védett emlékek száma.⁷ Ez a minőségi szempontok szerinti besoroláson túl elvben az állam teherbíró

A MAGYAR ÉPÍTÉSZETI MÚZEUM KIADVÁNYAI

Lapis angularis, forráskiadvány-sorozat

1996–2009. (hét kötete jelent meg)

További kiadványok és katalógusok lásd

<https://memmdk.hu/a-magyar-epiteszeti-muzeum-kiadvanyai>

képességével függene össze, amennyiben az állam a műemlék-tulajdonosoknak a műemlék felújítását és jó karbantartását ösztönző, megfelelően differenciált támogatást nyújtana. Nálunk sajnos alapvetően nem ez a helyzet,⁸ a műemlékállomány szűkítését célzó sorozatos törekvések elsősorban befektetői érdekekre vezethetők vissza.⁹ Fontos tehát újra meg újra leszögezni – bármennyire evidencia is, és amit a kiállítás egésze is sugall –, hogy a *műemlékvédelem tárgya a műemlékállomány egésze*, nem pedig annak az ilyen-olyan kampányok és pályázati programok által kiemelt valamelyik éppen preferált csoportja.

Erre utal a kiállítás első témaköre: a *műemléktípusok* bemutatása. Azért fontos ez, mert az elmúlt évtized minden idők legnagyobb költségáfordítású hazai műemléki beavatkozása a közvéleménynek azt a hamis képet sugallja, szinte súlykolja, hogy a műemlékvédelem fő feladata a kiemelt egyházi épületek, kastélyok, paloták és várak jó karba helyezése, nemegyszer történelmi nosztalgiáknak is utat engedve, a befolyásos tulajdonosok és a turisztikai „desztinációfejlesztés” érdekei és izlésvírtjai szerint. Innen nézve tehát nincs semmilyen probléma. Aligha véletlen, hogy a vonatkozó összeállításnak a rendezők a „Se szeri se száma... Műemléktípusok” címet adták. Melyek ezek? Szakrális emlékek, várak, erődítmények, romok, kastélyok, középületek, lakóépületek, népi műemlékek, ipari, közlekedési és mezőgazdasági emlékek, történeti kertek, múromok, temetők, köztéri szobrok, emlékművek, fasorok – és nemcsak egyedi objektumok, hanem az összetett városi együtteseket védő műemléki jelentőségű területek. Az egyedi emlékek sorát persze bátran lehet szaporítani, most csak arra az építménykörre szeretnám felhívni a figyelmet, amelynek egyik, korábban kevés figyelemre méltatott műfaja, a rom-emlékek védőépületeinek néhány, a történeti személetváltozásokat is érzékeltető példája a kiállítás távolabbi részében kapott helyet. Ma már védendőek lennének az olyan, éppen ezt a történeti folyamatot reprezentáló – divatos szóval: ikonikus – műemléki helyreállítások is, mint Möller István zsámbéki romkonzerválási megoldása.¹⁰ Erre a szempontokra a zsámbéki rom

építésze-tről szóló és a kulturális örökségvédelmi törvény műemléki fejezetét magába olvasztó, 2023. október 20-án az Országgyűlés elé terjesztett törvénytervezet eredeti változata áttörést célzott meg ebben az ügyben, a műemlék-tulajdonosokat jelentős eszközökkel támogató központi forráskonstrukcióról, illetve kedvezményekről szóló javaslatokkal, amelyek a betervezett változatból mind kimaradtak.

9 ■ Vö. Rácz: A műemlékek száma, 101–102. old.

10 ■ A zsámbéki helyreállítás forrásanyagának feltárása és értékelése: Lóvei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Műemlékvédelem, az Országos Műemlékvédelmi hivatal Évkönyve*, X (1996), 39–58. old. A romemlék állapotával és jövőjével kapcsolatos legújabb, az ICOMOS nemzeti bizottsága állásfoglalásához kapcsolódó, a hagyományos és az egyszerre divatos és feltörekvő álláspontokat markánsan megjelenítő vitához lásd:

1. ICOMOS állásfoglalás: <https://epiteszforum.hu/ajanlasok-a-zsambeki-terv-palyazat-kidolgozasahoz-es-ertekelesehez-az-icomos-mnb-nyilatkozata>

2. Buzás Gergely reflexiója: <https://archeologia.hu/a-zsambeki-templom-es-az-icomos-mnb>

3. Nagy Gergely válasza: <https://archeologia.hu/content/archeologia/890/valasz-buzasgergelynek.pdf>

4. Buzás Gergely viszontválasza: <https://archeologia.hu/zsambeki-templom-viszontvalasz>

állagmegóvását bemutató tablón a kiállítás rendezői is felhívták a figyelmet.

A következő kérdéskör az önmagában is igen összetett, sokágú feladat, a *műemlékek folyamatos számbavétele*. A műemléki gondolat érlelődési folyamatában legkésőbb a XVIII. századtól megjelent az építészeti környezet történeti értékű elemei leltárba vételének igénye és eleinte csak alkalomszerű gyakorlat. Amikor a következő századforduló táján az intézményesülés programjai is előtérbe kerültek, a műemlékek leltározása a hatósági védelem előfeltételként, az erre irányuló rendszeres munka megszervezését is magával hozta. Ezt Európa nyugati feléhez képest több-kevesebb késéssel Magyarországon is felismerték a reformkorban, a kiállításunk által átfogott korszak előtörténetében. A nemzet történelmi emlékeire, benne a jelentős építészeti alkotásokra vonatkozó információk összegyűjtésére és közzétételére szólított fel 1818-ban Jankovich Miklós az első magyar tudományos folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* második évfolyamában,¹¹ igaz, kevés sikerrel. Ugyanezt ismételte meg valamivel korszerűbb nyelvezetben az Orvosok és Természetvizsgálók már említett vándorgyűlésének felhívása nyomán a Magyar Tudós Társaság 1847-ben, majd a neoabszolutizmus rendszerének felszámolásakor, 1859-ben, a feladatkör törvényi rendezésének az igényét is felvetve.¹² A levert forradalmat követően, az 1850-ben császári pátenssel létrehozott birodalmi műemlékvédelmi szervezetnek a k. u. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale keretében, a szervezet nevében is jelzett programhoz híven, már Magyarországon is megindult a műemlékeknek a kor színvonalán álló felleltározása és feldolgozása.¹³ Így jutottunk el a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága megalakításához, amelynek a kiállítási tablón is idézett fő feladata volt a „műemlékek megőrzése, illetve megismerése, annak az emléktárgynak a feltérképezése, amelynek védelmére törvényt kívánnak alkotni”. A tárlat egyik tematikus egysége *Mi a műemlék? A véds története* címmel a védelem jogi eszközei szaporodásának időrendi bemutatásával, a kiemelt fordulópontok tömör jellemzésével és egyben az emléktípusok bővülésének jelzésével világosan megjeleníti a műemlékfogalom táguló köreinek másfél évszázados dinamikáját. Itt kaptak helyet a műemlékek számbavételének jogi relevanciával rendelkező eredményei, a publikált magyar műemlékjegyzékek teljes sora, a hivatali használatú kéziratok jegyzékekre is kiterjedő szöveges magyarázatokkal. A listák kezdettől az állam műemlékekkel kapcsolatos védelmi intézkedéseinek statisztikai alapját nyújtották. Azonban jogi értelemben vett kötelezettsége az államnak csak akkor keletkezik, ha a vonatkozó törvény alapján, megfelelő eljárásban egy emléket védetté nyilvánítanak. Magyarországon a második világháború előtt mindössze 48 objektum szerepelt ezen a listán, nagyobbik részük az utódállamok területén volt.¹⁴ Tömeges műemlékké

nyilvánítás a múzeumokról és műemlékekről szóló, 13/1949. számú törvényerejű rendelet alapján történt, mindenekelőtt az ingatlanok nagy részére kiterjedő államosítás következtében. Az első hivatalos műemlékjegyzék 1960-ban jelent meg, ami már 11 000 tételt tartalmazott, ez mostanáig további ötezerrel nőtt.

A védelem időhatára és tárgyköre a bemutatott korszakban a következőképpen alakult: kezdetben 1711, vagyis a szatmári béke éve volt az elméleti felső időhatár, 1905-től a XIX. század eleje, majd 1922-től a közepe. Később az időhatár fokozatosan feloldódott, a védelemben új szempontok kerültek előtérbe. 1954-ben indult meg az ipartörténeti emlékek védelme. 1958-ban kezdődött el a népi emlékek összeírása, 1982-ben „az utolsó 1000 év” került az inventarizációs listára, 1992-ben önálló műfajként megjelent a kultúrtáj is. 1985-ben, amikor csatlakoztunk a Világörökség Egyezményhez, új állami kötelezettséggel erősödött a műemlékvédelem. A szakterület 2000-ben *A műemlékvédelem táguló körei* című fontos és katalógussal kísért kiállítással összegezte a jelzett fejlődést, a XX. század második felét is bevonva védelmi körbe.¹⁵ A műemlékek számbavételének ez csak a nyilvántartási oldala, tartalmi szempontból a magyar szaknyelvben műemléki topográfiának nevezett, a teljes államterület műemléki állománya egészének a tudományosan dokumentált és rendszeresen aktualizált felleltározására irányuló tevékenységnek van döntő jelentősége.¹⁶ Csak az így szerzett ismeretek nyújthatnak szilárd alapot a műemlékek védelméhez és gondozásához. Ez a feladat rendki-

11 ■ Jankovich Miklós: Esedezés a magyar régiségek iránt. *Tudományos Gyűjtemény*, 1818. XII. 121–123. old. Ujrátkozás: Marosi Ernő (szerk.): *A magyar művészettörténet-írás programjai*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Corvina, Bp., é. n. [1999] 15–17. old.

12 ■ [Schedel Ferenc:] Felszólítás minden, a nemzeti becsületet szíven viselő magyarhoz a hazai műemlékek ügyében. *Magyar Academiai Értesítő*, VII. II. sz. 1847. február, V–XI. Teljes szövegét közli az 1859-ben kiegészített újraközléssel együtt Marosi (szerk.): *A magyar művészettörténetírás*, 230–234. old.

13 ■ Rudolf von Eitelberger: Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn 1854 und 1855. *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, I (1856), 91–140. old.; Ipolyi Arnold: Beschreibung der Baudenkmale der Insel Schütt (Csallóköz) in Ungarn. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, III (1858), 101–106., 130–133., 180–184., 239–247., 268–272. Magyarul: Csallóköz műemlékei. *Archeológiai Közlemények*, I (1859), 1–173. old.

14 ■ Műemlékké nyilvánított ingatlanok jegyzéke MÉMMDK MOB iratok 122/1942. Közli: Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. In: *Magyar műemlékvédelem*, XIII. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Bp., 2006. 25–26. old.

15 ■ Lövei Pál: *A műemlékvédelem táguló körei*. Kiállítási katalógus. OMvH, Bp., 2000.

16 ■ A magyar topográfia történetéről: Entz Géza Antal: Műemléki inventarizáció Magyarországon. *Műemlékvédelem*, LV (2011), 1. szám, 65–85. old.; Entz Géza Antal: Az épített örökség hozzáférhetővé tétele és a műemléki topográfia. *Információs Társadalom*, XVI (2016), 3. szám, 134–145. old.; Entz Géza Antal: Hogyan indult a magyar műemléki topográfia? *Művészettörténeti Értesítő*, 66 (2017), 85–117. old.

vüli mérete miatt csak ott lehetett igazán eredményes, ahol megvoltak a szakemberek egymást követő nemzedékei megszakítatlan munkájának alapvető feltételei.¹⁷ Nálunk a műfaj nemzetközi tapasztalatait hasznosító, a kor színvonalán álló, széles körű tudományos kutatással megalapozott topográfiai program csak 1950 és 1987 között működött, és ezalatt az ország négy megyéjét (Nógrád, Pest, Heves és Szabolcs-Szatmár), a soproni járást és a főváros budai kerületeit sikerült feldolgozni és publikációig elvinni az ún. nagytópográfia műfajában.¹⁸ Ezt követően meg-megújuló intézményes és magán-erőfeszítések eredményeként még három, alternatív műfaji ajánlatként is értelmezhető topográfiai kötet jelent meg: Fejér megye a megyeközpont nélkül, Székesfehérvár és Veszprém, utóbbi már a kiállítás bezárása után.¹⁹ Az elmondottak alapján annyi mindenképpen megállapítható, hogy ha vannak is szép eredményeink, még sok teendő van ezen a területen ahhoz, hogy Magyarország műemléki értékei felkerüljenek Európa térképére és – ami ennél sokkal fontosabb, mert elsődleges követelmény –, hogy a műemlékügy a természetének megfelelő módon váljon a közgondolkodás részévé.

A műemlékvédelem feladatainak többségét az állam a XX. század első évtizedeitől Európában mindenhol jellemzően a kulturális kormányzat felügyelete alatt működő központi szakhivatalok útján látja el. A sokféle szervezeti megoldás közös vonása, hogy a hivatalokban folyó tevékenységnek központi eleme az inter- és multidiszciplináris tudományos munka. Ez azt is jelenti, hogy az ilyen állami intézmények igaz-

gatási funkciójukkal szoros összefüggésben a nemzeti és nemzetközi tudományos diskurzus mással nem helyettesíthető színterei. Ilyen keretekben integrálódnak és halmozódnak fel a szakterület nemzeti tapasztalatai, és termelődik az a tudás, amely a szakma utánpótlását biztosítja, és amely tevékenységét a nemzeti kultúra számára, a tudomány minden más területéhez hasonlóan ezt a értékessé teszi. Ennek az intézménynek a hazai történetét a rendezők az alapinformációkat és összetett jelenségeket szellemesen szerkesztett, ötrétégű, időrendben haladó szöveges tablóssorral állították a nézők elé. A legelső keskeny sávban az adott időszakban a felügyeletet gyakorló tárca nevét tüntették fel. Felette a legszélesebb sávban kaptak helyet az évszámokhoz köthető szakmai kezdeményezések, jogi, szervezeti változások, a gyűjtemények fejlődésének fő fázisai, a szakmát érintő történelmi események (Trianon, bécsi döntések), a jogállás és feladatkörök változásai és végül a hivatali forma felszámolása. Efölött, ismét egy keskeny sávban az intézménytörténet egy-egy beszédes kifejezéssel jellemzett periodizációja fut végig a következő megfogalmazásban: Kezdetek (1846–1872), Gründerzeit (1872–1881), „és itt a törvény” (1881–1920), a két háború közt (1920–1949), nehéz idők (1949–1957), a legendás OMF (1957–1992), utolsó lehetetig (1992–2012). Az utolsó szakasz egy kérdésre utal: Mi a műemlékvédelem most? A következő sávban, időrendileg megfelelő helyen, a szervezetek és az egyes korszakokat fémjelző szakemberek neve és utóbbiak szakterülete, beosztása és működési ideje olvasható. A szöveges rész legfelső sorában az egyes sávokban található évszámok futnak végig. Az idősoros egység fölött azoknak az épületeknek a fényképét helyezték el, amelyek a különböző időszakokban a szervezetek központjának adtak helyet, a legvégén a 2017-ben MÉM MDK néven önállósult gyűjtemények székhelyével.

A tablóssoron a gyűjteménygyarapodás számcsorai jól érzékeltetik a szervezeti változások ellenére is folyamatosan működő intézmény tevékenységének az 1930-as évtized közepétől felgyorsult és 1950 után meredeken emelkedő mennyiségi növekedését. Csak a fényképnegatívak számát nézve: 1942-ben 10 732, 1959-ben 37 917, 2022-ben pedig 250 000 darab. Többé-kevésbé köztudott, hogy a magyar műemlékvédelem „nagy korszaka” az 1948 után kioroszkolt szovjetizált berendezkedés évtizedeire esett. E kivételes fejlemény alapját különböző körülmények e tekintetben szerencsés egybeesése teremtette meg.

Az 1948–1949-es történelmi fordulat idején a megelőző három évtized felsőoktatási és tudománypolitikájának eredményeként a műemlékvédelemben meghatározó művészettörténet, muzeológia és régészet, valamint az építész szakma területén olyan tudós- és szakembergárda állt rendelkezésre, amelynek tagjai különböző munkaterületeken *együttiesen*, a háború utáni világ gyökeresen új kihívásaira új, magasabb minőséget teremtő válaszokat voltak

17 ■ Topográfiai kutatások és publikációk területén a mai Magyarország nyugati határán éles választóvonal húzódik. Német nyelvterületen a XIX. század utolsó harmadában megindult és a mai napig differenciálódott szakmai műfajokban folyamatosan művelt inventarizációs munkálatok óta a műemléki topográfiai különböző sorozatokban megjelenő kötettszáma ezret jóval meghaladó nagyságrendű. A hasonló francia kutatási programoknak csak a főlansokban, több kiadást megért, kötetenként mintegy kétezer ábrát tartalmazó módszertani könyvsorozata is több mint tíz kötetet tartalmaz, és a sor hosszan folytatható. A topográfiai és a magyar topográfia történetéről lásd: Claus Peter Echter: *Dekmaltopographie*; Dorothee Eggenberger: *Die Anfänge der Kunsttopographie in Ausland*. In: uő: Georg Germann, *Geschichte der Schweizer Kunsttopographie*. (Beiträge zur Geschichte der Kunstwissenschaft in der Schweiz 2.) Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft, Zürich, 1975. 9–16.

18 ■ A topográfiai sorozat kötetei időrendben: II. Győr-Sopron megye I. [csak a soproni járásokról] 2. kiad. 1956.; III. Nógrád megye. 1954., IV. Budapest 1. rész. 1955., V. Pest megye 1958., VI. Budapest 2. rész 1962., VII–IX. Heves megye 1969., 1972., 1978., X–XI. Szabolcs-Szatmár megye. 1986., 1987. – A teljes országterületre kiterjedő, de kevés részletet, viszont jól válogatott bibliográfiát tartalmazó, egyszemélyes vállalkozások: Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei 1, Dunántúl*. Képzőművészeti Alap, Bp., 1959; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei 2, Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék*. Képzőművészeti Alap, Bp., 1961.

19 ■ Entz Géza Antal – Sisa József (szerk.): *Fejér megye művészeti emlékei. The Historic Monuments of Fejér County*. MTA, Székesfehérvár, 1988.; Entz Géza Antal (szerk.): *Magyarország műemlékei. Székesfehérvár*. Osiris, Bp., 2009.; Jankovics Norbert (szerk. és bev.): *Veszprém város építészeti topográfiája*. MMA Kiadó, Bp., 2022.

képesek adni mind a tudományos módszertan, mind pedig az intézményalkotás területén. Megfelelő intézményi háttér nélkül természetesen módszertani újításokra sem lett volna lehetőség. Mindekelőtt Gerevich Tibornak (1882–1954), Hekler Antalnak (1882–1940), valamint Möller Istvánnak (1860–1934) és Csányi Károlynak (1873–1955), a háború végén jórészt harmincas éveiben járó, kitűnően képzett és az ügynek mélyen elkötelezett tanítványai voltak azok, akik előbb Budapest újjáépítése során, majd pedig a szovjet berendezkedés kiépülésével addig teljesen ismeretlen, új léptékű feladatokkal szembesülve, alig több mint egy évtized leforgása alatt korszakos jelentőségű fordulatot hoztak létre a magyar műemlékügy minden területén. A nemegyszer barbár módszerekkel elért drasztikus változások ellenére a külső körülmények nem voltak mindenestül kedvezőtlenek. A tudomány és a kultúra tekintélyét és jelentőségét például, a szóban forgó évtizedekben, ideologikus töltéssel és így sok tekintetben eltorzítva ugyan, de senki sem vonta kétségbe, sőt az állam feladatai közt mindvégig kiemelt szerepet kaptak. Így az egész szovjet korszakban fennmaradhatott, sőt erősödhetett számos ágazatában, igaz, csaknem kizárólag a magaskultúra, többek közt a műemlékvédelem területén is, a polgári kor számos idevágó lényeges eleme és eredménye. Így maradhattak és kerülhettek rendre pozícióba, eleinte csak a második, harmadik vonalban, jól képzett, megfelelő szakmai horizonttal és a maguk helyén sokszor tényleges cselekvőképességgel is rendelkező emberek. A már említett, az épületállomány nagy részére kiterjedő államosítás és különösen a szovjet típusú iparpolitika következményeként 1950-től megindult nagy léptékű városfejlesztési hullám szükségképpen felvetette az állami kezelésbe kerülő építészeti és műemléki értékek rendszerszintű megoldásának szükségletét.

Intézményi alapokat kezdetben kizárólag az 1934-ben Gerevich Tibor által szervezetében megreformált, szisztematikus anyaggyűjtése, ásatásai, műemléki helyreállításai révén a szakma mélyreható megújításának útjára lépő Műemlékek Országos Bizottsága jelentette.²⁰ A magyar műemlékvédelmi kutatás módszertani megújulása szempontjából viszont ugyanilyen meghatározónak bizonyult a Fővárosi Múzeum körül szervezett régész- és művészettörténész-gárda. Erre Budapestnek a súlyos háborús pusztítások következtében szükségessé váló nagyszabású helyreállítási munkálatai és különösen is a Várnegyed romhalmazzá válása adott kivételes alkalmat és messze ható eredményekre vezető lehetőséget.²¹ A Műemlékek Országos Bizottsága megszűntetésekor, 1949-ben még alig egy tucat műemlékes szakember szervezőmunkájának eredményeként az új feltételek között egy emberöltőn belül a kutatástól a tervezésen keresztül a kivitelezésig és szakigazgatásig már több száz specializálódott szakember állt az ország rendelkezésére.

Ebben a koordináta-rendszerben teremődtek meg a műemlékvédelemben az 1957-ben az Országos Műemléki Felügyelőség létrehozásával és több mint három évtizedes működésével csúcspontjához érő sorozatos újítások feltételei. Az a műemlékvédelem magyarországi történetében egészen kivételes fejlemény is ide kapcsolódik, hogy amikor a *műemléktudomány* mint interdiszciplináris szakterület a múlt század második felében Európában megszerveződött, akkor a szakma hazai művelői ennek a folyamatnak tevékeny részeseivé válhattak.

A kiállítás a műemléki beavatkozások, illetve a helyreállítás problematikájának történetét és sokszínű lehetőségeit bemutatva a „legendás OMF” korszakának klasszikus megoldásáig viszi el – a külön egységként kezelt Pannonhalma esetének a kivételével. A historizmus korának néhány jellegzetes, stílszerű és purista helyreállításától kezdve egy önálló kiállítási egység mutatja be, a már 120 évvel ezelőtt élesen felvetett „konzerválni vagy restaurálni” kérdéshez kapcsolódva, a XX. században dominánssá vált, a *műemléket anyagában is tisztelő* felfogás jegyében megvalósult, elfogadhatónak ítélt rekonstrukciókat. Közülük is kiemelkedik Gerevich Tibornak és munkatársainak esztergomi feltárása, a palotakápolna régi és új világos megkülönböztetését szem előtt tartó, az anastylosis elvét érvényesítő helyreállítása, amely a maga komplexitásában a második világháború utáni magyar műemléki gondolkodás kiindulópontjává vált.²² Erdemes idézni ezzel kapcsolatban Dercsényi Dezsőnek, a háború után nyugdíjazásáig a magyar műemlékvédelem legfőbb szervezőjének és tényleges szakmai irányítójának a kiállítási tablón olvasható, 1979-ben megfogalmazott összefoglaló értékelését az OMF korszak legfőbb törekvéseiről.

20 ■ Gerevich reformjáról: Bozóky Lajos: *Politika és tudomány. A műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt. 1934–1945.* 171–190. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai.* Tanulmányok. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp., 1996.

21 ■ Marosi Ernő hívta fel rá a figyelmet, hogy a második világháború utáni évtizedek műemlékvédelmi szemlélete és módszerei milyen szoros genetikai összefüggésben álltak a Fővárosi Múzeumban Horváth Henrik (1888–1945) igazgatósága alatt kibontakozó tudományos kutatási törekvésekkel és közelebbről, az intézményt megőrző Gerevich Lászlónak a sok tekintetben ebben gyökerező munkásságával. Marosi Ernő: Gerevich László: A művészettörténettől a régészetig – és vissza. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 37. Bp., 2012. 203–212. old.

22 ■ Ezt a körülményt a folyamat aktív résztvevőjeként Dercsényi Dezső számos megnyilatkozásában és írásában kiemelte, többek között itt: Dercsényi Dezső: *Mai magyar műemlékvédelem.* Magvető, Bp., 1980. 77–85. old.

23 ■ Néhány példa a témakör irodalmából: Horler Miklós: Új épületek műemléki környezetben. *Műemlékvédelem*, IV (1960), 4. szám, 206–220. old.; Ankét az új beépítésekről (1961. december 6.) Zádor Mihály, Budai Aurél, Borsos Béla, Gerő László hozzászólásaival. *Műemlékvédelem*, VII (1963) 1. szám, 9–27. old.; Farkasdy Zoltán: Új épületek műemléki környezetben. *Műemlékvédelem*, XVI (1972), 2. szám, 85–93.; Dercsényi Balázs: *Barokk palota a Várban.* Képzőművészeti Alap, Bp., 1976.

24 ■ Dr. Gerő László: Városok műemléki és városképi vizsgálata. *Építés – Építészet*, 1951. 9–10. szám, 522–536. old.

„Ha a magyar műemlékvédelem elmúlt harminc esztendejének egyetlen kiemelkedő vonását kellene megemlítenem, úgy azt az egyensúlyra való törekvést jelölném meg, ami a történeti valóság megőrzése, ennek és az ezzel járó esztétikai élmény lehetőségének fenntartása, illetve a célok műszaki megvalósítása között feszül, s az elemeket egyensúlyban tartja.”

és település értékegyüttesét a városfejlesztési tervek megalapozása érdekében a korban nemzetközileg is úttörő szemléletben dolgozta fel.²⁴

Az Országos Műemléki Felügyelőség a hivatali feladatait a keretei között végzett tudományos műhelymunkára alapozva végezhetette, mind a kutatás-helyreállítási, mind pedig a hatósági-igazgatási munka területén. Ennek szerves része volt a széles

A MAGYAR ÁLLAMI MŰEMLÉK- VÉDELEM KÖZPONTI INTÉZMÉNYEI

Vallás- és Köznevelési Minisztérium felügyelete alatt:

- 1872–1881. Műemlékek Ideiglenes Bizottsága (MIB)
- 1881–1949. Műemlékek Országos Bizottsága (MOB)
- 1950–1952. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MuMOK)

Népművelési Minisztérium felügyelete alatt 1953–1954.; Minisztertanács, Építési Minisztérium felügyelete alatt 1954–1957.:
• 1953–1957 (provizóriumok)

Építésügyi Minisztérium felügyelete alatt 1957–1990.; Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium alatt 1990–1994.:

- 1957–1992. Országos Műemléki Felügyelőség (OMF)
- 1992–2001. Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMVH)

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma felügyelete alatt 2001–2006.; Oktatási és Kulturális Minisztérium felügyelete alatt 2006–2010.; Emberi Erőforrások Minisztériuma felügyelete alatt 2010–2014.:

- Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) 2001–2014.

Miniszterelnökség felügyelete alatt 2014–2016.:

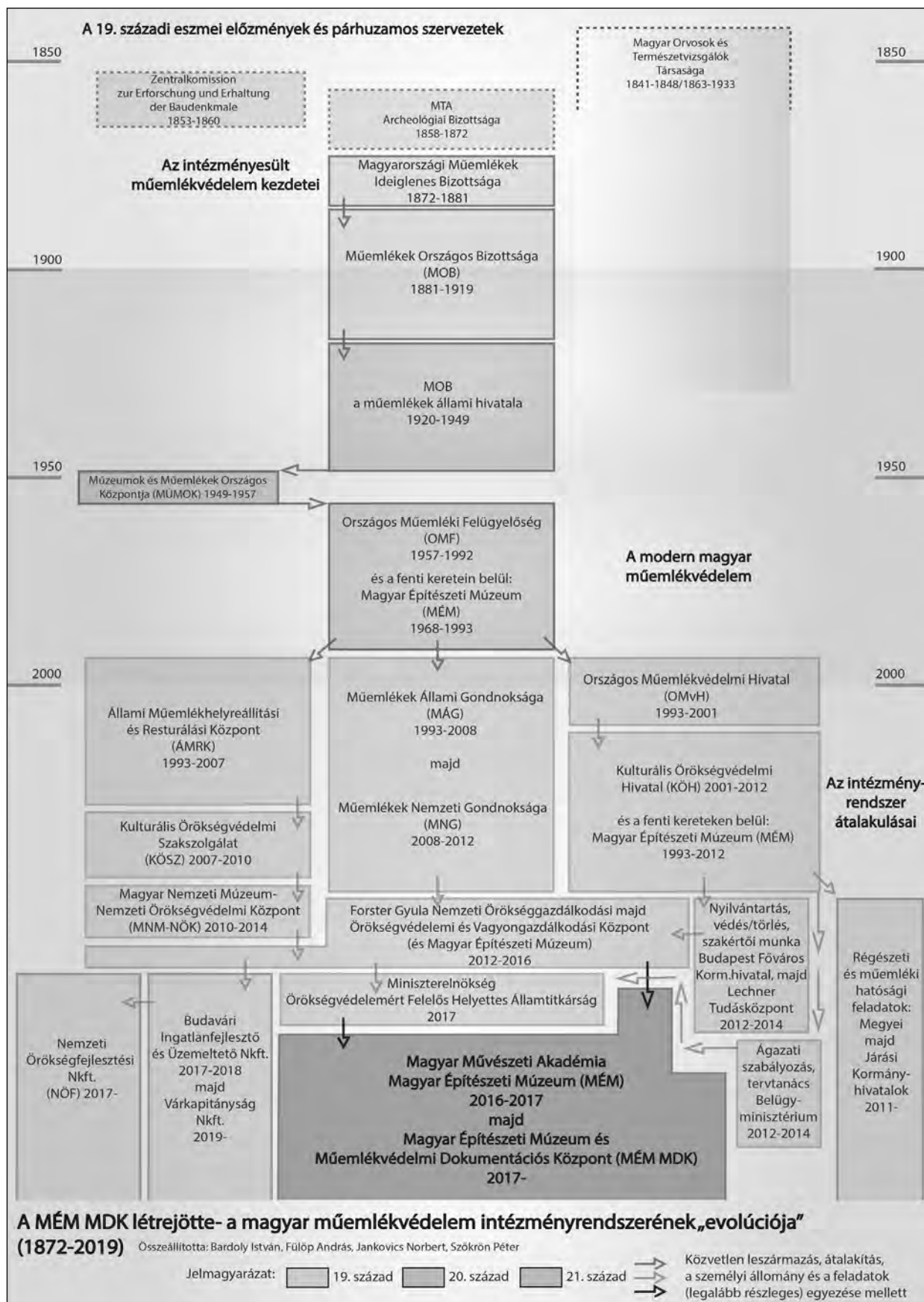
- Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ (FGYNÖK), 2016-ban a személyi állomány és a feladat több utódszervezetbe került, az év utolsó napján a FGYNÖK jogutód nélkül megszűnt. Magyar Művészeti Akadémia fenntartásában 2017-től:
- A Miniszterelnökségen dolgozók *egy része a gyűjteményekkel együtt* átkerült a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉMMDK) néven megalakult, önálló igazgatású szervezetbe.

Ez persze minden műemléktípusra értendő, mutatis mutandis, a város- és településképre is, ezen belül a műemléki környezetben elhelyezendő kortárs beépítésekre is kitekintve. Utóbbi esetekben nem a műszaki, hanem az építészeti megoldás a perdöntő. A kiállítás erre is hozott fel olyan, csak részben védett tanulságos példákat, mint a már említett védőépületek, a székesfehérvári romkert 1936–1938 között megvalósult kialakítása, a szinte teljesen romba dőlt barokk palota maradványainak felhasználásával az OMF székházaként megépült irodaépület a budai Várban (Táncsics u. 1.), vagy szintén a Várnegyedben, a Farkasdy Zoltán által tervezett és a maga korában nemzetközi elismerést is kiváltó foghíjbeépítések az Uri utcában.²⁵

A szakmák széles körének együttműködését megkívánó műemlékgondozás komplexitását a rendezők a tári római katolikus templom 1978–1984 között lezajlott mintaszerű helyreállításának kiemelésével, az ásatástól az épületben népszerűsítő céllal rendezett kiállításig és az eredmények monografikus feldolgozásáig tartó folyamat dokumentálásával érzékeltetik. Igen tanulságos annak az előzményeket a hazai kezdetektől bemutató témakörnek a részletes bemutatása, amely a műemlékek minden fajtájának dokumentálási eljárásait ismerteti a vázlatfüzetektől, szabadkézi rajzoktól és fényképektől a digitális technikákig és a ma már jogszabályban is megkövetelt szöveges feldolgozásokig. Itt kapott helyet az 1950–1957 között végzett műemléki és városképi vizsgálatok dokumentumtípusa is, amely 74 város

körű kutatásirányítási és tudományos publikációs tevékenység. Évkönyvek, különböző periodikák és önálló kiadványok egyaránt tartoztak ebbe a portfólióba és ide kell sorolni a műemléki topográfiák köteteit is, továbbá a szélesebb közönségnek szánt tudományos igényű, nagy példányszámú könyv- és füzettsorozatok, amelyek egy-egy város történetét műemléki értékeinek kiemelésével vagy egy-egy műemlék történetét mutatták be nagymértékben a hivatalban folyó kutatásokra támaszkodva. A kiállításon ezeket a kiadványokat külön vitrinekben mutatták meg.

A sokáig szilárdnak tűnő elvek és működési keretek a politikai rendszerváltozás után látványosan fellazultak. A műemlékvédelem hivatali működési módja, kötöttségei sokak szemében egyre inkább tehernek tűntek, a kormányok pedig e terület új kihívásaival nemigen tudtak mit kezdeni. Pedig valójában a műemlékügyet érintő alapvető kulturális politikai kérdés kellene legyen, hogy miként sáfárkodjunk azzal az értékes tudással, amelyet az előző korszakból megörökölt szakemberek képviselnek. Avagy milyen intézményi-infrastrukturális feltételeket kell megteremteni ahhoz, hogy a meglévő szellemi potenciál a piacgazdaság és jogállamiság viszonyai között megtalálja a helyét és működőképes maradjon? Mit kell továbbra is tartós értéknek tekinteni, min kell változtatni, és mit kell előzmények nélküli újdonságként létrehozni? Az effajta kérdések és a rájuk adható válaszok keresése legfeljebb a szakma belső köreiben váltott ki izgalmat, az egymást váltó kormányok végig gondolatlan bürokrati-

kus változtatásokkal és a szakterület természetétől sokszor idegen jogi szabályozással próbáltak az itt jelentkező problémákon úrrá lenni, természetesen nem sok sikerrel.

A szakmai konszenzus azonban nem a politikai fordulat idején, hanem már egy jó évtizeddel korábban, a Dercsényi Dezső generációjának a hivatali munkából való kilépését követően kezdett megbomlani.²⁵ Az 1990 után ránk szakadt szabadság terhe csak fokozta az elbizonytalanodást. Igazán drámaivá a dolog természetéből következően akkor vált a helyzet, amikor nem utolsósorban az Európai Unióból jövő támogatásoknak köszönhetően újra az építőipar vált a gazdaság legfőbb húzóágazatává. Mai ismereteink szintjén még nem sikerült feltárni a magyar műemlékvédelem immár csaknem fél évszázados válságának okait, nemzetközi összefüggéseit, és megte-

remteni mélyebb megértésének feltételeit. Szükség lenne ehhez mindenekelőtt a szakma és szakterület történetének rendszeres, társadalom-, kultúra- és politikatörténeti vonatkozásokra is kiterjedő kutatásokon alapuló megismerésére.

Az ún. szocialista korszakban elért, már vázolt eredményeivel Magyarország a műemlékvédelemben élen járt a hasonló sorsú országok között. Ma csak nálunk nincs központi hivatal. Csehszlovákiában az 1990-ig fennállt sztálinista berendezkedés a műemlékvédelmet is súlyos ideológiai nyomás alatt tartotta, ám a műemlékvédelem ezt követően mindkét utódállamban visszanyerte korábbi szerepét, Szlovákiában éppen az OMF fémjelezte magyar gyakorlatnak az új körülményekhez alkalmazkodó adaptálásával, Csehországban pedig erős szakmai megalapozottságú civil szervezetek közreműködésével.

Helyzetünk megítéléséhez hasznos lehet a német helyzet ismerete. Ott is kísérleteztek a kétezres években például a központi hivatali feladatok minisztériumi felelősségi körbe vonásával, de a tapasztalatok alapján egy évtized próbálkozásai után visszaállították a régi rendszert.²⁶

Norbert Huse, a német műemléki gondolkodás egyik kiemelkedő tudósa és gondolkodója²⁷ 2001-ben a kérdésre, hogy miként reagáljon az állami műemlékvédelem a műemlékfogalom mindig is zajló vitáira, lapidáris tömörségű válaszában, a német műemlékvédelem keletkezéstörténetére utalva, ezt mondta:

„Az állami műemlékvédelemnek nem kell követnie a korszellem minden rezdülését. Az egyedi esetekben több nyitottságra, bátorságra és fantáziára van szükség. Ez viszont világosságot és tartósságot feltételez a műemléki alapelvekben, amelyek nem az állami erőszak folyományai, hanem egy több mint évszázados, folytonos tisztázás eredményei. Ebben pedig nem csak a fogalmi viták játszottak szerepet, hanem az időközben kialakult rendkívül konzisztens törvényalkotás és a döntő kérdésekben egyértelmű joggyakorlat is.”²⁸

Nyilvánvaló, hogy ez a képlet a magyar fejlődésre nem húzható rá.²⁹ A magyar műemlékvédelem aranykora pedig, sajnos sokkal inkább az állami erőszak eredménye volt, mint „egy több mint évszázados tisztázódás” eredménye. Ebben pedig korántsem a „rendkívül konzisztens törvényalkotás és a döntő kérdésekben egyértelmű joggyakorlat”, hanem mondjuk ki ismét, bár nem hangzik jól, az állami erőszak játszott meghatározó szerepet, igaz, a maga korában olykor a tudatlansággal és a hatalmi-politikai erőszakkal szemben is. □

25 ■ Lövei Pál: *Korszakok és irányzatok az elmúlt évtizedek magyar műemlékvédelmében*. In: Számvetés és jövő. 125 éves a szervezett magyar műemlékvédelem, 40 éves az OMF/OMVH. XIX. Országos Műemléki Konferencia, 1997. június 2-5. Szerkesztette: Kovács Erzsébet. Országos Műemléki Hivatal, Budapest [1998] 52.

26 ■ Baden-Württembergben 2005-ben vette át a tartományi kormányzat a műemlékvédelemmel kapcsolatos feladatokat a Tartományi Műemlékvédelmi Hivaltól (Landesamt für Denkmalpflege). Az új szervezet működési módját ismerteti: Horváth Edina: Régi feladat új szervezeti keretek között. A műemlékvédelemről Baden-Württembergben. *Építésügyi Szemle*, 2013. március, 1–2. szám, 45–49. A szakmai, azaz tudományos, felügyeleti és restaurátori munka Baden-Württembergben a 2015. január 1-jei újjászervezés eredményeként a Tartományi Műemlékvédelmi Hivatalhoz telepítve ismét egy szervezeti egységbe került. A Tartományi Műemlékvédelmi Hivatal a műemlékvédelem/gondozás központi szakmai partnerintézménye. A műemlékvédelem minden ügykörében támogatja a tartományi műemléki hatóságokat. Tanácsot és támogatást ad restaurálási kérdésekben, állást foglal műemléki engedélyezési eljárásokban, fejlesztési terveket illetően, támogatást nyújt a műemlékek fenntartásához és gondozásához, programszerűen folytat és értékeli ki régészeti ásatásokat. (<https://www.denkmalpflege-bw.de/geschichte-auftrag-struktur/die-denkmalschutzverwaltung-in-baden-wuerttemberg/landesamt-fuer-denkmalpflege>; <https://mlw.baden-wuerttemberg.de/de/denkmalchutz/denkmal-schutzbehoerden>)

27 ■ Norbert Huse 1970 és 1980 között a müncheni Ludwig-Maximilian-Universität művészettörténeti tanszékének docense, majd 1980 és 2007 között a müncheni Technische Universität Művészettörténeti Tanszékének vezetője. A műemlékvédelem oktatásának és elméletének területén folytatott munkásságát Schinckel-gyűjteményével, a német műemlékvédelem legmagasabb kitüntetésével ismerték el.

28 ■ Ein Gespräch mit dem Denkmalpfleger Norbert Huse. Gefühl für die gemeinsame Verantwortung. *Neue Zürcher Zeitung*, 2001. november 19. (<http://www.nzz.ch/artikel7S8YE-1.500224>)

29 ■ Egy jellemző adat: az Örökségvédelmi törvény 2002–2018 között negyvenhárom alkalommal változott.

Az ábra forrása: <https://memmdk.hu/intezmenytortenet>

Fejérdy Tamás: Változások a magyar műemlékvédelem szervezetében (1976–2011.) In: Bardoly István (szerk.): *Magyar Műemlékvédelem. A Kulturális Műemlékvédelmi Hivatal Tudományos Közleményei XV. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Bp., 2011. 115–128. old.*

SZÓLTUNK! A VÁRRÓL

LÓVEI PÁL

Önkény, tús, politikai fogoly, rombolás, „a propaganda elsőbbsége a kultúra felett” – néhány kifejezés és egy állítás a Huszonkettes Építész Csoport „Szóltunk! a Várról” című kiállításának szövegeiből. Már ebből is érzékelhető, hogy a kiállítás a reménytelen küzdelemről szól.

Kiállításmegnyitó
a FUGA Építészeti Központban
2023. június 9.

A Huszonkettes Építész Csoport 2021-ben jött létre – jól ismert építészek egy köre megelégedte, hogy szakmájuk ebek harmincadjára jusson, mivel más építészek vállalhatatlan feladatokat is elvállalnak minden szegyenkezés nélkül. Tavaly azonban szégyenkezni kezdtem önmagam előtt, hogyan hagyhattam magam annyira félrevezetni: folyóiratokban látott szép új templom, minőségi látogatóközpont megtekintése kedvéért hogyan pocsókolhattam az időt vidéki utazgatásokra, amikor tervezőikről néhány hónappal később kiderült, tevékenységüket büszkén magyarázva szerepet vállaltak a budai Várpalota tervezett bontogatásában.

Egy idő óta tudatosult bennem, hogy a saját hazám egyre kisebb. „Nem-helyek” sora létesült és létesül ma is, olyanok, amelyek korábban még helyek voltak, amelyeket nagyon is szerettem és magaménak éreztem. Így volt ez például Diósgyőrrel, a diósgyőri várral, amely Miskolc legfontosabb műemléképülete volt egykor. Miskolc egyébként édesapám szülővárosa, unokatestvérem ma is ott él, a nagyobbik lányom oda járt egyetemre, nagyon sokszor jártam ott magáemberként, de műemléki tervtanácsokon is, és nem is csak a diósgyőri vár, hanem a hozzá kapcsolódó egykori uradalmi épületek műemléki problémáival kapcsolatban is. Ma már nem megyek. Csupán félméteres, méteres falakból először emeletes, kettőskápolnát (*Doppelkappelle*) építettek, egy kétszeresére nagyított, igaz, valóban különleges kályhacsempéből másolva rá kőből szentségfülkét. Ma már harmadik emelet is van, igaz, nyersen, mert az építkezés pénzhiány miatt abbamaradt – egy vasbeton torzó. Az épületegyüttes egyes részei úgy néznek ki, mint valami kifelé fordított fürdőszoba: a várarokban a falak egy része olyan burkolatot kapott. De ilyen nem-hely lett Füzer vára is. A várrom, ahol egykor még gimnáziumi osztálytársaimmal kéktúráztunk, ahova aztán szintén tervtanácsok miatt többször is eljutottam. Ott

nem is csak a várrom volt érdekes, hanem a falu román kori plébániatemplomának déli kapuja, ahol a soproni műemlékes kőfaragók – akkor még léteztek – végezték

a restaurálás munkálatait, ezt kellett velük a helyszínen egyeztetni. Az utóbbi időben Veszprém is, a veszprémi vár is ilyen nem-hellyé vált, ahol a Szent György-kápolna védőtetejét, Erdei Ferenc egyik legfontosabb művét pusztították el gondolkodás nélkül, egy pillanat alatt – az „Európa kulturális fővárosa” gondolat megcsúfolásaként. Meg merem kockáztatni, hogy a Fellner Jakab-féle püspöki palotán kívül ez az épület volt Veszprém város legfontosabb, építési korában legkorszerűbb, világgraszáló épülete, nem pedig az alatta lévő kápolna ezeréves rommaradványa. Ilyen nem-hellyé válhat hamarosan a zsámbéki rom is, az új tervpályázat legalábbis ilyesmit vetít elénk.

Ezek a helyszínek azonban vidéken vannak, és én nem ott lakom. Ha úgy tetszik, meg tudom őket kerülni egy kör-autóúton, vagy egyáltalán nem is megyek már arra. Budapesten ezt sokkal nehezebb megtennem, ez a szülővárosom és a lakóhelyem, mégsem képzelhető el, hogy behunyt szemmel járjak éjjel-nappal a saját városomban. Nem sokan tudják talán, az ELTE művészettörténeti tanszékének korábbi egyetemi felvételein a tanárok egyik kedvelt kérdése volt: mesélje el a jelentkező, hogy ha felül a 2-es villamosra az egyik végállomáson, és elmegy a másikig, mit és miket lát. Mióta már nem dolgozom a Várban, mert onnan eltávolították előbb a műemlékvédelmet, aztán az akadémiai kutatóintézeteket is, nagyon gyakran járok a 2-es villamossal északról délre a munkahelyemre, aztán visszafelé. Az utóbbi időben a világ egyik legszebb villamosvonalán mélyen az újságba temetkezve ülök, lehajtott fejjel a Kossuth téren, aztán végig a Duna-parton, ahonnan felnézve már rémes a Vár látképe. Az Akadémia székházának első és második emeletéről sem nézek ki a Duna felé, mert onnan még jóval többet lehet látni abból, amit nem szeretnék látni.

A Várpalota 1960-as, 1970-es évekbeli helyreállításának silányságáról beszélnek olyanok, akik betonból kiöntött futurista ívsorokra aggatnak szervetlenül izesülő burkolóelemeket – sokszor nem vállalva a hagyományos fugák pontos kézművesmunkát igénylő tervezését és előírását, pedig a Palota „A”-épületének vörös márvány fedett udvarán, a Nemzeti Galéria lépcsőin és a kupola belsőépítészetében, a Budapes-

ti Történeti Múzeum részben már megsemmisített előtereiben és lépcsőházában még a kőfaragás, kőillesztés mesterszintű emlékei fedezhetők fel a hatvanas–hetvenes évekből.

„Visszafoglaljuk a várat” – ez zajlik, már a Hauszmann Bizottság első ülésén elhangzott jó pár évvel ezelőtt. Valójában a magyar néptől, a vári lakosságtól, a nemzeti kultúrától és annak intézményeitől veszik vissza, néhány politikus talmi ízlése jegyében – és talmi politikai ízlése jegyében.

A kiállításon szerepel utalás a Várkapitányságra is – az utóbbi időben ez a motorja ennek a folyamatnak –, a szabályok nélküliségnek, a szinte az állam az államban működő intézménynek a példájaként. Körülbelül két héttel ezelőtt beszéltük meg a várban működő egyik múzeummal, hogy közös akadémiai-múzeumi előadást szervezünk. A jövő héten lett volna, megvolt az időpont, megvolt hozzá a múzeum előadóterme, mígnem egy héttel ezelőtt kiderült, hogy a Várkapitányság egy pillanat alatt rátette a kezét erre az épületrészre, és már ezt az előadást sem lehet ott megtartani.

A Nemzeti Galéria barokk kiállítása, amelyik már kikerült a várból, sokkal gyengébb vizuális körülmények között látható a Hősök terén, mint korábbi helyszínén. A szárnyas oltárok különleges gyűjteményének átköltöztetése felmérhetetlen problémákkal járhat, és jelenleg nem létező problémák okozója lehet a jövőben.

A 2020 elején a Disz térről tartott I. kerületi vitáson felvázolt léptékváltás mára valósággá vált, a „beszűkülő térfalak” – a kiállítás szóhasználatát – az emberre nyomasztóan ránehezedő betonkolosszusokban éppen éppen testet, de lesz majd rajtuk kupola és kupolácska, ciráda-rátét, felcicomázott szigetelőpaplan.

Éppen zajlik az építészeti törvény – úgymond – társadalmi vitája, lakossági-civil hozzászólásra kapunk lehetőséget talán egy hétig, előtte járt már a beruházási törvény tervezete, és szó van a helyreállított kastélyok magánosításáról is. Ez itt a reklám helye: ezzel kapcsolatban több intézmény, így a Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete (RÉKE) is felszólalt, és tegnap óta a Magyar Tudományos Akadémia honlapján is olvasható egy bővebb elemzés, illetve javaslat arról, hogyan kellene kinéznie alapvonalaiban a magyarországi műemlékvédelemnek. Ebből az új törvényjavaslat – az építészeti törvény része lesz a műemlékvédelem szabályozása is – „természetesen” semmit sem fogadott meg.

A magyar építészettörténet jeles alakjainak alkotásai tűnnek el, válnak értéktelen törmelékké a műemlékvédelemnek hazudott építkezések során most a Várpalotán és a Várnegyedben. Erről, az építészeti önkontroll és az önálló gondolkodás hiányáról, a kivagyiságról, a léptéktelenségről, a kiállítás alkotóit hivatásbeli társaik vállalhatatlan produkciói miatt elárasztó szégyenérzetről szól ez a kiállítás, amelyet ezennel megnyitok. □

Korhű „műemlékvédelem”: Hauszmann lovardája betonból újraöntve (a szerző felvétele, 2017)

A Várpalota „A”-épülete központi csarnokában elpusztított, vörösmárvány díszburkolat törmelékhalma (a szerző archívuma, 2023. október 9.)

Az épülő-szépülő diósgyőri vár

Péter Ágnes: A függetlenség ára

Mary Wollstonecraft és Mary Wollstonecraft Shelley öröksége Jelenkor, Bp., 2022. 471 old., 5499 Ft

Mary Shelley: Frankenstein, avagy a modern Prométheusz

Ford. Péter Ágnes. Jelenkor, Bp., 2022. 772 old., 8799 Ft

Két kötet jelent meg egyszerre Péter Ágnes tollából a Jelenkor Kiadónál. Különlegességük, hogy a szerző irodalomtörténész, az angol romantika emeritus professora, aki egy élet kutatói és oktatói munkássága során felépített, nemzetközi szinten is ritka gazdag tudás birtokában mutatja be könyvében a magyar közönségnek Mary Wollstonecraft és lánya, Mary Wollstonecraft Shelley életét, munkásságát és jelentőségét. A *Frankenstein* fordításával pedig nemcsak magát a szöveget, hanem az angol romantika első nemzedéke és a közöttük helyét végre méltón elfoglaló Mary Shelley kultúráját és olvasottságát is.

A *Frankenstein, avagy a modern Prométheusz* teljesen beépült a nyugati kultúrába, „ikonikus szöveggé, a legismertebb modern mítosszá lett” (*A függetlenség*, 206. old.), így azt hihetjük, hogy a szerzőjét, Mary Shelley-t, jól ismerjük. De már akkor gyanút foghatunk, amikor meglátjuk, hogy aki „Mary Shelley-ként” szerepel a köztudatban, sőt a friss fordítás címlapján is (bár ott keresni kell, mert az alcímhez hasonlóan alig felfedezhető kicsi betűkkel van írva a neve), az *A függetlenség ára* alcímében „Mary Wollstonecraft Shelley” néven jelenik meg, abban a formában, ahogy (a W-t rövidítve) Mary Shelley a Byronnak írott, a házasságkötésükről is hírt adó levelét aláírta (228. old.). Péter Ágnes Mary Wollstonecraft Shelley és édesanyja, Mary Wollstonecraft életét és

munkásságát hangsúlyozottan saját „önmeghatározó” írásaik, leveleik és naplói alapján mutatja be, amelyekből nemcsak különleges, küzdelmes és megrázó élettörténetük bontakozik ki, hanem az a szellemi közeg is, amelyben alkottak, ahol két női generáció két különböző felfogású alkotója önálló értelmiségi pályát futhatott be.

A világirodalom nagy művei megérdemlik, hogy minden nemzedék a saját nyelvén olvashassa őket, még ha ezt nem szokták is mindig megkapni. Mostanában azonban komoly divatja lett a híres nagy művek újrafordításának, úgyhogy már alig kell bizonygatni, miért van erre szükség. Világos, hogy már rengeteg tudás halmozódott fel arról, mit jelentenek az évszázadokkal ezelőtt írott szövegek. Azt is elfogadtuk, hogy épp elég nehézséget okoz, ha a művet eredeti történeti és irodalmi közegének, kontextusának ismeretében, helyi értékét is felismerve olvassuk, és megértettük, hogy az csak szaporítja az olvasó problémáit, ha a korábbi fordítások ízlésvilágát, nyelvi szokásait is le kell hántani a szövegről. Azt talán nem tudatosítjuk, hogy saját korunk ízlésvilága és nyelvi szokásai ugyanígy rátelepednek a friss szövegre, inkább csak otthonosan érezzük magunkat a mű nyelvezetében, közvetlenebbül férünk hozzá szerzője gondolataihoz. Péter Ágnes fordításában is ott vannak a mai nyelvhasználat jellemzői. Például a *Frankenstein* 1831-es előszavából: a „nem igazán keltettek visszhangot” fordulat (13. old.); a „kutatás” értelemben használt „kutakodás” szó (11. old.), a „nem gond” (22. old.), de persze ahogy az olvasó beleemelegszik a történetbe, a fordító meg a munkába, már csak a romantika kiemelkedő alkotását látjuk, és vagy nem vesszük észre, vagy el is tűnnek a tolatkodóan mai kifejezések.

Az élet- és pályarajzban szereplő napló- és levélrészletek nagy részét (viszonylag kevés jelent meg közülük korábban magyarul), de magát a regényt is úgy fordítja Péter Ágnes, hogy a mai olvasó számára is érthető nyelvre átültetett szövegek sokrétű irodalmi utalásait is felismerhetővé teszi. Pontosan azért, mert nemcsak az angol romantika, hanem az egész angol irodalom kiváló ismerője, a

jelölt vagy jelöletlen idézeteket és utalásokat eleve ismeri és felismeri a szövegekben, illetve tudja, kétség esetén milyen kritikai kiadások vagy egyéb tudományos forrásművek segítségével lehet biztosan azonosítani őket. Ennél is tovább megy: a vendégiszövegeket, melyeket sokszor éppen a romantikus költők emeltek be ismét a köztudatba, az idézett művek ismert magyar fordításait felhasználva jeleníti meg. Ez nagy gyönyörűség az angol irodalomban magyarul is jártas olvasók számára, ugyanakkor lenyűgözően gazdag és mégis elegánsan visszafogott bevezetés nemcsak az angol romantika, hanem az angol klasszikusok világába is azoknak, akik most kezdenek ismerkedni az angol irodalommal, és talán csak annyit érzékelnek az utalásokból, hogy helyenként mintha különösebb, régiesebb lenne a szöveg.

Péter Ágnes *A függetlenség árán* az életrajzok gerincét adó levélrészletek és szemelvények bevezetésében fel is hívja a figyelmet a vendégiszövegekre, utalásokra vagy idézetekre. Percy Bysshe Shelley és az akkor még születési nevén, Mary Godwinként szereplő Mary Shelley levelezése kapcsán írja például, hogy a „leveleket át- meg- átszövik a shakespeare-i fordulatok” (172. old.), majd a 211. lábjegyzetben megadja, hogy a *Rómeó és Júliából* idéz itt éppen Percy Bysshe Shelley, az idézetet pedig Mészöly Dezső fordításában olvashatjuk. A *Frankenstein* szövegében jóval kevesebb a lábjegyzet, a hozzá tartozó kísérőtanulmány *A függetlenség ára* maga, illetve szorosan véve annak 187–217. oldala, de azért a fordító olykor a regényben is jelöli, hol idézi a szövegben Mary Shelley az idősebb vagy fiatalabb romantikus kortársak, Coleridge, Shelley, Leigh Hunt vagy Wordsworth egy-egy híres versét, vagy mikor utal Shakespeare-re, Miltonra vagy a Bibliára. Mary Shelley nem adta meg az idézetei forrását, és még nehezebb a helyzet az olyan finom áthallások esetében, mint például a Szörnyeteg kalyibája, ahol az eredeti angol szó, a *hovel* (kalyiba) arra a jelenetre utal, amikor Lear király találkozik Szegény Tamással, ami – olvassuk a 21. lábjegyzetben – „az identitás kérdésének legdrámább megfogalmazása az angol iroda-

lomban”. Ilyenkor az ember mintha ismét Péter Ágnes egyetemi óráján ülne, ahol nemcsak a szövegről, hanem annak utalási hálózataról is szó esik, ahol egyetlen szóból kiindulva felrajzolható egy mű, sőt egy kultúra kulcskérdéseinek hálózata.

Erre a munkára *A függetlenség ára* természetesen sokkal nagyobb teret ad. Itt valóban meg lehet mutatni, hogy akármilyen fiatal volt is Mary Shelley (Mary Godwin) a *Frankenstein* megírásakor, nemcsak rengeteg keserves élettapasztalat volt már a háta mögött, hanem formális iskolázatlansága ellenére is hatalmas szellemi munka. A híres filozófus, William Godwin lányaként személyesen ismer- te a kor számos kiváló elméjét, miközben Godwin egyre inkább zsarnoki és konzervatív, megkeseredett emberré és apává vált. Péter Ágnes *A függetlenség árában* saját írásaiból válogatott szemelvényekkel dokumentálja, hogyan alakult Mary Shelley gondolkodásmódja, hogyan formálták azt közös olvasmányélményei Percy Bysshe Shelley-vel. Nyomon követhetjük például, ahogy együtt tanulmányozták többek között Mary édesanyjának a műveit is, aki a francia forradalom idején a női jogok, a női függetlenség és a nőnevelés úttörő filozófusa, radikális szószólója volt. Azt is látjuk, ahogyan későbbi nagy műveik képanyaga először útleírásaikban jelenik meg (187. old.). Percy és Mary közös utazásaik során egymásnak írott levelei részben már eleve publikációs szándékkal születtek, de azért is, hogy összehasonlíthassák útjaik során szerzett benyomásaikat, amivel új műfajt teremtettek, illetve elkerülték a naplóírás narcisztikus veszélyeit.

Ahogy haladunk az életrajzban, a közölt írások nyomán és mellett kirajzolódik Mary Shelley szellemi fejlődése, olvasmányélményei, írói kibontakozása. Nem csak tételes felsorolást kapunk arról, mikor mit olvasott. A szövegek és a bennük megjelenő hivatkozások jelentőségének kimutatásával mélységeiben mutatja be Péter Ágnes, hogyan gondolkodott az írói alkotásról Mary Shelley, és nőként hogyan jelenítette meg magát levelezésében. Közben azt is látjuk, ahogy a társadalmi konvencióknak hátat fordítva, életével nagyon bátran

kísérletezve követte azt az utat, amelyen sokkal bátrabb (és sokkal idősebb) édesanyja már előtte elindult a független alkotóvá válás felé.

Péter Ágnes természetesen tudja, miről beszélgetett híres svájci útja során 2016 nyarán, a *Frankenstein* megírásának idején Mary Shelley és társasága: gyermeke apja, Percy Bysshe Shelley, Lord Byron és az orvosa, Polidori. Azt is tudja, mit olvastak, miről gondolkodtak, miket alkottak ebben az időszakban. Korábbi kutatásai alapján mindezt már feltárta, egyetemi óráin előadta, műveiben megírta, fordításaiban közzétette, legkorábban Keats költészetéről írott könyveiben (*Keats költészetelméletének fejlődése*, 1970; *Keats világa*, 1989, *Keats leveleinek fordítása*, 2007), aztán általában a romantika nagy kérdéseiről a *Roppant szívárványban* (1996), majd az *Angol romantika: Esszék, naplók, levelek szerkesztőjeként és a bevezető tanulmány szerzőjeként*, aztán Percy Bysshe Shelley-ről írott, *Késhelet a tavasz? Tanulmányok Shelley poétikájáról* című művében (2007), és persze ne feledkezzünk el a Blake magyarországi fogadtatásáról írott munkákról és a Blake-könyvről sem („...ezentúl egybeforr ég, föld s pokol...”: *William Blake illusztrációi a Jób könyvéhez*, 2017).

Am ezt a tudást nagyon visszafogottan kezeli. Nyilván szerzői és kiadói döntés eredménye, hogy nem pusztán a magyar olvasók előtt sokkal kevésbé ismert Mary Wollstonecraft életét és műveit mutatja be *A függetlenség árában*, hanem Mary Shelley teljes pályáját is. Az is világos, hogy a *Frankenstein*nek központi szerepe kell legyen. Ez a leghíresebb mű, tehát ennek készült most friss magyar fordítása, és ezt a művet tekinthetjük a történet fókuszpontjának. Akár azt is gondolhatnánk, ehhez képest csak bevezetés, hogy ki volt a *Frankenstein* fiatal szerzője, milyen szülők, milyen neveltetés és milyen anyafigura – Mary Shelley számára személyesen valójában ismeretlen, hiszen Mary Wollstonecraft az ő születése után gyermekágyi lázban meghalt – kellett ahhoz, hogy a *Frankenstein*t megír- hassa.

Mégsem csak erről van szó. Mary Shelley alakja éppúgy foglalkoztatja olvasói képzeletét, most már nyu-

godtan mondhatjuk, évszázadok óta, mint ahogy Frankenstein doktor és szörnyének története tart fogva és kísért tovább. Érdeklí az olvasókat, hogyan volt lehetséges, hogy ennek a fiatal nőnek a regénye most már évszázadok óta képes megszólítani az olvasókat, hogyan tudott kiragyni a közegből, a romantikus költők között prózaíróként hogyan volt képes máig legnagyobb félelmeinkről szólni. A szerelmi szabadság árát nőként Mary Shelley folyamatosan és gyötrelmesen fizette terheiségek, gyermekhalál, betegségek során. Nagyon mélyen gyökerezett saját élettapasztalatában az a kérdés, hogyan keletkezik az élet, mi lenne, ha mesterségesen, a szülés fájdalmai nélkül lehetne új életet teremteni, és azt is megmutatta, mennyire reménytelen az olyan élet, amely nem szerelemben fogan, amelyet nem építenek fel óvó szeretettel, gondos neveléssel, tanítással, a társadalmi beilleszkedés szabályainak folyamatos megismertetésével.

A romantika irodalmának elméletei mellett a feminista irodalomkritika is segíti Péter Ágnes munkáját. Sokáig elsősorban úgy volt szokás olvasni a *Frankenstein*t, mint a tudomány és az emberi szellem hübriszének példáját, az ambíció és a lázas munka után a diadal pillanata, majd a nem várt tragikus következmények, a szárnyalás és lehullás ívét, Daidalosz és Ikarosz történetének újráítását, ami ma, a mesterséges intelligencia elszabadulásának kapujában megint félelmetesen ismerős probléma. De a feminizmus évtizedei azt is megmutatták, hogyan mesél Mary Shelley inverz formában arról, mit jelent egy ember születése és felnevelése, és hogyan vezet végig a *Frankenstein* – igazi disztópikus regényként, negatív utópiaként – azon, mi történik, ha önhittségében a tudomány úgy képzei, az élet csak mérés, vágás, varrás meg elektromosság.

A függetlenség árában a romantika képzelet- és gondolatvilágának feltérképezése kiegészül annak a fontos kérdésnek a vizsgálatával, hogy az autonóm alkotó nő, aki ugyanakkor anya és társ is, hogyan egyezteteti össze ezeket a szerepeket egymással és saját személyiségével, mit gondol minderről, kire és mire támaszkodhat és milyen életszerkezetben tudja

létrehozni életművét. Mary Wollstonecraft és lánya a francia forradalom után, a XVIII. század végén és a XIX. század elején volt „új típusú nő”, ahogy majd az első világháború és az első szüfrassettmozgalmak után Virginia Woolf is „új típusú nő” lesz, és a XXI. század első évtizedeiben, a feminizmus több hulláma után Péter Ágnes lányainak és tanítványainak is ki kell(ett) találniuk, milyen „új típusú nőként” éljék az életüket. *A függetlenség árán* végig kitapintható a szerző aggodalma mindazokért és mélységes együttérzése mindazokkal, akikben ott a tehetség, ott a képesség az alkotásra, a szerelemre, az anyaságra, és akiknek többnyire lehetetlen helyzetekben, valószínűtlen nehézségeket legyőzve kell – jó esetben nem magukra hagyatva – megtalálniuk a módját, hogy ha kompromisszumok árán is, de többé-kevésbé mégiscsak kiteljesíthessék ezeket a képességeiket, megalkothassák családjukat, megteremthessék műveiket.

Péter Ágnes alkotói pályáját önmagában is érdemes jól megnéznünk, mert ilyen tudományos pályát is csak bizonyos időkben lehet befutni, és a körülmények nem voltak ideálisnak tekinthetők. Bár ma felmerül az aggodalom, hogy visszatekintve azok az idők hamarosan aranykornak fognak látszani. Péter Ágnes alakját kollégája, Ferencz Győző így örököztette meg egy etikai kérdéseket vígeposzi hangolással ellensúlyozó, több kollégát felvonnultató, *Ostor csattan az éjszakában* című versében:

[...] tüneményes alakját a bibliai
Jóbéhoz fogható
Felfoghatatlan magánéleti
veszteségek sem törték meg,
És vonásait a hátráltató külső
tényezők ellenére is
Bensőségessé formált pályájáról
már visszavonulóban
Sem torzította görcsössé az
elszenvedett méltánytalanság,

Hanem az erkölcsi tartás és
emberi lelkierő megfelfejtetetlen
Példájaként, de most látom csak,
hogy iménti félmondatom
Akaratlanul is mintegy
szembeállítja erkölcs és ember
fogalmát,

A megértés másokra átsugárzó és
ezáltal, a jelek szerint,
Öngyógyító fénye simította ki

Az „Ostor csattan az éjszakában” című vers keletkezésekor, 2011-ben még nem lehetett tudni, milyen utat választ Péter Ágnes professzor emeritaként. Aztán világossá vált, hogy az életbe belefér hét unoka mindennapos pástorlása, de a napi rendszerességgel végzett tudományos és szellemi munkát semmi nem szoríthatja ki. A lépésről lépésre építkező életmű kialakulását, továbbfejlődését semmi nem tudta megakadályozni, de megingatni sem. Ez a rettenthetetlen kitartással folytatott munka eredményeit tekintve is lenyűgöző, ugyanakkor maga a folyamat példaadó. Ma, amikor viszonylag frissen felállított akadémiai bizottság örködik a tudós nők életpályájának védelme felett, és sikerül a nagydoktori fokozatig és professzori rangig eljutniuk olyan tudósoknak, mint a szerteágazó egyetemi oktatói, kutatói, tudományszervezői és szerkesztői munkássága mellett négy gyermeket nevelő Kérchy Annának, látnunk kell, hogy a korábbi női generációk alkotói milyen élethelyzetekben hozták létre életművüket. Péter Ágnes ezt a vonalat is visszavezeti Mary Shelley és Mary Wollstonecraft alakjái.

FRIEDRICH JUDIT

Leszek Kołakowski: A civilizáció a vádoltak padján

KORREKT NÉZETEIM MINDENRŐL

Ford. Hahner Péter, Pálfalvi Lajos,
Szecskó István. *Rubicon Intézet, Bp.,
2023., 442 old., 6960 Ft*

AZ ANTIKOMMUNIZMUS SZTÁRJA

Leszek Kołakowskinak immár a sokadik könyve jelenik ugyan meg magyarul, ám a mostani eddig a legterjedelmesebb, amely bepillantást enged gondolatvilágának egészébe. A

lengyel nyelvű eredeti kötet 1999-ben látott napvilágot a szerző előszavával és a hetvenes–kilencvenes évekbeli írásokat tartalmazott.

Ki volt Leszek Kołakowski, miért vált Lengyelország rendszerváltásának, a kommunizmus alóli felszabadulásnak a legfontosabb filozófusává?

1927-ben született, szabadgondolkodó-liberális középosztályi családból, apja a megszállás alatt részt vett az ellenállásban, ő maga pedig a földalatti mozgalom illegális iskolahálózatában végezte tanulmányait. A kommunista ellenállási mozgalomhoz csatlakozott, formálisan 1947-ben lett párttag, akinek a kommunizmus egy új, igazságos és szabad világ ígérétét jelentette. Filozófiai tanulmányait Łódźban, majd Varsóban végezte, közben egy moszkvai tanulmányúton megdöbbenve tapasztalta a hivatalos szovjet filozófiaoktatás diktatórikus módszereit és alacsony színvonalát. Korai írásaiban marxista nézőpontból vitázott az akkori lengyel katolikus egyház hivatalos filozófiájának számító neotomizmussal, sőt oktatói működése során a „gyanús”, vagy nem marxista filozófusokkal szembeni retorziókban is részt vett. Az 1956 októberi lengyelországi fordulatot követő ideológiai olvadás légkörében azután közzétett egy négyrészes tanulmányt a *Nova Kultúra* című folyóiratban, amelyben támadta a szovjet típusú marxizmus alaptételeit, mindenekelelt a történetfilozófiai determinizmust. 1966-ban a LEMP kizárta, és az 1968-as értelmiségellenes (és antiszemita) kampány idején emigrálni kényszerült. A nyugati egyetemeken akkoriban erősödő újbalos közhangulat miatt nem talált rögtön szívélyes fogadtatásra, de végül 1970-ben állást kapott az oxfordi All Souls College-ban. Már Nyugaton írta meg nagy, háromkötetes művét *A marxizmus főbb áramlatai* (*Main Currents of Marxism*. Oxford University Press, Oxford, 1978.), amely elsősorban abban tért el a szokványos nyugati értelmezésektől, hogy kontinuitást, belső összefüggést látott Marx és a sztálinizmus között. Habár Lengyelországban írásait betiltották, Nyugaton publikált és az országba becsempészett írásaival folyamatosan segítette a lengyel ellenzékét, például 1971-ben írt nagy hatá-

sú esszéjével (*Tézisek a reményről és a reménytelenségről*), amely a „civil társadalom” önszerveződésének esélyeit vizsgálta a totalitárius kommunista rendszerekben. A Szolidaritás harcai-
nak időszakában írásaival, interjúival és pénzgyűjtéssel segítette a rendszer ellen lázadó munkásokat. A kommunizmus világméretű összeomlása után, bár nem tért haza, de jelentős közéleti szerepet vállalt hazájában is, írt és nyilatkozott a közélet és a vallási élet jelenségeiről – Adam Michnik a mai lengyel kultúra egyik megteremtőjének nevezte. Habár formálisan Kołakowski sohasem tért meg a katolikus egyházhoz, de keresztény nézőpontból (is) vizsgálta hazája és kora problémáit – az abortuszkérdéstől az iszlám fundamentalizmuson át a klímaváltozásig. Halálakor Michnik mellett, Margaret Thatcher „házi filozófusa”, Roger Scruton méltatta nekrológjában.

Habár Kołakowski jeles eszmétörténész volt, majd karrierje utolsó évtizedeiben a nemzetközi „sztárfilozófus” pozíciójából (hasonlóan például Bertrand Russellhez) igyekezett *mindenhez*, az emberiséget foglalkoztató valamennyi problémához hozzászólni, igazi, meghatározó szerepét a lengyel – és a nemzetközi – szellemi életben mégiscsak antikommunizmus adta. Sok más kiábrándult kommunista értelmiségivel ellentétben Kołakowski nem kritikus vagy revizionista marxista lett, hanem egyértelműen *antimarxista*, aki azonban nem egyszerűen csak szidalmazta, a „szabadság”, a „piac”, „a nemzet”, vagy a vallás nevében a kommunizmust, hanem – sokszor nagy tudással és éleslátóan – *elemezte* is a kommunizmus gyökereit és hatását a világra. Kołakowskinak megadatott, hogy még aktív korban érje meg a „Nagy Ellenfél” bukását – ünnepelt hősként „térhetett haza” (szellemi értelemben) abba az országba, ahonnét korábban elűldözték.

Ám Kołakowski nemcsak személyes tulajdonságainak, hanem szülőhazájának adottságai miatt is válhatott az antikommunizmus „ikonjává”. Lengyelország volt a szovjet tömb Achilles-sarka. A lengyelek számára a kommunizmus nem egyszerűen önállóságuk elvesztését, hanem a len-

gyelek régi, gyűlölt elnyomójától, az orosz (szovjet) nagyhatalomtól való függést is jelentette, az ateista ideológia „államvallássá” tétele pedig sértette a mélységesen vallásos lengyel társadalmat, amelynek nemzeti identitásélményében döntő szerepet játszott a katolikus egyház. Lengyelországban oly mértékben nem volt tömegbázisa a rendszernek, hogy az 1945 utáni még úgy-ahogy szabad választásokon a kommunisták el sem mertek önálló pártként indulni. Lengyelországban a kommunizmus elleni forradalmat 1981-ben már nem lehetett a kommunista ideológiára hivatkozó ellenforradalommal, csak az „államérdekre” hivatkozó katonai szükségállapottal elnyomni. Ezért is kényszerült a kommunista hatalom olyan engedményekre Lengyelországban a civil társadalommal szemben – például egy független, katolikus egyetem megtűrésére –, amelyekre egyetlen más szocialista országban sem. Kołakowskit a kommunistaellenesség bajnokává persze nemcsak hazájának nehéz sorsa tette, hanem nyilván a saját – a kommunizmus első éveiben betöltött – nem túl épületes – szerepe miatt érzett büntudata is. Így lett Kołakowski Kelet-Európában a marxizmus első számú, sokszor éleslátó, nagy tudású, de – mint a továbbiakban majd bizonyítani igyekszem – elfogult és igazságtalan kritikusa.

KIINDULÓPONT: AZ ÉSZ KUDARCA ÉS KÜLDETÉSE

Nem volt szisztematikus gondolkodó. A marxizmusból való kiábrándulása után nem lett semmiféle más „-izmus”, filozófiai rendszer híve – de a filozófia ellensége sem. Alapállását a legvilágosabban talán a kötet első esszéjéből (*Az utópia halála*) ismerhetjük meg, amelyben a filozófia kultúránkból bekövetkezett kettős vereségét elemzi. Egyfelől az ötvenes évekre a filozófia – kontinentális (fönomológiai) és angolszász (analitikus) – formájában egyaránt feladta a „végső alapok” keresését, azt, hogy az emberi tudást – kétségbevonhatatlan (akár fogalmi, akár tapasztalati) fundamentumokra alapozhatnánk. Másfelől a hetvenes évekre – az emberarcú szocializmus kísérletének eltiprásával

Csehszlovákiában és a nyugati újjaloldali diákmozgalmak vereségével – Európában végképp szertefoszlott a racionális, ideális társadalom reménye: kialakult egy olyan konszenzus, amely szerint csak jobb és rosszabb, a szabadság és humanizmus értékeit többé vagy kevésbé realizáló társadalmi rendszer lehetséges. Az ész tehát nem tudta sem a végső bizonyosságot megszerezni a tudásra, igazságra sóvárgó embernek, sem a társadalmat a maga képére formálni. E kettős vereségből azonban Kołakowski nem akart levonni sem nihilista, relativista, sem irracionalista következtetéseket. Nem fogadja el sem azt, hogy az ész nem képes igazán semmire, sem azt, hogy az ész eme inkompetenciája elől a vallásos hithez, az intuíciohoz vagy bármilyen más nem racionális valóságmegismerési módhoz kellene menekülnünk. Az ész és a filozófia – az utópia halála után is megmaradó – küldetése nem a rendszeralkotás, hanem a meglévő igazságok, értékek és intézmények szüntelen kritikája, nem a végső, biztos alap megtalálása, hanem a rákérdezés a meglévő alapokra. Nincs sem abszolút igazság, sem abszolút jó, sem abszolút helyes társadalmi rendszer – de ez nem azt jelenti, hogy minden vélt igazság, vélt érték vagy rendszer *egyformán* esik távol eme ideáloktól. A filozófia közelítése a valódi igazsághoz, a valódi értékekhez, a „helyes” társadalmi rendhez soha be nem fejezhető feladat, a filozófia számára ezek *aszimptotikus* célok. Amikor azonban Kołakowski e nagyon is tiszteletre méltó és racionális gondolkodói alapállásból nekilát elemezni az *egyes* igazságrendszereket, akkor nem jár el az analitikus gondolkodás kellő szigorával – ebben vélhetően még a kulturális hagyományból fakadó elfogultságok is befolyásolják. Ezt előbb a marxizmus, aztán a vallás példáján mutatom be, mivel a kötetben közölt írások döntő többsége ezzel a két kérdéskörrel foglalkozik.

A MARXIZMUS – SZEKULÁRIS ESZKATOLÓGIA?

Kołakowski azzal „látott túl” az 1960-as évek kelet-európai „kritikus” marxista, revizionista marxista értelmiségének – közgazdászainak,

szociológusainak, filozófusainak – szokásos szellemi horizontján, hogy nem azt mondta, hogy az „eszme jó – a gyakorlat rossz”, hanem ki merte mondani: az eszme is rossz. A marxizmusnak a sztálinizmus, az általa teremtetett embertelen, diktatórikus és gazdaságtalan rendszer nem az eltorzítása, elfajulása, hanem logikus következménye. Kołakowski marxizmusrekonstrukcióját a legvilágosabban az 1973-as, a szocialista ideálról rendezett readingi konferencián fejtette ki (lásd Leszek Kołakowski – Stuart Hampshire [eds.]: *The Socialist Idea: A Reappraisal*. Weidenfeld and Nicolson, New York, 1974.). Kołakowski szerint Marx korai írásaiban – *A hegeli jogfilozófia bírálatához, A zsidókérdéshez* – túljutott az ifjúhegeliánus eszmétársai által követelt pusztán *politikai* emancipáció (a vallástól elválasztott, a monarchikus szuverenitást népszuverenitással felváltó, a születési kiváltságokat eltörölő, az állampolgárok egyenjogúságán alapuló polgári állam) követelésén. Ez az emancipáció csak névleg, csak a politikai közösség szintjén emancipálja az embereket – mert az emberek a civil társadalomban, a gazdasági életben nem egyenlőek, hanem radikálisan egyenlőtlenek, nem közösen döntenek, hanem egymással versengenek, és nem racionálisan szabályozzák életük ügyeit, hanem egy elidegenedett, számukra átláthatatlan, irányíthatatlan intézmény – a tőkés piac – veti alá őket a maga irracionális diktátumainak. Egymással a termelésben megvalósuló kapcsolataik áruviszonyokként, tehát fetisizált, dologi viszonyokként jelennek meg számukra. Következésképpen a termelésben megvalósuló közösségük az elidegenedett áru- és pénzviszonyokból fakadó imperatívuszoknak felel meg, emberi lényegüktől idegen látzatközösség, termelőtevékenységük pedig nem önmegvalósítás és nem is emberi szükségleteik kielégítése. Az ember elidegenült önmagától, a munkájától és embertársaitól egyaránt.

A valódi emancipáció az lehetne – és lesz is, Marx hite szerint –, ha az emberek társadalmi, gazdasági életüket maguk szerveznék meg, úgy, hogy a profitmotivum helyett a maguk közösen meghatározott, kol-

lektív szükségleteinek megfelelően terveznék meg a termelés rendszerét. Amikor ez megtörténik a kommunista társadalomban, akkor az ember absztrakt nembeli lényege – közösségi létezése és termelőtevékenysége – és az egyes konkrét emberek önmegvalósítási törekvései teljesen egybeesnek majd; egyén és közösség viszonyából eltűnik mindenfajta konfliktus, ellentmondás és elidegenedés.

Kołakowski szerint azonban a „társadalom tökéletes egysége”, a marxi kommunizmus utópia, amely *szükségképpen* (tehát nem egyes hibás döntések, vagy a kedvezőtlen történelmi feltételek miatt) vezetett a sztálini totalitarizmushoz, mert az emberek szükségletei és törekvései nem esnek egybe a társadalmi termelés követelményeivel, mert nem akarják „maguktól” azt és úgy termelni és fogyasztani, amit a társadalmi termelés szükségletei megkövetelnek – s ezért rájuk kell *kényszeríteni* annak követelményeit. Az embereket háromféle módon lehet a társadalom megszabta feladatokra mozgósítani: anyagi ösztönzőkkel, ideológiai indoktrinációval vagy az államilag szervezett erőszakkal. (A „létező szocializmus” társadalmában mindhárom jelen volt – az egyes országokban és az egyes korszakokban eltérő arányokban). Az anyagi ösztönzők szabad munkaerőpiacot feltételeznek, amely összeegyeztethetetlen a piac- és pénz nélküli marxi kommunizmus eszményével, az ideológiai indoktrináció és a szervezett erőszak viszont összeegyeztethetetlen a szabadsággal – azt feltételezni pedig, hogy előbb-utóbb az emberek maguktól és lelkesen fogják csinálni azt, amit kezdetben erőszakkal és ideológiai nyomással rájuk kényszerítenek – ellentmond mindennek, amit az emberi természetről tudunk. Másfelől a termelés irányítása – legalábbis egy középkori falu méreténél, néhány száz embernél nagyobb közösségek, illetve termelési szervezetek esetében – nem végezhető közvetlenül demokratikus módon, csakis valamilyen, a közvetlen termelőktől elkülönült, és speciális szaktudással rendelkező testület, csoport révén. Ennek a csoportnak pedig nyilván meglesznek a saját különérdekei – s

legalábbis bizonyos mértékig – ezeket a különérdekeket fogja követni, s ha megvan hozzá a hatalma, akkor a társadalomra rákényszeríteni.

Kołakowski a maga Marx-rekonstrukcióját egyoldalúan a korai Marx-írásokra, mindenekelőtt az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratokra* alapozta. Pedig Marx kommunizmuskonceptiója gondolkodói pályája során változott, realizistikusabb irányba fejlődött. Az 1859-es *Előszó*ban azt írta: „Ez (a polgári társadalom) a társadalmi termelési folyamat utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus *nem az egyének közötti antagonizmus*, hanem a létezésük társadalmi feltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében, de az ennek a társadalomnak a méhében fejlődő termelőerők megteremtik eme antagonizmus feloldásának feltételeit.” (Kiemelés tőlem, Sz. M.).

Marx ebben a szövegben azt állítja, hogy a polgári társadalom termelési rendszere (ezt érti az egyének létezésének társadalmi feltételein), antagonizmusokat hoz létre az emberek között, s ezeket az antagonizmusokat (az osztályellentéteket) a kommunizmus fel fogja oldani – ami nem jelenti azt, hogy az egyének közötti konfliktusok is megoldódnak majd. Abból, hogy egy társadalomban nem keletkeznek egymással antagonisztikus ellentétben álló osztályok, nem következik, hogy az egyének és csoportok között ne lehetnének konfliktusok.

A *gothai program kritikájában*, 1875-ben Marx a kommunizmus alsó és felső fázisát különbözteti meg: az alsó szinten az elosztást a „mindenkitől képességei szerint, mindennek munkája szerint” elosztási elve szabályozza, míg a felső szinten a „mindenkitől képességei szerint, mindennek szükségletei szerint” elv. Sok vita folyt arról, mit is értett Marx szükségletek szerinti elosztáson – de bárhogy is: az alsóbb szinten a munka szerinti elosztás elve azzal jár (s ezt Marx ki is mondja), hogy az egyének között, illetve az egyének és a társadalom között konfliktusok lehetnek, s ezeket valamiféle jogrendnek is szabályoznia kell: a „polgári jog szűk horizontját” csak akkor lépheti át a társadalom, amikor a munka „az élet legfőbb szükségletévé” vált,

az emberek kiszabadultak a munkamegosztás kényszerzubbonyából és a „közösségi termelés minden forrása bővebben buzog majd”. Természetesen lehetséges, hogy a posztkapitalista társadalom „felső szintje” utópisztikus, és sohasem érhető el – de akkor is tény, hogy Marx elképzelhetőnek tartott olyan kommunista társadalmat, amelyben *vannak* konfliktusok az egyének között és az egyén és a társadalom között is – és azokat valamiféle intézményrendszernek kell szabályoznia.

A *tőke* III. kötetében Marx elkülöníti a „szükségyszerűség birodalmát”, azt a munkatevékenységet, amelyet a „külső célszerűség”, az emberi szükségleteket kielégítő anyagi javaknak a természettől való kicsikarása határoz meg, ahol a szabadság csak abban áll, hogy az emberek a természettel való anyagcseréjüket tudatos ellenőrzésük alá vetik, és a leginkább emberhez méltó formában hajtják végre, ahelyett, hogy az „vak hatalomként” uralkodna rajtuk, és a „szabadság birodalmát”, ahol a munka öncél, szabad erő kifejtés. Ez utóbbi létrejöttének pedig a munkanap lerövidülése a feltétele. Ez valószínűvé teszi, hogy Marx számára – érett korszakában legalábbis – a valódi emberi önmegvalósítás a voltaképpeni termelőmunkán *kívül*, a megnövekedett szabadidőben bontakozik ki.

A „teljes társadalmi egység”, az elidegenedés teljes megszüntetésének víziója tehát olyan elképzelés, amelyen maga Marx is túljutott – még ha nem ismerte is be. A mai marxisták közül a *Rethinking Marxism* című folyóirat köre vetette fel a szocializmus „szerény igényű” („thin”) fogalmát (lásd Stephen Cullenberg: *Socialism's Burden: Toward a „Thin” definition of socialism. Rethinking Marxism*, 1992. 2. szám, 64–83. old.). Egy olyan szocializmusét, amely nem állítja magáról, hogy minden társadalmi problémát megold, hanem csak azt, hogy a kizsákmányolást, az osztályellentéteket megszünteti. Abból, hogy sohasem lesz olyan társadalom, amelyben nincs semmilyen elidegenedés és konfliktus, nem következik, hogy ne volna lehetséges egy *osztály nélküli* társadalom: olyan társadalom, amelyben a társadalmi reprodukció

rendszere mindenkinek esélyt ad saját személyisége, képességei kibontakoztatására, és ahol a társadalmi többletterméket nem monopolizálja többé egy szisztematikusan újratermelő anyagi és hatalmi kiváltságokkal rendelkező kisebbség.

Végül: Kolakowski marxizmuskritikai írásaiban említést sem tesz soha a saját álláspontja melletti legszofisztikáltabb, tudományos érvről: tudniillik Hayek és Mises szocializmuskritikájáról, a szocialista kalkulációs vitáról – holott éppen honfitársa, Oskar Lange volt ennek a vitának egyik legfontosabb szereplője.

Marx a XIX. század embere volt, mélységesen áthatotta ennek az évszázadnak a tudományos-technikai felfedezések és a sikeres szabadságküzdelmek nyomán kialakult optimizmusa, ahogy Kolakowski nagy marxizmustörténeti műve zársvábjában találóan megfogalmazza: „az ember önistenítése”. Marx már-már vallásos humanizmusának bizonyosan döntő szerepe volt abban, hogy a XX. századi kommunizmus oly nagy lelkesedést ébresztett az értelmiségben: kiváló intellektusok, írók, művészek, természettudósok, filozófusok csatlakoztak hozzá, és sokuk – például Lukács – mindvégig lojális követője maradt. A kommunisták minden erkölcsi és jogi normát felrúgó fanatizmusához, gátlástalanságához pedig bizonyosan eszmei-érzelmi „muníciót” adott Marx víziója – akkor is, ha – amint később igazolni próbálom – a XX. századi szocialista kísérlet (*pace* Kolakowski) alapvetően nem a marxizmus megvalósítása, hanem radikális meghamisítása volt.

Amit Kolakowski a marxi kommunizmusról mond, az csak hiányos és egyoldalú, amit azonban a kommunizmushoz vezető út marxi koncepciójáról, az már kifejezetten félrevezető. Kolakowskit – amint ezt ő el is ismerte – Marx-értelmezésében teljesen Lukács György és *A történelem és osztálytudat* történelem-felfogása befolyásolta, amely szerint a Marx által feltárt történelmi-társadalmi törvényszerűségek nem objektíve, tudományosan igazolható módon léteznek, hanem csak a proletár osztálytudat és a forradalmi cselekvés perspektívájából ragadhatók

meg. Lukács szerint „A döntés előbb volt, mint a tény”, és éppen ezért, „feltéve, de meg nem engedve”, hogy a társadalomtudományok megdöntik Marx valamennyi tételét, a marxisták akkor is marxisták maradhatnak. Kolakowski teljesen átveszi a történelmi materializmus lukácsi felfogását – azzal a különbséggel, hogy Lukács szerint Marxnak igaza volt, Kolakowski szerint pedig nem.

Ámde Marx munkásságának nagyon felületes megismerése is elég ahhoz, hogy belássuk: Marx a maga elméleteit *tudományos*, objektíven – az emberek (vagy a proletárok) tudatától és gyakorlatától függetlenül – igaz elméleteknek szánta, nem pedig valamiféle, az osztálytudatból eredő „misztikus” meglátásnak, amely pusztán a tudatra és a tudatos cselekvésre támaszkodva teremtené meg a történelem szubjektumának (a proletariátusnak) és objektumának (a társadalmi folyamatoknak) az egységét. Hogyha Lukácsnak és Kolakowskinak igaza lenne, akkor a proletárforradalom a proletariátus osztályhelyzetének létrejöttétől fogva *mindig* lehetséges volna, megvalósításához csak a munkásosztály megfelelő „öntudatra” ébredése hiányzik. Ezzel szemben Marx azt állította, hogy a kapitalizmusban olyan objektív gazdasági folyamatok (a termelés társadalmassulása, a gazdasági válságok súlyosbodása, a munka termelékenységének növekedése) zajlanak, amelyek egyre valószínűbbé (persze sohasem szükségszerűvé...) teszik a proletárforradalmat és a kommunizmus megvalósulását. A proletárok osztályöntudatának kialakulása és az osztályharc csak a *szubjektív* feltétele a kommunista irányú társadalmi átalakulásnak, az átmenetnek *objektív* feltételei is vannak, amelyeket a termelőerők fejlődése – és összeütközése a tőkés termelési viszonyokkal – alakít ki. Világosan bizonyítja ezt Marx levele Weydemeyerhez, amelyben így határozza meg saját munkásságának helyét a társadalomtudomány történetében:

„Ami mármost engem illet, *nem* az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással

való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bizonyítása volt, 1. hogy az osztályok létezése csupán a *termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaikhoz van kötve*; 2. hogy az osztályharc szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet; 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz.” (*Marx és Engels válogatott művei*. Kossuth, Bp., 1983. 3. köt. 689. old. – Kiemelés tőlem).

Hogyan lehetne a termelőerők fejlődése egészének irányát tudományos bizonyossággal átlátni akkor, hogyha tudatunk teljesen e folyamat egy meghatározott szakasza által meghatározott, hogyan tudna a marxizmus tudományos megállapításokat megfogalmazni a történelem egészéről, ha nem volna több a proletariátus osztályöntudatának elméleti megfogalmazásánál?

Persze ebből a Lukács (és nyomában Kolakowski) által eltorzított marxizmusból könnyen következik a leninizmus élcsapatpárt-fogalma, hiszen nyilvánvalóan az egyes proletároknak és csoportjaiknak, nincs rálátásuk a proletár–burzsoá osztályellentétre a maga egészében – ennek tudatát a hivatásos forradalmárok szervezett élcsapatának kell „bevinnie” a tömegekbe. A mindentudó élcsapat feltételezésétől pedig már nem nehéz eljutni a mindentudó vezetőtestület és végül a mindentudó és tévedhetetlen vezér koncepciójáig.

De mindez még nem elég – ahhoz, hogy Kolakowski megtehesse Marxot a sztálinizmus atyjának, agyon kell hallgatnia azt, is, hogy Marx csak is világméretben és a termelőerők egyetemes fejlődése bázisán tartotta megvalósíthatónak a kommunizmust – és *A német ideológiában* figyelmeztetett rá (MEM 3. köt. 1960. 35. old.), hogy amennyiben e feltételek megléte nélkül próbálkoznak meg ezzel, akkor csak a szegénységet teszik általános-

sá, újra kezdődik az egész szemét”. Nem tarthatjuk ezeket a sorokat valamiféle ifjonti forradalmi lelkesedés termékének – mert 1851-ben Marx *Az indiai brit uralom várható eredményeiről* cikkezve megint leírja: a történelem burzsoá korszakának meg kell teremtenie az „új világ anyagi alapját – egyrészt az emberiség kölcsönös függőségén alapuló világforgalmat és a forgalom eszközeit; másrészt az ember termelőerőinek fejlődését és az anyagi termelés átváltoztatását a természeti erők fölötti tudományos uralomná.”

Kolakowski azt az érvet, hogy a XX. századi szocialista kísérletek látványos kudarca azzal magyarázható, hogy elmaradott, agrár jellegű társadalmakban, a Marx által anticipáltaktól teljesen eltérő feltételek között került sor rájuk – ráadásul túlerőben lévő, ellenséges nemzetközi környezetben –, azzal a szellemességgel „üti el”, hogy a forradalmak számára „sajnos nincsenek *nem* speciális körülmények”. Gúnyolódik az újbalos értelmiségieken, akik a kapitalizmus minden antidemokratikus és anti-humánus vonásán felháborodnak, viszont a létező szocializmus összes embertelenségét létrejöttének speciális, nehéz történelmi körülményeivel mentegetik. A nyugati „újbalos” értelmiséget súlyos intellektuális-erkölcsi felelősség terheli azért, hogy propagandájával elfedte az emberiség jó része előtt azt a nyilvánvaló tény, hogy a hidegháború alatt a *ténylegesen létező* két rendszer közül *egyértelműen* a szovjet rendszer, nem pedig a nyugati liberális demokrácia volt az embertelenebb és irracionálisabb. A bolsevizmust minden tisztességes és gondolkodó embernek el kell ítélnie erkölcsileg – de nem *azért*, mert egy megvalósíthatatlan utópiát akart a valóságba átültetni. A bolsevikok által használt eszközök ugyanis *akkor is* morálisan elfogadhatatlanok, ha reális célokért vetik be őket.

Kolakowski egész rekonstrukciója a marxizmus és a sztálinizmus viszonyáról tehát nem vesz tudomást arról, hogy a marxizmus–leninizmus három lényeges ponton eltorzította a marxizmust: a hatalom erőszakos eszközökkel való megragadásának hangsúlyozásával, a proletariátusnak

mint a forradalom szubjektumának az „élcsapattal” való „behelyettesítésével”, és a szocializmus „egy országban” való felépítésének gondolatával. Azok a marxisták viszont, akik a bolsevizmusnak ezeket az elemeit az „igazi” marxizmus nevében elutasították (a Kautsky-féle, ómódi szocialdemokraták a proletárdiktatúrát, a tanácskommunisták és Luxemburg a lenini típusú élcsapat-pártot, a trockizmus a „szocializmus egy országban” gondolatát) soha, sehol nem tudtak létrehozni *semmiféle* szocialista rendszert. A kommunisták némi joggal felelték mindig saját szocialista-marxista kritikusaiknak azt, hogy az ő szocializmusuk olyan, amilyen – de legalább nem értelmiségi utópia, hanem valóságosan létezik. Azoknak, akik ragaszkodnak a marxizmushoz, legalább annyit el kell ismerniük, hogy a XX. században a szocializmus megvalósítása nem volt lehetséges – és még nagyon sokáig nem lesz az, egészen addig, amíg a kapitalizmus logikája nem járja át a világtársadalom egészét.

Szekularizált üdvötn lenne a marxizmus? Bizonyára az *is*. De vélhetően nem *csak* az: Marx antropológiája, történelemelmélete (ez utóbbi bizonyos értékeit még Kolakowski is elismeri), politikai gazdaságtana tartalmaz racionális elemeket – és a *Main Currents of Marxism* 1976-os megjelenése óta meglehetősen komoly erőfeszítések történtek (mindenekelőtt az angol analitikus marxizmus „iskolája” részéről), hogy a racionális, az empirikusan igazolható elemeket elválasszák az irracionálisaktól (mindenekelőtt a hegeli dialektikától). Más kérdés, hogy lehet-e és kell-e még az ilyen módon „megtisztított” elméletet „marxizmusnak” nevezni. Kolakowski több mint harminc évig élt és dolgozott a *Main Currents...* megjelenése után – de munkásságában (legalábbis az ebben a kötetben megjelent írásokban...) nyoma sincs annak, hogy tudomásul vette volna az analitikus marxizmus eredményeit.

AZ EGYHÁZ HŰ „TÁRSUTASA”

A fiatal Kolakowski marxista valáláskritikai nézőpontból vitázott a

vallással és a lengyelországi neotomizmussal. Későbbi, vallástörténeti munkásságát viszont egyre inkább a „megértő”, empatikus attitűd jellemezte, nagy vallásfilozófiai műve, a „*Ha nincsen Isten*” pedig már-már apológiaként olvasható. Kołakowski vallási tárgyú írásai úgy is olvashatók, mint az „ellenszekularizációs” trendnek, a vallással „kokettáló” posztmodern értelmiség szellemiségének a megnyilvánulásai...

Kołakowski nagy vallásbölcseleti munkája Isten létezésének racionális bizonyíthatóságát, a klasszikus istenérveket elutasítja. Ugyanakkor Kołakowski elveti a szcientizmust, a pozitívizmust is – éspedig teljes joggal. Egy szellemes párbeszéddel a „hívő” és a „szcientista” között bebizonyítja: a szcientizmus nem tudja (és nem is tudhatja...) bebizonyítani, hogy a természettudományos tudás az egyedüli „igaz”, kognitív értékkel bíró tudásunk... a természettudományos megismerés és a vallás (illetve metafizika) a valóság két, egymástól függetlenül a „saját lábán megálló” kognitív szemlélete. Ez eddig a „református episztemológia” álláspontja lenne (amit az angolszász filozófiában nem tájékozódó Kołakowski nem ismer...) – egy kevésbé szofisztikált formában.

Ám Kołakowski nem áll meg a fideizmus/miszticizmus álláspontjánál, mert ezután nekilát kidolgozni egy érvelést, amely ugyan nem „istennév” a szó szoros értelmében, de ha helyes volna, akkor aláásná a naturalizmus/materializmus egész világképét. Érvelése azért érdekes, mert nem azt állítja, amit C. S. Lewis és Alvin Plantinga, hogy amennyiben Isten nem létezik, akkor az emberi elme (valószínűleg) nem lenne alkalmas az igazság megismerésére, és nem is azt, amit Hegel és a hindu filozófia, hogy az ember igazságmegismerő képességét a magyarázza, hogy „bennünk van” valami isteni, valami abszolút. Még csak azt sem, amit Descartes, hogy Isten ültette belénk az igazság valamilyen biztos *kritériumát*, amely nélkül nem tudhatnánk, hogy mi igaz és mi nem. Kołakowski szerint ha nem lenne Isten, akkor egyáltalán nem is beszélhetnénk objektív igazságról. Csak akkor lehetnek

kijelentések a korrespondenciaelmélet értelmében „igazak”, ha van egy örökkévaló, mindentudó szubjektum, végső Értelem, amely igaznak gondolja őket. Az érvelés abszurdításának a belátásához elég végiggondolnunk a következő paródiát:

1. Robert Wadlow volt az eddig élt legmagasabb ember.

2. Következésképpen minden eddig élt emberre (logikai szükségszerűséggel) igaz az, hogy „alacsonyabb volt Robert Wadlownál”.

3. Robert Wadlow az emberiség történetének kezdete óta létezett, mert különben nem lett volna egy olyan valóság, amely ezt az állítást logikai szükségszerűséggel igazgá teszi.

Hogyha kijelentések (a korrespondenciaelmélet értelmében) objektíve igazak, akkor azok a tények, amelyekre vonatkoznak, logikai szükségszerűséggel igazgá teszik őket (például az a tény, hogy a hó fehér, logikai szükségszerűséggel teszi igazgá azt a kijelentést, hogy a hó fehér), de ez nem jelenti, hogy a szóban forgó kijelentések létezése (kimondása, elgondolása) is logikailag szükségszerű kell, hogy legyen. Logikailag szükségszerű relációk fennállhatnak logikailag nem szükségszerű tények között is. Annak a filozófiai igazságnak, hogy „A Tyrannosaurus Rex 10 méter magas volt, jöllehet erről senki sem tudott, és ha nem alakult volna ki az emberiség, ma sem tudna róla senki”, a filozófiai analízise tökéletesen jól elvégezhető a következő módon: „Ha lettek volna a Tyrannosaurus Rex korában emberi lények, vagy más, az emberéhez hasonló kognitív képességekkel rendelkező lények, akkor azok 10 méter magasnak találták volna a Tyrannosaurus Rexet, és megfogalmazták/elgondolhatták volna azt az igaz mondatot, hogy »a Tyrannosaurus Rex 10 méter magas«.”

Még ha Kołakowskinak igazna volna is abban, hogy az emberek számára ismeretlen (vagy akár megismerhetetlen) igazságok létezése megkívánja egy emberfeletti, a

tér és az idő minden pontján jelen lévő episztemológiai alany létezését, abból sem következik, hogy ennek a szubjektumnak *mindentudónak* kell lennie. A „*p* igaz” kijelentés érvényességéhez még ebben az esetben sem lenne szükséges az a kijelentés, hogy „Isten tudja, hogy *p*”, elég lenne az, hogy „Isten azt *gondolja*, hogy *p*”, vagy „Isten azt *mondja*, hogy *p*.”

Kołakowski válasza a legfontosabb ateista érve, a rossz problémájára nagyjából ugyanaz, mint amit az angolszász analitikus vallásfilozófiában „defenzív szkepszisnek” (vagy „szkeptikus teizmusnak”) neveznek. Vagyis: miközben a különféle teodíceák nem működnek, nem tudjuk megmagyarázni, mi lehet a rossz célja Isten nagy világtervében, ebből nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy Isten nem létezik, mert a rossz „misztérium”, nem tudhatjuk, hogy egy mindenható-mindentudó lény mit és miért tesz. Ennek az álláspontnak számos filozófiai kritikája létezik, amelyeket Kołakowski nem ismer.

Még kevésbé vesz figyelembe egy további fontos ateista érvet: az Isten rejtettségéből vett érvet. A hagyományos értelemben vett (zsidókeresztény) Istentől indokoltan várhatnánk, hogy saját létezéséről evidenciákat adjon az embereknek. Persze egyszer említést tesz a problémáról – de beéri azzal a hagyományos keresztény válasszal, hogy Isten nem akar erőszakot tenni a szabadságunkon, nem akarja „ránk erőltetni” a Vele való kapcsolatot (108. old.). Arról azonban nem vesz tudomást, hogy Isten szabadságunk, választási lehetőségünk veszélyeztetése nélkül is adhatna nekünk bizonyítékokat saját létezéséről és velünk kapcsolatos terveiről – akkor, ha a létezésére mutatnának bizonyos evidenciák, de ezek nem lennének kényszerítőek, hanem a felismerésük bizonyos mennyiségű szellemi erőfeszítést, illetve intellektuális becsületességet igényelne.

Kołakowski egész szellemi fejlődése összefoglalható abban, hogy keresi a legkielégítőbb megfogalmazását egy olyan Abszolútum eszméjének, amely nemcsak az erkölcsi normák forrása, de egyszersmind jelentéssel is ruházza fel az emberek életét. A tabu – mondja Kołakowski – „szük-

ségszerű kapocs, mely egybeköti az örök valóság tiszteletét a jó és a rossz tudásával. Ez a tisztelet és ez a tudás csak együtt létezik, egyik a másik nélkül elképzelhetetlen.” (284. old.) Egy naturalista, materialista alapú erkölcsnek nem lenne egzisztenciális kényszerítő ereje felettünk: „Ezért érzi az ember szörnyen meddőnek a számtalan könyvet és tanulmányt, amelyet modern filozófusok annak szenteltek, hogy megtalálják a receptet, amellyel a »leíró ítéletek« valami varázslat révén átalakíthatók »előíró ítéletekké«, és az utóbbiak igaz vagy hamis volta bemutatathatóvá válik. [...] Tegyük fel, hogy én egy megátalkodottan és gátlástalanul hazug ember vagyok, és egy jóakarátú, emberbarát filozófusnak sikerül meggyőznie arról, hogy a »hazudni rossz« állítás ugyanúgy igaz, mint Heisenberg tétele: ugyan miért kellene felhagynom alávaló szokásommal, ha büntetlenül üzhetem, és mi akadályozna meg abban, hogy csak megvonjam a válam, s azt mondjam erre az új tudományos felfedezésre: Na és!” (286. old.) Kołakowski az erkölcs megalapozásának kérdését vizsgálva összekever két filozófiai problémát. Van-e racionális alapjuk az erkölcsi ítéleteknek abban az értelemben, hogy *ezt* vagy *azt* az erkölcsöt válasszuk a különböző lehetséges erkölcsi felfogások közül? Például a miénk megengedi a meglegházasságot, de tiltja a faji megkülönböztetést, száz évvel ezelőtt az amerikai Délen viszont éppen fordítva volt. A második kérdés: van-e racionális alapja az erkölcsnek *abban* az értelemben, hogy bármely racionális szubjektumnak, ha ismeri ezt az alapot, az erkölcs követését kell választania ahelyett, hogy egyszerűen a saját hajlamait-érdekeit követné? Az első kérdésre lehetséges naturalisztikus válasz, mert az erkölcs az emberi társadalom egy intézménye (*minden* emberi társadalomé), meghatározott társadalmi funkciót tölt be – és a különböző, ennek a funkciónak a betöltésére javasolt „jelölteknek” (a lehetséges és a történelemben létezett erkölcsi rendszereknek) nyilvánvalóan nem mindegyike egyformán alkalmas e funkció betöltésére. Találhatunk olyan kritériumokat (például az univerzalizálhatóságot vagy az

emberi természettel való összhangot), amelyek alapján egyes erkölcsi rendszerek jobban megfelelnek az emberi együttélés szabályozására, mint mások. Az egyes erkölcsi rendszereknek továbbá vannak közös elemeik – és vitatkozhatunk arról, hogy melyik erkölcsi rendszer koherensebb, melyik további tanításai-normái vannak inkább összhangban ezekkel a közös elemekkel.

A második kérdésre viszont, hogy hogyan alapozzuk meg racionálisan a morális kötelesség követését a többi emberi motivációink (hajlam, érdek, ösztön, szokás) követésével szemben – *nincs* racionális válasz. Ugyanis, amikor felvetjük a kérdést: *miért* kövessük az erkölcsöt, akkor vagy egy erkölcsi szempontra kell hivatkoznunk – vagy egy nem erkölcsire. Ha erkölcsi szempontra hivatkozunk (például „ne ölj, mert tisztelni kell az életet”), akkor nem az erkölcsöt magát alapoztuk meg, hanem csak az erkölcs egyik részét egy másik (általánosabb érvényű, alapvetőbb) részével. Ha *nem* erkölcsi szempontra (például a „felvilágosult önérdekre”) hivatkozunk, akkor nem adtunk *igazi* választ, hiszen nem tartjuk erkölcsösnek azt az embert, aki valamilyen nem erkölcsi megfontolásból követi az erkölcsöt. Ám *erre* a kérdésre a választos világnézet sem adhat racionális választ, mert még ha tudnánk is, hogy Isten létezik, és mit kíván tőlünk, az Istennek való engedelmesség is csak akkor tekinthető erkölcsösnek, ha meg vagyunk győződve róla, hogy amit Isten kíván, az szükségképpen megfelel az erkölcsnek – erről pedig csak akkor lehetünk meggyőződve, ha van valamilyen – Istentől független – kritériumunk arra, hogy mi az erkölcsi jó, amelynek alapján Istent és az ő parancsait „jónak” minősítjük.

Kołakowski persze nem volt olyan naiv, hogy úgy vélje, korunk, mai társadalmaink értékválságát *egyszerűen* a valláshoz való visszatéréssel lehetne és kellene megoldani. Szkeptikus volt abban a tekintetben, hogy a vallási gyökerű erkölcsről teljesen megfosztott társadalom működőképes lehet-e. Differenciált, komplex módon látta a keresztény értékek helyét és szerepét a modern társadalomban. Jézus-képe (*Jézus Krisztus*,

Proféta és reformer, 65–81. old.) olyan Jézust tár elénk, akinek üzenetét, tanítását, értékeit az is befogadhatja, aki istenségében és megváltói szerepében nem hisz.

Szólnunk kell végül a kiadás, a fordítás néhány hiányosságáról. Mivel a címadó esszé, a *Korrekt nézeteim mindenről* Kołakowski válasza Edward Thompson hozzá intézett nyílt levelére, helyesebb lett volna Thompson levelének a teljes szövegét, és nem csak néhány kiválogatott töredékét (a száz oldalból mindössze kettőt!) közzétenni a kötetben. Kołakowski bosszúsán idézi a nyugati balos egyetemisták által állandóan szajkózott Marx-idézetet: „Philosophers have hitherto only interpreted the world in various ways; the point is to *change* it.” (426. old.) A fordító, úgy látszik, nem ismert rá az idézet forrására, Marx tizenegyedik *Feuerbach*-tézisére, amelynek van elfogadott magyar fordítása: „A filozófusok a világot különbözőképpen értelmezték – a feladat az, hogy megváltoztassuk.” Újból lefordította Marx szavait ekképpen: „a filozófusok csak különbözőképpen *magyarázták* a világot, mi viszont meg akarjuk *változtatni*” – ami azért némiképp mást jelent. Ennél is súlyosabb melléfogás *Az ördög a történelemben* (George Urban *interjúja Leszek Kołakowskival*) szöveg fordítói lábjegyzete, amely szerint a teodicea „Isten létének bizonyítása”. Van ugyan ilyen jelentése is a teológiában, általában azonban azokra a gondolatmenetekre használjuk, amelyek célja Isten igazolása a rossz problémájára hivatkozó ateista érvekkel szemben. Mivel ez a szöveg a világban létező gonoszról szól, itt a teodiceának bizonyosan ez a második jelentése játszik szerepet.

A kötet megjelenésével Kołakowski végleg megkapta az őt megillető helyet szellemi életünkben – korunk Kelet-Európájának talán legjelentősebb filozófusát tisztelet illeti meg – s épp ezért kell vitatkoznunk is vele.

Zsigó Jenő: Vezetőszáron

*Magvető, Bp., 2022. 488 old., 5999 Ft
(Tények és tanúk)*

Ha mélyre akarunk merülni a közel-múlt magyar társadalomtörténeti bugyraiban, ha őszinte szembenézésre vágyunk a rendszerváltás bukásával kapcsolatos kínzó kérdések sűrűjében, ha a közös tragédiánkban katarzist óhajtunk, akkor jó hírünk van: megjelent két könyv, amelyek végre megéleltetik a nemzeti emlékeztet. Zsigó Jenő és Daróczi Ágnes két olyan perspektívát tár elénk, amilyenekkel nem találkozunk az újságolvasó, a tévéző, a rádióhallgató, pedig nélkülözhetetlenek a magyar demokrácia kései születésének és korai halálának megértéséhez.

E könyvek szerkesztői (Kóczé Angéla és Neményi Mária) szerint a két kötet önálló sorozatot alkot a veretes *Tények és tanúk* sorozaton belül. A szerkesztői elgondolás Zsigó Jenő könyvét helyezte a roma életmű-sorozat élére. Jelen recenzió követi ezt a koncepciót, s most Zsigó Jenő munkáját tárgyalja. Aki ezt elolvasta, már nyúl is Daróczi Ágnes könyvéért (Daróczi Ágnes: *Hosszú az út előttem*. Magvető, Bp., 2023.)

A szerzők egyébként kölcsönös szeretettel és tisztelettel nyilatkoznak egymásról, mintegy rácafolva a közkeletű vélekedésre, miszerint a cigányok képtelenek összefogni. Pedig a két szerző szemlélete nagyon eltér, amit már a címadás is jelez: Zsigó Jenő „vezetőszáron” irányítottatnak látja a romák sorsát, Daróczi Ágnes pedig a Kalyi Jag zenei együttes klaszszikus dalának egy sorával üzen könyve címlapján: „Hosszú az út előttem.”

Zsigó Jenő az emlékiratok szabályai szerint a gyermekkor felidézésével kezdi elbeszélését. Ünneplőbe öltözött egykori rokonok régi fényképei nyitják az emlékek sorát, amelyek betekintést engednek az ország egyik legnagyobb cigány közössége, a nyírbátori zenész cigányok Kádár-kori életébe. Zsigó életútja Leninvárosba, majd hamarosan a fővárosba vezetett. 1980-tól Rákospalotán végzett sok-

rétű szociális és kulturális munkát, majd a rendszerváltás közeledtével már mindezt egyre inkább fővárosi keretben, sőt országos politikai kitekintéssel. Megrázó olvasmány, hogy mit jelent a szocializmus, a többpártrendszer s végül a NER világa e különös tehetséggel megáldott roma szakember számára.

Zsigó Jenő egyidős Demszky Gáborral, vagy éppen Magyar Bálinttal: amikor egy kulcspozícióban dolgozó cigány értelmiségi szemszögéből mutatja be például a főváros vagy a kultuszminisztérium vezetői által formált világot, igazi plutarkhoszi párhuzamos élettrajzokat ír. Cigány szervezetek vezetőjeként is az alul lévők tapasztalataival azonosul, miáltal könyvében feltárul előttünk egy ismeretlen nézőpont: a mából visszatekintve a három legutóbbi magyar politikai korszak színe és visszaja – alulnézetből.

Zsigó tapasztalata szerint e három időszakban – a Kádár-rendszerben, a rendszerváltás idején és a NER uralma alatt – cigány szempontból megdöbbenően egyforma a világ. Mindhárom politikai rendszer erősen korlátozta a romák részvételét a társadalmi életben, és mindhárom komoly teret adott a rasszista és elnyomó törekvéseknek. Szívszaggató olvasmány tudósít arról, ahogyan az MSZP–SZDSZ-koalíció, majd szorososan a nyomukban a NER nagykoalíciós egyetértésben, könyörületet nem ismerve eltapossa a roma aktivisták évtizedes munkával felépített nemzetiiségi intézményrendszerét Budapesten. Hosszú a sora azon intézményeknek, tudományos, művészeti és közéleti tereknek, amelyeket a fővárosi és országos döntéshozók kivéreztek, bezárattak, vagy megszületni sem engedtek. Zsigó emlékirataiban azok az intézmények a legfontosabban, amelyekben ő maga dolgozott, de a leírások sejtjen engedik, hogy más intézmények is így jártak.

A Roma Parlament Tavaszmező utcai épülete valaha a Nyolcker egyik fő nevezetessége, pezsgő művészeti és politikai központ volt. Ennek állítja a legszebb emléket a könyv. A rákospalotai Romano Kher, az onnan irányított roma ösztöndíjrendszer, a Rádió ©, az Almássy téri szabadidő-

központ, a Roma Polgárjogi Alapítvány, az Amaro Drom, a *Cigányfűró*, a Józsefvárosi Tanoda – immáron mind-mind a közelmúlt relikviája. Zsigó Jenő személy szerint bemutatja e pusztítás számos felelősét az SZDSZ–MSZP-koalícióban és a Fidesz időszakában egyaránt.

A látéleletet Zsigó azzal kezdi, hogy a rendszereken átívelő faji elnyomás köztudottan sokkal régebből ered: a cigányok szempontjából nézve már a kommunista rendszer működése is erősen épített többek közt a Horthy-korszak legrosszabb hagyományaira. A szerző a *Belügyi szemle* 1987. évi 6. számában közzétett, faji alapú „tudományos” kutatás példáján szemlélteti a XX. század két diktatúrájának összekacsintását a cigányok ügyében. A fekete személyi igazolványok és a többi, hasonlóan diszkriminatív intézkedés, és aztán például Moldova György írói munkássága alapján arra a mellbevágó következtetésre jut, hogy a kommunizmus államigazgatási és ideológiai gyakorlata kifejezetten rasszista felfogást képviselt.

A rendszerváltás utáni események elemzésében Zsigó érezhetően támaszkodik az amerikai fekete mozgalmak történeti narratívájára. Nem annyira Martin Luther King gondolataival, mint inkább Malcolm X hangvételével és a Black Lives Matter mozgalom domináns áramlatával rokonítható az, amit Zsigó mond. Olyan álláspont ez, amellyel ma Magyarországon csak nagyon kevesen azonosulnak, de amely a földkerekségen sokfelé nagyon is korszerű és meghatározó. Fontos ismernünk ezt a narratívát, mert a határok átjárhatósága következtében rohamosan nő azoknak a roma fiataloknak a száma, akik az angol nyelv és a megfelelő írni-olvasni tudás birtokában a következő évtizedben ráerősítenek arra, amit Zsigó Jenő könyvében olvastunk. Zsigó narratívája nagy jövő előtt áll a magyar társadalomban.

A radikális álláspont nem csak egyfajta elméleti megközelítés. Amerikai fekete szerzőkkel összhangban a „színvak” állami megközelítés elemzése és radikális kritikája Zsigó Jenő egyik fő mondandója. Az állam Zsigó szerint nem tehet úgy, mintha a diszkrimi-

náció nem szőné át a mindennapokat; hanem a hátrányos megkülönböztetés valóságát és szükséges kompenzációját bele kellene kalkulálni az állami intézkedésekbe. Ez az elméleti kritika azonban a mindennapi szociális munkában is kézzel fogható haszonnal jár. Élvezetes olvasmány, ahogy Zsigó Jenő színlátó irodája föl tudja venni a harcot a roma munkakeresőket érő színvak állam által figyelmen kívül hagyott, mindennapos diszkriminációval: „A jogász végzettségű munkatárs felhívta a munkahelyet meghirdető céget, és elmondta, hogy itt van nálunk XY cigány származású munkavállaló, az Önök által meghirdetett munkahely tökéletes lenne a számára. Ilyen és ilyen végzettsége van, dolgozott már ilyen státuszban, és a többi. Alkalmas lenne, hogy egy óra múlva megjelenjen az Ön irodájában mint munkavállaló? Nagy csend, hosszú gondolkodás. Természetesen alkalmas, várom egy óra múlva, hogy hívják? – felírja a nevét. Egy órán belül a mi ügyfelünk odamegy, jó napot kívánok, a Roma Parlament jogi irodájából érkeztem, ők hívták fel Önt. Beszélgethetünk a lehetséges munkavállalásomról?” A történet világosan szemlélteti, hogy a dolgokat nevükön nevező radikális megközelítés hatékonyan rá tudja kényszeríteni a társadalom szereplőit a rasszista diszkrimináció visszaszorítására.

A radikális mondanivalóval kéz a kézben jár a könyv stílusa. Zsigó Jenő képzett filológus, de a szöveg nem hajlandó alávethni magát a művelt olvasó egyetlen elvárásának sem. A magyar társadalom történeteiről szóló beszámolók olvastán az embernek olyan érzése támad, mintha egy geológus fittyet hányna a békés hegyekben, mozdulatlan sziklákban feltárható üledékek évmilliók rétegei tanulmányozásának, és ellenállhatatlan erővel igyekezne egyenesen a forrongó gejzírek és tűzokádó vulkánok izzó kürtőiből tudósítani olvasóit. Az egymásnak felelgető történések, a refrénszerű elemző megállapítások, az időrend, a rasszizmus kénköves lavájában összeolvadó történelmi korszakok izzó kövekként röpködnek a fejünk fölött. Zsigó szigorúan csak arról szól, amit személyesen átélt, és csakis úgy, és ahogyan azt akkor ő érezte.

Így a könyvből hiányoznak a cigányság közelmúltjának jelentős intézményei: nemcsak a pécsi Gandhi Gimnáziumot és a miskolci Dr. Ámbédkar technikumot, de még a szerző szülővárosában két évtizede működő Dankó Pista Gimnáziumot is hiába keressük a szövegben. Mivel a kulturális intézményekről és hiányukról, a továbbtanuló fiatalok ügyéről és a szegregációról sok szó esik a kötetben, a roma oktatási intézmények említését joggal várnánk el, de Zsigó ennek ellenáll, és csak olyanról ír, amiben ő is dolgozott, amit személyesen megtapasztalt. Sokak példaképe, Bogdán László cserdi polgármester teljesen kimaradt a könyvből, ami persze önmagában is állásfoglalás. A romák sérelmére elkövetett rasszista sorozatgyilkosság eseményei és kortárs társadalmi percepciója is csak érintőlegesen kerül a kötetbe.

Setét Jenő tragikusan félbemaradt életművét már csak videókból és a hátrahagyott írásokból rekonstruálhatja az utókor (hogy a *Tények és tanúk* sorozatban majd Zsigó Jenő könyve mellé kerülhessen...). A roma közélet e meghatározó alakjára Zsigó Jenő emlékirataiban csak egy félmondatot szánt, ami nyilván megfontolt döntés tőle.

A szöveg vulkanikus stíluselemét alkotják azok az éles kritikák is, amelyekkel Zsigó Jenő a roma közéletben meghatározó vitapartnereit illeti. Dr. Ürmös Andor, Sárközi Gábor, Mohácsi Viktória, Kadét Ernő, Gheorghe Nicolae munkásságának kiegyensúlyozottabb értékelését biztosan ösztönzi majd az a néhány vitriolos megjegyzés, amit róluk tesz a könyvben.

A stílus és az érzelmek az olvasót is kissé elragadják... A könyv mondanivalója azonban maradandó. Minden vitán felül fontos és hiányzó igazságot hoz be a magyar nyilvánosságba. Aki ezt elolvasta, másnap már másként fog gondolkodni a rendszerváltó elit felelősségéről a romaügyben.

Aki azon gondolkodik, hogy Magyarország miképpen térhetne vissza/juthatna el a nyugati demokráciák értékrendjéhez, annak ez a könyv egyenesen nélkülözhetetlen. A XXI. század Magyarországon csak olyan társadalom, csak olyan politikai párt,

csak olyan intézmény tarthat számot a demokratikus jelzőre, amelyik szembenéz a romák faji alapú elnyomásával. Köszönjük, Zsigó Jenő!

DERDÁK TIBOR

Mike Károly: Szelíd kapitalizmus

A SZABAD EGYÜTTMŰKÖDÉS RENDJE

Gondolat, Bp., 2020. 282 old., 3300 Ft

A szerző egyszerűnek tűnő, de komplex érvelést igénylő kérdéseket tesz fel és válaszol meg könyvében. Mit jelent a kapitalizmus? Mire alkalmas az új intézményi közgazdaságtan, és hogyan hasznosítható fogalmi apparátusa a magyar kapitalizmus elemzésében? Sikeres volt-e a magyar piacgazdasági átalakulás?

Mike Károly vitatja, hogy „az önérdék és a verseny fogalmi alkalmassak lennének arra, hogy megragadjuk velük a kapitalizmus lényegét” (15. old.). A piacgazdaság lényege nem a verseny, hanem a csere. A verseny rivalizálás, a csere pedig együttműködés. Ha a kapitalizmus verseny, akkor együttműködési ajánlatok versenye. Az együttműködés a piaci szereplők közötti önkéntes cserét, megegyezést jelenti. Ez a kölcsönösség túlmegy az önérdékkövetésen, állítja a szerző, az önkéntes csere ezért (is) pozitív érték-tartalommal rendelkezik, erkölcsi tartalma, minősége van. A kapitalizmus szelíd: az önkéntes piaci csere civilizál, erkölcsöt teremt. A kapitalizmus a *doux commerce* világa. A szerző szerint azt, hogy a piacgazdaság önkéntes csere, hogy a kapitalizmus szelíd (*gentle*) és pozitív erkölcsi tartalma van, az új intézményi közgazdaságtan paradigmáján belül érthetjük meg. A neoklasszikus közgazdaságtan ugyanis csak versenyt és önérdéket lát ott, ahol az új intézményi közgazdaságtan cserét és együttműködést. Az együttműködés azonban alapvetőbb a versenynél, mert a verseny ugyan együttműködés, de az együttműködés nem mindig verseny. Ezért az új intézményi közgazdaságtan jobb elméleti keretet kínál a kapitalizmus megértéséhez, mint a rivális elméle-

tek, állítja Mike Károly. Az önkéntes csere kölcsönösen előnyös a felek számára, hiszen ha nem lenne az, nem jönne létre. A csere kiterjedése egyúttal a munkamegosztás kiterjedése és a gazdagság forrása. A verseny e folyamatnak az eszköze: „a piaci verseny értelme a sikeres együttműködések körének és értékének bővítése.” (29. old.) Az új intézményi közgazdaságtan akkor, amikor a cserére kérdez rá, egyúttal a csere feltételeit azonosítja. A piaci csere meghatározott és meghatározható intézményi feltételek, magatartásszabályok meglétéhez kötött. E szabályok kialakulása és működése is közgazdasági elemzés tárgyává tehető: az új intézményi közgazdaságtan a szűkös erőforrások elosztásának egyik terepeként értelmezi a magatartási szabályok kialakítását – a felek költség-haszon elemzés keretében ítélik meg egymáshoz képest a különböző szabályrendszereket. A csere intézményi ökonomiája a tranzakciós költségek fogalmának bevonásával tematizálható, kiterjesztve a költség-haszon kalkulust a csere szabályainak (vagy intézményeinek) vizsgálatára. A tranzakciós költségek adódhatnak a piaci tranzakciók bizonytalanságából, de opportunistá önérdékkövetésből is. A „jó” magatartásszabályok (intézmények) csökkennek a csere tranzakciós költségeit. „Jó” gazdasági intézmények azok, amelyek a magántulajdon védelmét és a szerződések betartását támogatják. A kapitalizmus cserélő, kereskedelmi társadalom (*commercial society*), ennél fogva szelíd, mondja a szerző.

Könyvének második részében megmutatja, hogyan alkalmazhatók az új intézményi közgazdaságtan fogalmai a magyar posztszocialista átalakulás analízisében. Kis- és középvállalati vezetői véleményeket összegyűjtő kérdőíves felmérés alapján vizsgálja meg, sikeres volt-e a posztszocialista gazdasági átalakulás. A siker ismerve az, ha kialakult és működik a központosított tervgazdaságot felváltó piaci rend. Más szóval, hogy a posztszocialista (kapitalista) piaci cseregazdaság intézményei sikeresen korlátozzák-e az opportunizmust, illetve támogatják-e a kooperációt.

Létezik-e üzleti bizalom és hírnév a magyar kis- és középvállalko-

zások körében? Mike abból indul ki, hogy a magyar társadalomban az intézményekkel szembeni bizalom csekély. Ezt nevezi *makroszociológiai* bizalomhiánynak, amely részben visszavezethető a szocialista rendszer intézményi bizalmat romboló hatásaira. Ugyanakkor a bemutatott felmérés szerint az üzleti kapcsolatokban a megbízhatóság nemzetközi összehasonlításban nem alacsony szintű, és e megbízhatóság *nem* a felek közötti erős személyi kapcsolatok – kölcsönös ismertség – meglétének a függvénye. A makroszociológiai bizalomhiányt ellensúlyozza a kiépülő piacgazdasági intézményekkel együtt gyorsan megjelenő *mikroökonómiai* bizalom a becsületes üzletemberben, ami az önkéntes csere logikája alapján érthető meg. A feleknek érdekük a csere, amely a másik fél megbízhatósága híján elmaradna. Ez ösztönzi a mikroökonómiai bizalom kialakulását. A piac még kedvezőtlen makrotársadalmi környezetben is kiszkeleltálja az opportunistá szereplőket.

Hogyan teremthető meg a gazdasági szereplőknek a piaci cserék megvalósulásához szükséges hitelessége? A szerző számba veszi a lehetséges hitelesítő intézményeket, amelyek lehetnek erkölcsi természetűek, jogi intézmények és informális intézmények. Feltételezi, hogy a hitelesség megteremtésében elsősorban az erkölcs és az önkikényszerítő szerződés, másodsorban a jogrend, harmadsorban az üzleti reputáció és az üzleti közösségek informális normái, végül pedig a személyes, családi-baráti normák játszanak szerepet. Empirikus vizsgálata megerősítette e hipotézist. Mivel a hitelesítő intézmények együttesen érhetik el a kívánt hatást, a formális intézmények hiányosságait enyhíthetik az informális és erkölcsi szankciók.

Mike megvizsgálja a gazdasági fejlődés modernizációs és informalista elméletét. A *modernizációs* tézis szerint a tradicionális társadalmakban „az üzleti tranzakciókat zárt közösségekben, személyes és informális kapcsolatokra támaszkodva bonyolítják le”, míg a fejlett gazdaságokban „a személytelen piaci viszonyok dominálnak” (142. old.). A modernizáció folyamatában a formális jogi és a sze-

mélytelen vállalati mechanizmusok kiszorítják és helyettesítik a személyes-informális mechanizmusokat. Ez az ún. *dualitástézis*. A magyar gazdaság elemzésében a dualitástézis modernizációs felfogása jelentős elméleti hagyományra hivatkozhat, például a „színelt kapitalizmus” vagy a „kettős társadalom” elméletére. A posztszocialista átalakulás elemzésében is megjelent a dualitástézis, amely szerint a hazai gazdaságnak csak egy kis része képes bekapcsolódni a világgazdasági vérkeringésbe, a többi bennragad a lokális, szűkös és személyes üzleti kapcsolatok világában. Az *informalista* tézis viszont arra figyelmeztet, hogy a modern gazdaságoknak is szerves része a személyes és informális intézmények működése, a modern gazdaság működése sem redukálható a személytelen csere mechanizmusaira: „a modern piacon is *összefonódnak* a személytelen és személyes mechanizmusok.” (144. old.) A könyvben bemutatott empirikus kutatás azt mutatja, hogy a magyar vállalkozások kapcsolataiban a „jog és a piaci hírnév személytelen mechanizmusai fontosak ugyan, de soha nem állnak önmagukban” (165. old.), a magyar vállalkozói gazdaságban „nem beszélhetünk tehát egy személytelen-formális és egy személyes-informális intézményeket használó világ dualitásáról” (167. old.). Általánosan megállapítható, hogy „az intézményi fejlődés útja nem a személyestől a személytelen csere felé vezet”, mivel a jól működő intézményi rend „az informális és formális intézmények széles, kombinálható skáláját kínálja” (uo.). Ezen lehetőségek egyikét a piaci szerződések rendszerét támogató vállalkozói szerveződések adják: azok az önszerveződésen alapuló köztes szervezetek az állam és a piac között, amelyek hitelességet és bizalmat teremthetnek. A magyar vállalkozói érdekszervezetek nemcsak érdekkiadó tevékenységet végeznek, hanem etikai szempontból megválogatott tagságukkal elősegítik a hiteles információk terjedését a piacon, s ezzel a piaci cserét. Mike tanulmányozta az önszerveződő köztes szervezetek szerepét a közös erőforrások előállításában és felhasználásában két magyar bortermelői közösség

(Csopak és Tihany példáján). Arra a kérdésre keresett választ, hogy kialakultak-e a posztoszocialista Magyarországon olyan köztes szerveződések, amelyek – túllépve a piac vagy az állam szerepének dichotóm felfogásán – biztosíthatják a közjavak megfelelő elosztását. Esettanulmányaiból arra következtet, hogy a megkésett fejlődés útját járó posztoszocialista országokban szükséges és lehetséges az önszerveződés, amely sikeresebb lehet az államilag (túl)központosított és a köztes szervezetek autonóm működését veszélyeztető rendszernél.

A jó könyvek mindig elgondolkodtatnak és egyúttal kritikai reflexióra ösztönöznek. Mike Károly munkája jó könyv. Jöjjön tehát néhány kérdés és megjegyzés.

Csere vagy verseny? Mike érvelése szerint csere és verseny egymást kizáró fogalmak. A csere a cserélő felek önkéntes együttműködése, de ez a kooperáció egyúttal konfliktusokkal terhes: a felek számára nem közömbös a cserélendő áruk cseréértéke, saját hasznuk és ezzel a partner költségeinek növelésére törekszenek. A verseny valójában a piaci szereplők konfliktusát jelenti: az eladók versenyeznek egymással a vevőkért és megfordítva. A versengésüknek lesznek nyertesei és vesztesei. Ám a verseny előfeltételezi a piaci rend magatartásszabályainak betartására épülő kooperációt is. A szabályok betartása együttműködés az agresszió és az opportunizmus kizárását és a piaci szereplők közötti koordináció működését célozza.

Erkölc és csere. A könyv szerint az önkéntes cserének morális tartalma van, a piac *belső* etikája kölcsönös értékteremtéssel (is) számol. Elvárja a tartózkodást az egyoldalú előny-szerzéstől és az egymásnak nyújtott kölcsönös előnyöket is. Mivel ez az erkölcsös magatartás a piaci csere intézményi feltételrendszeréből származik, nem tekinthető a piac *belső* tulajdonságának, hanem sokkal inkább *külső társadalmi feltételének*. Ebben az esetben egyszerre beszélhetünk arról, hogy a piaci csere *amorális*, de egyúttal erkölcsi szabályokat is követő magatartás: amorális, amennyiben *személytelen*, az árrendszerre épülő koordináció. E koordináció működéséhez azonban az szükséges,

hogy a szereplők elfogadják azokat a magatartásszabályokat, amelyek lehetővé teszik a piaci cserét. Az új intézményi gazdaságtan nem lép ki a racionális kalkuláció világából. A racionális kalkuláció nem morális kalkuláció, hiszen az erkölcs lényege az, hogy a cselekvő egyének nem költség-haszon kalkuláció alapján követnek bizonyos viselkedési szabályokat. Azzal, hogy Mike *belső* etikai tartalommal ruházza fel az önkéntes piaci cserét, megnehezíti, hogy érdemben tárgyalhassa a piaci koordináció személytelenségét. Ezért itt fontos lett volna, hogy álláspontját ütköztesse Hayek elméletével a piacról és az igazságosságról. Ez sajnos elmaradt.

Személytelen modernizáció vagy személyes informalitás? A szerző elveti a modernizációs elmélet dualitás tézisé. Valóban, a modern társadalomban a személytelen és személyes koordinációs mechanizmusok (intézmények) együtt vannak jelen. De ez a valódi probléma? A dualitás eredendően a tradicionális és modern (kapitalista) társadalom szembeállítását jelentette. A tradicionális társadalomban hiányzik, vagy a perifériára szorul a piaci csere személytelen koordinációs mechanizmusa (egyszerűbben: az árrendszer koordináló szerepe). A kapitalizmusban viszszaeszik a személyes kapcsolatokon alapuló koordináció. De tegyük ehhez hozzá, hogy itt a személytelen és személyes koordináció összekapcsolódása e két forma *szétválásán* alapul, míg a tradicionális társadalomban a szétválás hiányán. A piaci rendben a személytelen koordináció nem egyszerűen a rend *feltételeként* működő intézmények működésének jellemzője (például jogrend), hanem magának a piaci koordinációnak a sajátossága. A piaci rend személytelensége mindekelőtt azt jelenti, hogy a piaci szereplők várakozásait és döntéseit nem a közösség vagy képviselői hangolják össze, hanem az *árrendszer*. A kérdés az, hogy a kapitalizmusban a valóban megfigyelhető sokféle koordináció működését mennyiben színezi át az a tény, hogy piacgazdaságban vannak jelen, és nem olyan tradicionális társadalomban, ahol piac nincs, vagy csak kiegészítő és korlátozott koordináló szerepe van.

A magyar kapitalizmus sikerességéről. Mike Károly érvelése a kapitalizmus ideáltípusának megalkotásával indul, ennek részeként vizsgálja az önkéntes cserén alapuló kapitalizmus intézményi feltételeit. Az irodalom alapján három intézménytípust különít el egymástól:

1. a cselekvők bensővé tett erkölcsi normáit;
2. a szerződő másik fél által kikényszerített normakövetést, amely a piaci tranzakció elmaradásával fenyegeti az opportunistá szereplőt;
3. a harmadik fél által kikényszerített viselkedési normákat, amelyek lehetnek informálisak (mint amilyen a piaci reputáció) és formálisak, mint a jogi kényszeren alapuló viselkedési szabályok.

A kapitalizmus normális működéséhez mindhárom intézménytípus megléte szükséges. A kapitalizmus konkrét formái különbözhetnek abban a tekintetben, hogy e három intézménytípus milyen kombinációját hozzák létre. Ily módon a kapitalizmus elmélete teret nyit a *kapitalizmusok* elméletének, megkülönböztetve egymástól például a nyugat-európai és a kelet-ázsiai kapitalizmusokat. A magyar kapitalizmusban a formális jogrend szerepe kisebb lehet, mint Nyugat-Európában, a kelet-ázsiai országokban pedig a formális jogrend szerepe kisebb, a személyes rokoni kapcsolatok szerepe pedig nagyobb, mint a fenti két esetben. A szerző itt nem tartja feladatának a kapitalizmus különböző típusainak vizsgálatát. Az elmélet bevonására azért van szüksége, hogy alátámassza, vagy elvesse azt a tételt, amely szerint a magyar kapitalizmus alapjaiban megfelel a kapitalizmus fogalmának, azaz a kapitalizmus normalitásán belül marad. Más szavakkal, az elemzés tétje az, sikeresnek tekinthető-e a magyar kapitalista átalakulás? Mike érvelésében sikeresnek, mivel a magyar kapitalizmusban kiépültek az önkéntes piaci cserét ösztönző és kikényszerítő intézmények. Ha volt is a posztoszocialista átalakulás kezdeti

szakaszában normahiányos állapot, egyfajta torz kapitalizmus, az nem tartott sokáig.

Fontosabb az a kérdés, vajon az átalakulást követő időszakban torzult-e a kapitalizmus Magyarországon. Számos elemző azt állapította meg, hogy a 2010 után intézményesülő hibrid politikai rendszer a magyar kapitalizmus gazdasági rendszerében is lényeges torzulásokat okozott (például: Magyar Bálint – Madlovics Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája: egy fogalmi keret*. Noran Libro, 2021; Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Napvilág, Bp., 2019). Mike Károly könyve erről nem beszél. Mi lehet a hallgatás oka? Az egyik lehetséges ok a témaválasztással függhet össze: az ő vizsgálatai a hazai kis- és középvállalkozásokkal foglalkoznak, a magyar kapitalizmus torzulásait elemzők viszont a hazai nagytőkés vállalkozók szerepével. A másik lehetséges ok az elméleti előfeltevések különbözőségére vezethető vissza. Acemoglu és Robinson (*The narrow corridor: states, societies, and the fate of liberty*. Viking, London, 2019) megállapítása szerint a „jó” gazdasági intézmények kialakulása és működése az állam és a társadalom közötti egyensúly meglétén alapul. Ez az egyensúly az állam és társadalom szétválására építve nyitja meg azt a folyosót, amelyben maradv a kapitalizmus sikeres lehet. Magyarországon a növekvő túlcentralizáltság mellett és vele összefüggésben a gazdaság átpolitizálódott. Az állam erősödött, a társadalom gyengült. Mike Károly megemlíti ugyan az állami (túl)centralizáció problémáját (221. old.), de érvelésében adottságként előfeltételezi, hogy Magyarországon végbement a magán- és a közsféra szétválása, ezért a cserék önkéntességén alapuló piaci mechanizmus akár a piacot támogató társadalmi normák gyengesége ellenében is kikényszerítheti az opportunizmus korlátozását. A rivális elméletek viszont épp abból indulnak ki, hogy Magyarországon a politikai rendszer változásai a magán- és a közsféra részleges összeolvadását eredményezték. A hibrid politikai rendszer átpolitizálta a gazdasági viszonyokat, amivel

meggyengítette a piaci koordináció opportunizmust korlátozó hatásait, s ezt nem ellensúlyozhatta a piacform társadalmi normák gyengesége. E kettős hatás azokat az informális normákat erősítette, amelyek az átpolitizált gazdasági érdekekkel összekapcsolódva utat nyitottak a politikai érdekekhez kötött oportunista gazdasági viselkedésnek és így a hazai kapitalizmus torzulásainak. A könyv által lezártnak tekintett kérdéseket talán újra ki kellene nyitnunk. Sikeres lehet-e a magyar kapitalizmus akkor, ha kiesik az Acemoglu és Robinson által jelzett fejlődés szűk folyosójáról? (*The Narrow Corridor. States, Societies, and the Fate of Liberty*. Penguin Publishers, New York, 2019.) Működhet-e változatlanul a bizalom és a kooperáció a hazai vállalkozások között akkor, ha a vállalati szféra kapcsolati hálói átpolitizálódnak, és az erőforrások elosztásának nem jelentéktelen hányada a személytelen piacról a hatalmon lévő párt és állam aktorainak kezébe kerül? Szívesen olvasnék Mike Károly tollából egy olyan újabb könyvet, amelyben reflektál ezekre a kérdésekre.

GEDEON PÉTER

Tuboly Ádám Tamás: Advocatus Diaboli

QUINE ÉS A MODÁLIS LOGIKA

L'Harmattan, Bp., 2019., 378 old., 3990 Ft (Cogito könyvek 12.)

Tuboly Ádám Tamás könyve az analitikus filozófia és a 20. századi filozófiai logika történetének egy igen érdekes szálát követi nyomon és interpretálja: Quine és a modális logika viszonyát. Quine az 1930-as évektől kezdve évtizedeken keresztül fogalmazott meg ellenvetéseket annak a vállalkozásnak az értelmese, gyümölcsöző voltával szemben, hogy a klasszikus kétértékű logika nyelvét modális operátorokkal bővítsük ki, és így a lehetőséggel és a szükségszerűséggel kapcsolatos kijelentések és következtetések elméletét, tehát

egy erősebb, az eredeti elméletnél több kérdést megválaszoló, modern, matematikai eszközökkel dolgozó logikai elméletet kapjunk (ahogy a leghagyományosabb logikai elmélet, az arisztotelészi is tartalmazott ilyen következtetéseméletet). Quine amellett érvelt, többféle módon, hogy a modalitások logikai kezelése – mihelyt túllépünk a kijelentéslogikán és az elsőrendű, avagy kvantifikált logikát bővítjük modalitásokkal – elkerülhetetlenül inkonzisztenciákhoz, paradoxonokhoz vezet. Már a könyv címe is utal Quine szerepének egy elterjedt, korántsem alaptalan értelmezésére: hogy az általa felvetett ellenvetések megválaszolásának kényszere sokban hozzájárult a modális logika fejlődéséhez, egészen odáig, hogy – főleg a Kripke-szemantika megjelenésének következtében – a modális logika a nem-klasszikus logikák egyfajta alapelméletévé vált.

Quine szerepével kapcsolatban John Burgess 1998-ban az alábbi pontokban összegezte a bevett, analitikus filozófiai körökben általánosan elfogadottnak tekinthető nézeteket. Erősen rövidítem ahhoz képest, ahogy a szerző idézi a 30. oldalon:

- A Kripke-szemantika cáfolja a kvantifikált modális logika interpretációjának elkerülhetetlen inherenciáját.
- A kvantifikáció behelyettesítéses értelmezése lehetővé teszi az ontológiaiag semleges interpretációt.
- A Kripke-szemantika megfelelően kezeli a modalitások nem verbális értelmezését [azaz olyan értelmezéseket, ahol a szükségszerűséget nem az analitikus, avagy logikai igazsággal azonosítjuk].
- A kvantifikált modális logika nem elkötelezett az esszencializmus mellett, mert esszencialista tézisek nem vezethetők le benne.
- A nevek és a leírások megkülönböztetése feloldhatóvá teszi a behelyettesítéssel kapcsolatos paradoxonokat.

Tuboly ennek a listának a pontjaihoz kapcsolja a maga érvelését.

Nem cáfolja teljes egészében a benne szereplő állításokat, hanem inkább finomítja, pontosítja őket. Az első, és bizonyára leglényegesebb ponttal kapcsolatban amellet érvel – szerintem alapjában helyesen –, hogy *ha az interpretáció fogalmát a megfelelő értelemben tekintjük*, akkor ez az állítás hamis, a Kripke-szemantika nem tudja betölteni ezt a szerepet, és Kripke maga sem vindikálta ezt a munkájának. Nem vállalkozom arra, hogy Tuboly érvelését itt átfogóan bemutassam, csak néhány pontot szeretnék a továbbiakban kiemelni, ahol álláspontját kiegészítendőnek, finomítandónak, avagy vitatandónak tartom.

1. AZ ONTOLÓGIAI ELKÖTELEZETTSÉG ÉRTELMEZÉSE

Quine nevezetes elvét arról, hogy miben áll egy diskurzus, avagy elmélet ontológiai elkötelezettsége, gyakran reprodukálják úgy, hogy az *egzisztenciálisan* kvantifikált változók értéktartományába tartozó dolgokról van szó. Pedig a nevezetes válasz a „Mi van?” kérdésre, így hangzik: „Minden”. Azaz éppen azt is mondhatnánk, hogy a diskurzus Quine szerint a „minden” szó aktuális terjedelme, az univerzális kvantifikáció értéktartománya mellett elkötelezett. De valójában ez is félrevisz, a kritérium a kvantifikálható változók értéktartományára vonatkozik, tökéletesen mindegy, hogy egzisztenciális, univerzális kvantorról vagy netán numerikus kvantorokról van szó. Ennek gyakori elvétése nyilván az egzisztenciális kvantor és a létezés asszociációján alapszik. A kérdés magva, Quine felfogásának lényege azonban mélyebben van, és ez a mélyebb szint nem válik világossá a könyvben. Kezdjük azzal, hogy mi *nem* tartozik az ontológiai elkötelezettségbe. Frege szerint az, aki azt állítja, hogy a jelenlegi francia király kopasz, *előfeltételezi* azt, hogy „a jelenlegi francia király” határozott leírás jelöl valamit, így a tények ismeretében azt kell mondanunk, hogy az előfeltevés hamis volta miatt nem állított semmit. A mondatának nincs igazságértéke, nem fejez ki gondolatot. Russell ezzel szemben azt mondja, hogy a mondat nem előfeltételezi, hanem állítja, hogy van

(egy és csak egy) olyan személy, aki jelenleg francia király és kopasz, ez pedig egyszerűen hamis. Amit előfeltételez (habár *A denotálásról* erre nem tér ki), hogy létezik entitásoknak egy olyan osztálya, amelynek tagjai között kell keresnünk olyan személyt, aki jelenleg francia király és kopasz. Ez az előfeltevés az, amit Quine aztán ontológiai elkötelezettségnek nevez. A (szokásos) tulajdonneveket Russell azzal intézi el, hogy azok álcázott leírások, mindig van valamilyen deskripció, amit megfeleltethetünk egy tulajdonnévnek. Quine Russell felfogását azzal egészíti ki, hogy ez a deskripció lehet triviális: a „Pegazus egy ló” kijelentés nem *előfeltételezi*, hogy Pegazus létezik, hanem azt *állítja*, hogy van egy és csak egy olyan x (azaz az x változó értéktartományának van egy olyan eleme), amely „pegazlik”, és egyben ló. Így a „Pegazus létezik” kijelentéssel nem kerülünk abba a csapdába, hogy a kijelentést tautologikusnak (vagy Frege nyomán igazságérték nélkülinek) kelljen tekintenünk, holott józan eszünk szerint hamis: a fenti átirási stratégia éppen a józan észnek megfelelő eredményre vezet. Tuboly ezt a megfontolást helyesen reprodukálja, azonban azzal folytatja, hogy az „előttem van egy asztal” köznapis állítás „asztalok létezése mellett kötelez el bennünket”, majd áttér arra, hogy az elkötelezettséget azzal válthatjuk ki, hogy az eredeti mondatot a következőképpen parafrázeáljuk: „Előttem van a részecskék egy asztalszerűen elrendezett osztálya” (kiemelések az eredetiben). Azaz az a megoldás, hogy az asztalok (egy sorral odébb, helyesebben: közepméretű hétköznapi tárgyak) helyett a részecskéket kell ontológiánk alkotóelemeinek tekintenünk. A gondolat lényege azonban nem az ilyen cserék lehetősége. Valójában itt is Russell a kezdeményező: „Még az is nagyon lényeges, hogy a *mindig*nek legyen olyan jelentése, amit nem kell korlátozó feltevessel kifejezni.” (A típuselméletre alapozott matematikai logika. In: Irving M. Copi – James A. Gould: *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet köréből*. Gondolat, Bp., 1985. 239. old.) A továbbiakban csak parafrázeálva Russellt: A „minden ember halandó”

kijelentésben a „minden”-t érthetjük úgy, hogy az élőlények osztályára vonatkozik. De ezt, mint mondja, „korlátozó feltevésként” beemelhetjük a mondatba: „Minden élőlényre igaz, hogy ha ember, akkor halandó.” Viszont akkor a „minden”-nek már egy tágabb osztályra kell utalnia, és így tovább, akár a végtelenségig. Épp az a dolog lényege, hogy azt az összességet, amelyre a „minden” (vagy akár a „van olyan”) utal, soha nem említjük expliciten. A gondolatot motiváló megfontolás pedig az, hogy nem élhetünk a látszólag egyszerű és minden esetre alkalmazható megoldással, nem lehet a „minden”-nek olyan jelentése, hogy az összes dolog égen és földön, fizikában és matematikában, mert olyan osztály, hogy az összes dolog (vagy akár csak az összes halmaz) osztálya a Russell-paradoxon miatt nem létezik. Ezt fejleszti tovább Quine az ontológiai elkötelezettség (és az ontológiai relativitás) gondolatává. Russell szemléletesebb fogalmazásmódjával élve, a „minden”-nek nincs abszolút jelentése, hanem csak a diskurzushoz, elmélethez relativizált jelentése van, és ez (mindkét, sőt a lehetséges többi) kvantifikáció univerzuma. Ennek nincs közvetlen köze ahhoz, hogy a diskurzusban milyen egzisztenciaállításokat teszünk.

2. QUINE ÉS A NOMINALIZMUS

Tuboly részletes elemzés alapján arra a következtetésre jut, hogy Quine vég-eredményben szakít a nominalizmus kísértésével, azaz az univerzálék és/vagy az absztrakt entitások elutasításával, belátván, hogy ez nem vehető példálul a matematikában. Éppen a logika tekintetében azonban kissé más a helyzet: azt, hogy a logika legyen elkötelezett absztrakt entitások létezése mellett, Quine következetesen elutasítja. Ez alapozza meg másik nevezetes logikakritikáját, azt az állítását, hogy a másodrendű logika – amelyben nemcsak dolgok, hanem predikátumok felett is kvantifikálhatunk – nem logika, hanem álrühába öltöztetett halmazelmélet (lásd *Philosophy of Logic* 2. kiad., Harvard U.P., Cambridge/Mass., 1986. 64skk.) Nem ilyen expliciten, de jelen van ez a motívum a modális

és intenzionális logika kritikájában is. Az ilyen logikáknak korántsem mindegyike kvantifikál intenziók felett, de Quine első formális elméletét építő opponensei, Carnap és Church igen, a történet vége felé D. Lewis modalitáselmélete pedig lehetséges világok fölött kvantifikál, ami hasonló következményekkel jár. Magam részéről ennek a motívumnak nagyobb jelentőséget tulajdonítanék (és a Lewishoz való viszonyt nem tekinteném olyan harmonikusnak – lásd még ehhez a 4. és 5. pontot). Az, hogy a világ tényeinek egy elsőrendű extenzionális nyelven kifejezhetőnek kell lenniük, elég erős regulatív elv, aminek alátámasztásában három komponensnek van jelentős szerepe: a Tuboly által hangsúlyozott extenzionalizmus mellett a (specifikus) nominalizmusnak és az empirizmusnak is.

3. AZ INTERPRETÁCIÓ KETTŐS ÉRTELME

A fent idézett „bevett nézet” első pontjával szembeni érvelés azon alapul, hogy meg kell különböztetnünk egy logikai rendszer, egy dedukcióelmélet matematikai értelemben vett interpretációját, azaz modellelméletét a rendszer filozófiai értelemben vett interpretálásától, azaz a számadástól arról, hogy a rendszerben szereplő logikai konstansok és struktúrák mennyire adnak hűen számot informális fogalmainkról (avagy azok mennyiben jogosult bírálatát involválják; az utóbbira példa a „minden” előbb említett esete, ahol az derült ki, hogy a naiv, abszolút fogalom nem tartható). Hogy egy egyszerű, de fontos példával éljünk: a klasszikus kijelentéslogika modellelmélete a kondicionálishoz azt az igazságfüggvényt rendeli, amely az <igaz, hamis> értékpárra a „hamis” értéket adja, a többi háromra pedig az „igaz”-t. Ez önmagában egy matematikai definíció, amit nem különösebben értelmes vállalkozás bírálni. Az viszont már a filozófiai interpretáció (sokat vitatott) kérdése, hogy a köznyelv „ha–akkor” kötőszópárja ezt az igazságfüggvényt fejezi-e ki. Ettől persze a modellelmélet és a filozófiai interpretáció között van, illetve lehet kapcsolat. A matematikai értelemben vett interpretáció lehetősége annyit mindenképpen

mutat, hogy a rendszerben kifejezett elvek, elképzelések konzisztensek, nem vezetnek explicit ellentmondáshoz. De ennél többről is szó lehet, amennyiben a modellelmélet plauzibilis, vagy legalábbis lehet értelmesen érvelni amellett, hogy az. Ez, az, amit némiképp hiányolok a könyv fejtegetéseiből. A klasszikus elsőrendű logika Tarski-féle szemantikája (bizonyos, például a kondicionális kezelését illető fenntartásokkal) plauzibilisnek mondható. Ha egy nyelvnek az individuális terminusai között ott van az „ez a labda” kifejezés, predikátumai között pedig a „piros”, a szemantika akkor fogja az „Ez a labda piros” atomi mondatot igaznak értékelni, ha az interpretáció univerzumának az az eleme, amelyet az „ez a labda” kifejezéshez rendelünk, eleme az univerzum azon részhalmazának, amelyet a „piros” predikátumhoz rendelünk. A modell maga nem labdákból meg színekből áll, hanem halmazelméleti objektum. De a köznyelv (egy elsőrendű logikában formalizálható töredéke) esetét tekintve jó okkal gondolhatjuk azt, hogy a Tarski-féle modellek között van egy, amelyik megfelel a „valóságnak”, azaz azokat az atomi mondatokat interpretálja igaznak, amelyeket józan ésszel annak tartunk. A Kripke-szemantika első közelítésben úgy jár el, hogy az adott nyelvhez nem egy Tarski-féle interpretációt rendel, hanem sokat, és közöttük megad még egy alternatíva- (avagy elérhetőségi) relációt is. Az „Ez a labda lehetne zöld” (nem atomi) mondatot akkor fogja igaznak interpretálni, ha abban a „világban”, azaz interpretációban, ami a valóságnak megfelel (ezt szokás aktuális világnak nevezni) az illető labda nem zöld, de egy alternatívájában az. Ez ugyanolyan korrekt és formálisan kezelhető válasz, mint amit a Tarski-féle szemantika ad, de az persze kérdés, hogy ugyanolyan plauzibilis-e.

Első közelítésben annak tűnik: azt, hogy a világ olyan, amilyen. ám lehetne másmilyen is, kézenfekvőnek látszik úgy modellezni, hogy a valóság Tarski-féle modellje mellé felveszünk más, hasonló természetű, ugyanazon nyelv interpretálására alkalmas modelleket, amelyek azt képezik le, hogy milyen lehetne még a világ. Az

aggályok, amelyekkel kapcsolatban jó fél évszázada áll a vita, az ilyen struktúrák filozófiai interpretációja körül zajlanak. Az egyik arra vonatkozik, hogy tulajdoníthatunk-e nekik valamiféle ontológiai státuszt. Ez a matematikai értelemben vett interpretációval kapcsolatban fel sem merül. Egy Kripke-struktúra ugyanolyan matematikai objektum, mint egy Tarski-modell – ennek státuszáról ugyan matematikafilozófiai álláspontunknak megfelelően sokféleképpen vélekedhetünk, de válaszuk nem érinti a modalitások metafizikáját (ha egyáltalán van ilyen). Az első és legismertebb aggály az, hogy jelen lehet-e egyáltalán ugyanaz a labda egy másik lehetséges világban – másképp szólva a világokon átívelő azonosság problémája. Ha egy dolgot az összes tulajdonsága individuál, akkor nyilvánvalóan nem, a másik lehetséges világban legfeljebb egy nagyon hasonló tárgy lehet jelen. Ha a dolognak vannak esszenciális tulajdonságai, amelyek önmagával azonossá teszik más tulajdonságai megváltozása ellenére is, akkor igen. Ezt a kérdést semmilyen formális szemantikai apparátus önmagában nem dönti el, ezzel tehát – a Tuboly által tárgyalt érvektől független érveléssel is – alátámaszthatjuk azt, hogy a modális logika nem kötelez esszencializmusra. Az első megoldást választotta Leibniz is, David Lewis is.

4. MI A MODÁLIS VALÓSÁG?

A Tarski-féle szemantika nem dönti el, hogy ez a labda piros-e, csak annyit ír elő, hogy az „ez a labda” szemantikai értéke az interpretáció univerzumának egy eleme, a „piros” értéke pedig egy részhalmaz legyen. Teljesen hasonló a helyzet a Kripke-szemantikával és azzal, hogy a labda lehetne-e zöld. Ha azonban azt gondoljuk, hogy a köznyelv, amelyet beszélünk (és főleg tudományos elméleteink nyelve) interpretált nyelv, amelyben a „piros” terjedelmét nem tetszés szerint választjuk, hanem valamiképpen adottságnak kell tekintenünk, akkor a számtalan (halmazelméleti értelemben is igen nagy számú) Tarski-modell közül egy kitüntetettre gondolunk (amit realistikák a „valóság” címkével látnak el; modális logiká-

ban ez az „aktuális világ”). Hogy ez a labda abban a bizonyos modellben piros legyen-e, azt nagyon egyszerűen eldönthetjük: meg kell nézni. De mit kell ahhoz megnézni, hogy megtudjuk, lehetne-e ez a labda zöld? Úgy vélem, Quine ellenérvei mögött mint alapvető megfontolás az húzódik meg, hogy erre a kérdésre nincs világos és korrekt válasz. Ez a háttér leginkább talán az ajtóban álló lehetséges kövér és lehetséges kopasz emberről szóló példa esetében válik világossá (Tuboly a 250. oldalon idézi). Még a viszonylag egyszerű modális kijelentéseknek sincsenek olyan egyszerű és világos, elvben ellenőrizhető igazságfeltételei, mint az extenzionális nyelv egyszerű kijelentéseinek. Egy empirista különösképpen nem válaszolhatja azt, hogy a fenti lehetőség fennállásáról valamilyen megfigyelés útján dönthetünk. Magam részéről úgy gondolom, hogy ezen a ponton jóval nagyobb a feszültség Quine és D. Lewis filozófiai alapbeállítottsága között, mint ahogy Tuboly a könyv összegzés előtti utolsó szakaszában ábrázolja.

5. HOGYAN REDUKÁLJUK A MODÁLIS NYELVET EXTENZIONÁLISRA?

A könyv egyik alapmotívuma az, amit a modális logikával szembeni hume-iánus kihívásnak nevez, és amit Quine továbbfejlesztve hangoztat: hogy a modalitásokkal extenzionális nyelven kel tudunk elszámolni. A szerző elfogadja, hogy ennek a kihívásnak a legjelentősebb modális szemantikai rendszerek eleget tesznek. Kripke azáltal, hogy a Kripke-struktúrák metanyelve, a modellelmélet nyelve extenzionális, David Lewis azáltal, hogy a modalitásokat a lehetséges világok feletti tárgynyelvi kvantifikációra vezeti vissza. Úgy gondolom, ez tévedés, Tuboly ezúttal nem a megfelelő kontextusban értelmezi a Kripkétől és Ruzsa Imrétől idézett megállapításokat. Ezúttal ő követi el a matematikai-modellelméleti és a filozófiai interpretáció összemosását; az említett megoldások csak az előző értelemben jelentik a modalitások „tisztázását”. Hadd idézzek a témakör egy speciális aspektusával kapcsolatban egy másik gondolkodót, Michael Dummettet:

„A kontrafaktuálisoknak nincs feltétlenül köze a lehetséges világokhoz; az aktuális világhoz van közük. Ha úgy tetszik, feltehetjük, hogy a kontrafaktuálisokat bizonyos lehetséges világokban fennálló tényállások teszik igazzá. Még ha ez így is van, akkor is csak úgy tudhatunk az igazságukról, ha az aktuális világban találunk valamit, ami megmondja nekünk, hogy milyen lehetséges világok vannak és milyenek nincsenek, valamint azt, hogy az előbbieken hogyan állnak a dolgok.” (A metafizika logikai alapjai. Osiris, Bp., 2000. 186. old.)

Itt Dummett a hume-iánus kihívást fogalmazza meg igen pontosan a kontrafaktuális (tényellentétes) feltételes kijelentések esetére. *Mutatis mutandis* ez általában áll a modális kijelentésekre: a kihívás az, hogy mondjuk meg, az aktuális világban mi alapozhatja meg az „Ez a labda lehetne zöld is” kijelentés igazságát. Ismeretek erre különféle válaszok. Ha azt mondjuk, hogy a labda történetében van egy pont, amikor valaki úgy döntött, hogy piros legyen, ne pedig zöld. akkor Arisztotelészt követjük (*Hermeneutika* 9., 18b30skk: „[Ha a jövő eleve eldöntött lenne,] mérlegelni sem kellene, meg azzal sem kellene törődni, hogy ha ezt és ezt tesszük, akkor ez és ez történik, ha viszont nem ezt és ezt tesszük, akkor nem ez és ez lesz.”) De mondhatjuk azt is, hogy (azonfelül, hogy ténylegesen piros) nincs tudomásunk olyan okról, amely kizárná, hogy zöldre is színezhették volna. (Ez utóbbi, a szubjektív episztemikus használat talán a modális kifejezések leggyakoribb köznyelvi használata.) Az ilyen magyarázatokat tekinthetnénk a modális kifejezések valódi redukciójának. A probléma velük csak az, hogy túl specifikusak, csak a modális kifejezések bizonyos (és alighanem nem is a legjelentősebb) használatait esetében tennék lehetővé a redukciót. Úgyhogy az ilyen „mentségek” a modalitások számára legfeljebb annyira lehetnek elegendők Quine-nal szemben, ahogy a szerző a 236. oldalon igen helyénvalóan parafrázeálja őt: „elismerem a [modalitás] fogalmát nyilvánvaló és hasznos, ám ismeretlelméletileg jelentéktelen alkalmazásai-ban”. (Quine-nál „modalitás” helyett „analitikusság” áll.)

A modalitások körüli viták egészen alapvető filozófiai kérdésekkel vannak kapcsolatban. Csak említsünk meg egypár olyat, amelyekről a fentiekben és Tuboly könyvében nem, vagy csak érintőlegesen esett szó: ilyen a kauzalitás, az akaratszabadság, a jövő determináltsága. Az a nézet, hogy a világ egymástól független egyszerű tények mozaikja, és az, hogy világunkhoz ugyanúgy hozzátartoznak a megvalósuló (és a meg nem valósuló) lehetőségek, az előttünk álló alternatívák, mint a pusztán tények, számos nemes kísérlet ellenére sem békíthető össze. Alighanem erre az Arisztotelész kora óta létező vitakomplexumra is áll, ami a filozófiai viták jelentős részére: a felek soha nem fogják meggyőzni egymást, de a vitáknak annyi eredménye mégiscsak van, hogy az évszázadok során újabb és újabb gondolatok, módszerek, megközelítések merülnek fel. A könyv ennek a hosszú történetnek egy igen jól kiválasztott, az egészen közeli múltban játszódó, kihatásai által napjaink filozófiai gondolkodását is befolyásoló szakaszát dolgozza fel. A szerző nagyon alapos munkát végzett, óriási irodalmat szemlézett és értelmezett, megítélem szerint a főbb vonalakban helyesen. Különösen kiemelendő a problémakör dialektikájának rekonstrukciója, bevonva az elemzésbe Carnap, Church, Barcan-Marcus, Smullyan, Kripke, David Lewis nézeteit. A könyv felépítése világos, jól követhető, a bonyolult téma ellenére nyelvezete sem különösebben nehézkes. Mint sajnos oly sokszor, most is hiányolnunk kell a kiadói utolsó simítást a szövegen, a gondos szerkesztői-szöveggondozói munkát – a könyv jó néhány elkerülhető elírást, bakit tartalmaz – ezek persze nem érintik a munka érdemét. A művet mindenképpen elolvasásra ajánlom mindenkinek, aki érdeklődik az analitikus filozófia és logikai alapjai iránt.

TE IS MARXISTA VOLTÁL?

Perecz László, a magyar filozófiatörténet szaktekintélye az elmúlt években tartott konferencia-előadásaiából és laudációkból összerakott egy könyvet; írt hozzá egy személyes hangvételű bevezetést (ez a kötet leg-hosszabb írása), és egy „tárgyszerű kivezetést”.¹ Eszembe se jut megpróbálkozni azzal, hogy e tematikusan és módszertanilag szerteágazó műről részletes recenziót írjak; az ehhez szükséges kritikai attitűd megtartása körülményes lenne, minthogy az írások majd’ felét kitevő, a magyar filozófia XVIII–XIX. és részben XX. századi alakulásában tevőleges szerepet játszó filozófusok (Bessenyei, Szontágh, Eötvös, Prohászka stb.) értelmezéséhez elsődleges forrásom épp a szerző maga.² Az alább következő észrevételeim a magyar filozófia félmúltjának értékelésében mutatkozó különbséghez fűződnek. A kötet címe – amely a magyar filozófia felemelkedését és végét is ezzel a közelmúlttal köti össze – egyértelműen arra utal, hogy a szerző számára e periódus megítélésének nagy a jelentősége. A filozófiatörténeti tanszék munkatársaként aktív résztvevője voltam ennek a korszaknak, tehát észrevételeimet a fogalmi összefüggéseken kívül ténybeli összefüggésekkel, olykor pedig személyes tapasztalatokkal is meg-támogattam.

Mielőtt a különbségekre rátérek, szűkítsük tovább a kört: mire nem reagálok és miért nem, holott kelle-ne. Érdemes lenne például elidőzni Perecz definíciójánál: „A filozófia, adjunk róla most szemtelenül egyszerű meghatározást, az egzisztenciális kérdésekre fogalmazott reprezentatív válaszkísérletek kanonizált hagyomá-

nya.” (15. old.) Zavarba ejtő. Nem az a gond, hogy „szemtelenül egyszerű”, hanem az, hogy nem világos, milyen reláció van a filozófusok által tárgyalt problémák és az egzisztenciális kérdések között. Például a nyelv és a gondolkodás viszonyát illetően Locke a gondolkodás elsődlegessége mellett érvelt, Wittgenstein viszont *regressus ad infinitum* érvekkel bombázta porrá ezt az elképzelést. Mindketten hozzátartoznak a kanonizált hagyományhoz, de az őket vagy a korukat feszítő egzisztenciális kérdések és az általuk kínált megoldási javaslatok között nincs belátható kauzális vagy logikai kapcsolat. Még az is lehet, hogy Perecz valódi összefüggésre tapintott rá, viszont nem hoz *példát* és nem is *érvel* a meghatározás mellett, tehát nem lenne tisztessé beleállni egy vitába – és nagyjából ugyanez a helyzet a kánonnak és a hagyománynak e definícióból levezetett fogalmaival is.

Ellentétben filozófiadefiníciójával, mélyen egyetértek a szerzővel abban, hogy a magyar filozófia történetét a töredezettség és a hagyomány folytonos megszakitottsága jellemzi. Ezt a pulzálást az általam belátott több mint fél évszázad alatt többször is meg lehetett figyelni. Perecz erre adott magyarázata viszont inkább költőien elegáns, semmint szociológiai-történeti. Bevallottan nyugatos esszéizmusa megkönnyíti a befogadást, megnehezíti viszont a kritikai hozzáállást, úgyhogy nehéz szívvel, de ezen is túlteszem magam.

Itt az ideje, hogy rátérjünk a főcspásra.

I.

Első észrevételem egy tárgyi tévedéshez kapcsolódik.

„Ahhoz a generációhoz tartozom, amelyik számára a marxizmus dolga nem egyszerűen megválaszolható kérdés. Nálam tíz évvel idősebbek esetében kizárt, hogy a marxizmus valamilyen változata ne hatott volna rájuk – aki közülük ma ezt állítja, egyszerűen hazudik...” (14. old)

Kissé megütközve olvastam a szerző tézisét. Nem az állítás túlzó vol-

ta zavar, ez a stílus része, hanem az, hogy *tényszerűen* nem igaz: szemben áll azzal, amit az akkori filozófiai szcénák aktív résztvevőjeként – előbb hallgatóként, majd oktatóként – megtapasztaltam. A valamivel több mint 10 évvel idősebbek generációjához tartozom: 1966–71 között jártam az ELTE BTK filozófia szakára. Az egyetem befejezése után ösztöndíjként maradtam a tanszéken, tanítottam is, így viszonylag jó rálátásom volt az alattam járók (tehát a Perecznél 10 évvel idősebbek) nézeteire is.

Perecz megállapítása nem keltene feltűnést, ha nem vallanák magukénak más, tekintélyes szerzők is, tehát a tézis kiemelése nem az „ágyúval verébre” esete. Az alább felvázolt, még mindig életlen közelkép csak részben irányul a klisészerűen leegyszerűsítő ábrázolás ellen; elsődleges feladata az lenne, hogy megmutassa ennek a belterjes világnak a másik arcát.

Először is, a „marxizmus” szó jelene-e ebben az átmeneti korszakban rendkívül széles skálán mozgott, s ezen rövid időintervallumon belül is erőteljesen változott. Ha eltekintünk a keresztény egyházaktól átvett, önértelmező fordulatoktól: „Mi képviseljük az autentikus marxizmust”, „Ez a nézet rést üt a marxizmus egységén” stb., akkor világosan látható:

a) Ezt a korszakot *intézményesen* és részben tematikusan³ is a marxista ortodoxia, vagyis a „hivatalos” marxizmus uralta. A tanszékek, a folyóiratok, intézetek vagy hivatalok pártajánlással kinevezett vezetői többnyire a filozófia kiscsömöröszerű felfogását igyekeztek konzerválni: „mindent tudunk, mindenre van magyaráztatunk.” Az engelsi-lenini hagyománynak megfelelően a filozófiát afféle tudományos főhatalomnak képelték, amely begyűjti a természet- és humán tudományok legfontosabb eredményeit, ezekből összegyűr egy világnézetet, aminek alapján kiosztja a tudományok teendőit, és egyben koordinálja működésüket is. Tehát megmondja a fizikusnak, hogy mit kutasson, a történésznek, hogy milyen elvek szerint vizsgálja a történelmet, sőt megmondja az íróknak, hogy mit írjon, vagy a festőnek, hogy mit fessen. Ennek a XIX. századból megörökölt „átfogó világszemléletnek” a tudományos

1 ■ Perecz László: *Reneszánsz – kezdet és vég. Magyar filozófiatörténeti írások*. Osiris, Bp., 2021.

2 ■ Ráadásul ez szükségtelen is, miután 2022-ben két ismertető tanulmány is megjelent a könyvről: Daradics Boglárka: *Hagyomány és hagyománytörés. Magyar Filozófiai Szemle*, 2022. 3. szám, 244–249. old. továbbá, Turbucz Péter: *Zátonyra futtatott filozófia? Magyar Filozófiai Szemle*, 2022. 3. szám, 251–256. old.

reprezentációjára kreálták a „dialektikus és történelmi materializmust”, de az innét-onnét összekoldult, ásatag nézetek sehogy sem álltak össze konzisztens rendszerré. Az átfogó világszemlélet fenntartása mellett az ortodoxia a filozófia másik feladatának a „küldetés” meghatározását tekintette.

b) A *félhivatalosságot* Lukács és a Budapesti Iskola tagjai dominálták. Az ortodoxia – barbár módon, de – kísérletezett a szaktudományos témák beemelésével a filozófiába (például Szabó András György és Földesi Tamás vitája a szabad akarról a hatvanas években), a Budapesti Iskola tagjai viszont – egy létező hagyományt követve – a művészetekkel, ezen belül is elsősorban az irodalommal kapcsolatos témákban jeleskedtek, diszciplináris kérdések (ismeretelmélet, logika, elmefilozófia, tudományfilozófia, metafizika, etika) nem, vagy csak periferikusan jelentek meg a horizontjukon. A *küldetésstudatban* egy nevezőn voltak az ortodoxiával, de persze mást tekintettek a filozófia küldetésének. Az alulképzett cenzori kar folyamatos zaklatása aurát vont személyük köré, de miután 1967-ben „hős, álszent, bigott Mesterünket visszazárták a pártba”,⁴ a publikációs korlátozás inkább egyedi cenzúrázássá alakult; az Iskola tagjai még a folyóiratok szerkesztőbizottságába is bekerültek.

c) A marxizmusról szóló diskurzus teréből a legnagyobb szeletet az autentikus marxizmus rekonstrukciójára és kreatív megújítására pályázó Márkus és köre (a – tévesen! – Lukács-óvodának nevezett alakzat⁵) hasította ki. Erre még hosszabban visszatérek, most előzetesen, argumentáció nélkül, csak annyit: noha a személyi összefonódások ezt akkor teljesen elfedték, *ebben az időszakban* Márkus és tanítványainak messze nagyobb része tematikusan részlegesen, módszertanilag viszont *egyáltalán nem* sorolható a Lukács-hívek/követők táborába. De most nem ennek a kusza viszonyrendszernek a felfejtéséről van szó.

A filozófiai szcéná későbbi fejleményeinek szempontjából leginkább meghatározó közeg – az adott intervallumban a filozófia szakot végző

(és a hozzájuk csapódó, a filozófia órákra bejáró nyelvész, matematikus- vagy jogász) hallgatók – eléggé megosztottak voltak a marxizmushoz való viszonyukban, ráadásul nézeteik a szak végzése során rapid módon változtak – mindenekelőtt a marxizmusról való leválás irányába. Az ortodoxiához már a hatvanas években is csak hatalmi megfontolásokból volt érdemes csatlakozni. A félhivatalosságot uraló Lukácsnak és a Budapesti Iskolának markáns, de nem túl nagy létszámú tábora volt, ám volt köztük, aki már akkor Lukácsnak a fordulat előtti műveit tartotta nagyra. A legintenzívebb érdeklődés a felettünk járó évfolyamokban a Márkus vezette Marx-szemináriumot kísérte, de erről a mi évfolyamunk már lemaradt. A fennálló megváltoztatásának igénye különböző formákban és intenzitással jórészt mindannyiunkban élt; a hallgatóság egy része ezt a szociológiában való jártasság megszerzésével tartotta a leginkább elérhetőnek (még nem létezett önálló szociológia szak), de a leendő szociológusok nem találtak elméleti támasztékot a marxizmus egyik formájában sem.

Volt azonban egy heterogén, a hatvanas évek végétől a legnagyobb tempóban bővülő csapat, amelyben már igen csekély, vagy egy szemernyi érdeklődés sem élt sem a marxizmus látszatra titkos, sem a neomarxizmus szexibb változatai iránt. Akik közülük a filozófia története iránt érdeklődtek, igen korán felismerték, hogy a marxizmus Hegeltől megörökölt, mindenre ráhúzhatónak gondolt megoldáskisíveivel vagy az Engels–Lenin-féle „materializmus vs. idealizmus” fogalompárral, esetleg a Lukács-féle egyvágányú „irracionálizmussal” a görög vagy a középkori filozófusok vitáinak, továbbá a Descartes, Locke vagy Hume által felvetett *problémáknak* a közelébe se lehet férkőzni. Ez fokozottabban volt érvényes azokra (magam is ide sorolom), akik az akkori jelen metafizikai, ismeretelméleti, nyelvfilozófiai vagy tudományfilozófiai fejleményeivel kezdtek foglalkozni. Az ortodox marxizmus kisgömböcszerű felfogásával nyilván nem volt érintkezési pont, de a félhivatalosság, valamint a marxista reneszánsz műveiben sem lertünk támaszt.

Szakmai pártfogókra a „megtúrt” szférában találtunk. Ezen a terepen 3–4 *iskolateremtő*, a marxizmussal semmiféle kapcsolatot nem tartó (vagy csak kényszerből kompromisszumot kötő) egyéniség működött. Pontosítsuk: nem álltak *szemben* vele – hiszen az is a viszony valamilyen formája –, hanem szisztematikusan negligálták, minthogy sem tematikailag, sem módszertanilag nem volt érintkezési felületük; persze olykor a publikálás érdekében ordítóan hamis retorikai fogásokkal éltek.

Márkus György „legtehetségesebb tanítványának”, Kelemen János pedig „a magyar analitikus filozófia úttörőjének” nevezte Altrichter Ferencet. Itthoni ismertségének nem tett jót, hogy 1980-as „disszidálása” (van még, aki érti e szót?), majd 1992-es visszatérte között nem volt ildomos hivatkozni rá, és egy-két nagy villanást⁶ nem számítva 1993 óta kevéssé van jelen a magyar filozófiai életben. Most azonban arról a korszakról van szó, mikor Márkussal vetekedő felkészültsége és kitűnő pedagógiai érzéke révén – ha nem is támogatott fórumokon – fokozatosan intézményesült. Rendkívüli felkészültsége és a filozófiához való marxizmusmentes beállítódása már 1965–66-ban (Márkus amerikai útja alatt), a Bence Györggyel közösen vezetett tudományfilozófiai diákkörben is kiderült. Olykor lábujjhegyen beóvakodtam a szemináriumra, kerülve a szemkontaktusnak még a lehetőségét is, mert hiába készültem fogcsikorgató szorgalommal, első évesként alig értem fel ésszel, miről folyik a szó. A lassan megnyíló kapuk ellenére ráéreztem: ez az a terep, amelyet majd egyszer be kell járnom. Márkus kispadra kerülése után a kör is megszűnt. Altrichter ekkor a szakon irányvesztett figurákat – az egyetemi oktatás hiábavalóságát pótlendő – az MTA könyvtárban mintegy magán-fogadóórákon tutorálta. Megtanította nekik a szakma legelemibb fogásait, a filozófiai szövegértés és az érvelés alapvető szabályait. Az ebben az időszakban (és részben később) született írásait összefoglaló kötetéhez írt előszavában⁷ tette explicitté, amit akkoriban a kiüzetéssel egyenértékű lett volna megfogalmazni, és amit mi, a von-

záskörébe tartozó személyek csupán impliciten érzékeltünk:

„[a marxista] elméleti elköteleződés minden formája a filozófiát a napi politika szolgálóleányává degradálja [...]. A szolgasorsból történő felemelés és felemelkedés egyetlen útját véltem járhatónak, legalábbis a magam számára: meg óhajtottam mutatni, még akár kompromisszumok árán is, hogy a filozófiának vannak értelmes és *sui generis* problémái, amelyek szempontjából a marxista ideológia tökéletesen irreleváns.”⁸

Altrichter féllégális intézményesülése a Szépe György köré tömörült nyelvészek és néhány filozófus összefogásának eredménye volt. Altrichter a hatvanas évek atlanti gondolkodását mélyen átható nyelvfilozófiai témákról tartott magánszemináriumot. Megkönnyítette a szervezést, hogy a nyelvészeket nem figyelték árgus szemek, kevésbé álltak ideológiai kontroll alatt. Addigra már a szeminárium résztvevőinek egy része olvasta Wittgensteint és mellette/mögötte olyan nevek bukkantak fel, mint Frege, Russell, Ryle, Strawson, Quine vagy Austin.⁹ Az általuk felvetett problémákat nem volt nehéz a filozófia immár többézer éves vitáiba beilleszteni, míg az itthoni, a marxizmus mibenléte körül folyó, jórészt politikai-hatalmi indulatoktól motivált csatározásoknak semmiféle *filozófiai* hozadékuk nem volt. Mielőtt feledésbe merülne, érdemes felemlíteni, hogy a nyelvfilozófiai flow nemcsak a marxizmustól távol állókat, hanem a Márkus-kör tagjait, vala-

mint a hozzájuk lazábban kapcsolódó Nyíri Kristófot is magával sodorta. A Telegdi Zsigmond által szerkesztett, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*¹⁰ című sorozatban Bence György, Kis János, és Nyíri Kristóf is két-két írást publikált. A kötetről Erdélyi Ágnes írt terjedelmes recenziót.¹¹

Altrichter nevéhez fűzhető az első olyan kifejezetten *szakmai* vita is az észlelés természetéről, amit a legrefináltabb trükközéssel sem lehet a marxizmus fogalmi körébe beleszuszakolni, vagy valamiféle politikai-hatalmi csatározásként értelmezni.¹² Altrichter vitacikke válasz Márkus közel könyv terjedelmű, *Az észlelés és a pszichofizikai probléma*¹³ című írására. Az eredeti írás közel felét kitevő vitacikkében¹⁴ Altrichter a kortárs nyelvfilozófiai szakirodalom nagygyűit felsorolva érvelt Márkussal szemben. A diszkusszió egy olyan térben zajlott, amelyben a vita tárgyát és érveit beazonosítani képtelen ellendrukkerek száma jóval meghaladta a vitát követni képes szurkolók számát. Érdemes megjegyezni, hogy Márkus cikke és a vitairat is a korszak hivatalos folyóiratában a *Magyar Filozófiai Szemle*ben jelent meg.¹⁵

Altrichter legalizációja akkor következett be, amikor a korszak filozófiai potentátja, Hermann István (róla is rövidesen hosszabban is lesz szó) néhányunk közbenjárására¹⁶ 1978-ban engedélyezte, hogy Altrichter hivatalosan, tanrendileg meghirdetett órát tarthasson, de ez már kívül esik a szerző által említett időhatáron.

Mindenképp az időhatáron belülre esik viszont a korszak egy, Altrichternél talán kevésbé befolyásos, de

a radikális kívülállást nem kevésbé élesen megtestesítő figurája, Vidrányi Kati. Korai punkos megjelenésével vagy a fociban való kivételes jártaságával erősen kirítt a filozófusok közül, holott mindez csak felszínes kísérőjelensége volt tematikus és módszertani elkülönültségének. Nem hordott feliratot a nyakában, mégis mindenki tudta róla, hogy hívó katolikus. Kivételes képességeinek tudható be, hogy nem titkolt, rendszer- és marxizmusellenes mentalitásával mindvégig az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa tudott maradni. Mint azután sokan mások, Munkácsy támogatásával indult, már a címével is sokatmondó *Kant istenfogalma* című szakdolgozatával. Kant azonban csak kiindulópontként szolgált, Kati igazi terepe a középkori filozófia, mindennekelőtt az egyházatyák munkássága volt. Lehetetlen érzékeltetni, mennyire idegennek hatott ez a tematika egy olyan közegben, ahol minden vita tétje a marxizmus *egyetlen* helyes értelmezése volt.

Vidrányinak az elfogadtatásért kétszer akkora erőfeszítésre volt szüksége, hiszen teljesen hiányzott a háttérből jövő intézményi vagy a „fentről” jövő személyes támogatás. Egyszerűbben fogalmazva: nem volt meg a beágyazottsága. Csak két évvel végzett fölöttem, de kiterjedt ismereteinek és vitathatatlan szaktekintélyének köszönhetően a hetvenes évek elejére, még ebben az idegen közegben is, már jó néhány elszánt hallgató – jelenlegi filozófiai életünk jeles képviselői – szegődött mellé. Szisztematikus képzésformákhoz ekkoriban még nem volt hozzáférése, tehát lakáso-

3 ■ Ezen nem ütött rést az ún. „elidegenedésvita”, majd a nyomában kibontakozó „antropológiavita” sem. Lásd Lehmann Miklós <https://web.archive.org/web/20070121012927/http://www.phil-inst.hu/~lehmann/elidegen.htm>

4 ■ Petri György: *Tévtutak és zsákutcák*. In: Erdélyi Ágnes – Lakatos András (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Atlantisz, Bp., 1993. 379–381. old.

5 ■ Az elnevezésekről részletesebben lásd Erdélyi Ágnes: Márkus György. http://real-j.mtak.hu/12253/1/MFSZ_2018_1_nyomda-nak.pdf, 51. old. Erdélyi Ágnes rendelkezésemre bocsátott egy további, az idézett cikkben tett megkülönböztetést tovább finomító írást (megjelenés alatt), de ez írásom argumentációját nem érinti.

6 ■ Ilyen volt a Forrai Gábor Locke-monográfiája kapcsán kialakult, kivételesen érdekesítő vita a *Világosságban* (*Világosság*, XLIX [2008], 7–8. szám, egészen az LI. évfolyamig [2010 nyár]).

7 ■ Altrichter Ferenc: *Észérvek az európai filozófiai hagyományban*. Atlantisz, Bp., 1993. 6. old. A kötet Altrichter első magyarországi periódusa írásainak csak egy részét tartalmazza.

8 ■ Altrichter: *Észérvek*, 6. old.

9 ■ Faragó-Szabó István: *Az Altrichter-kör*. In: Boros Gábor (szerk.): *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*. L'Harmattan, Bp., 2010, 130–137. old.

10 ■ *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, VII. Szerk. Telegdi Zsigmond, Akadémiai, Bp., 1970.

11 ■ Erdélyi Ágnes: *Nyelv és gondolkodás. Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 3–4. szám, 540–549. old.

12 ■ Bár történtek erre kísérletek, miszerint az ortodoxia „biztatta” volna fel Altrichtert Márkus elhallgattatására. Ez azonban olyan otromba intrika volt, hogy semmiféle visszhangra nem talált.

13 ■ Márkus György: *Az észlelés és a pszichofizikai probléma. Magyar Filozófiai Szemle*, 1968. 1. szám, 217–299. old.

14 ■ Altrichter Ferenc: *Megjegyzések az észlelés filozófiai fogalmáról. Magyar Filozófiai Szemle*, 1972. 1. szám, 129–150. old.

15 ■ A vitáról a Tözsér–Márton szerzőpáros írt részletes elemzést: http://buzs.c3.hu/170304/04.4markustozser_marton.pdf

16 ■ Kelemen János, Tengelyi és jómagam javasoltuk Hermann-nak.

kon vagy különböző összejöveteleken formálódott körülötte egy kör, amely csak a hetvenes évek közepére nyert legális formát. Vidrányi – ismét csak Hermann jóvoltából – rendszeres órát is tartott az egyetemen. Kovács András 1977-ben egy körlevelet intézett számos kortársához, tisztázandó a marxizmushoz való viszonyát. Vidrányi kiélezett formában összefoglalja, mire jutottak a kortársak, és mindezt megspékeli néhány rendkívül eredeti észrevétellel. Az eredmény lesújtó.¹⁷ Akik nem ismerték Vidrányit, azoknak érdemes elolvasni a mindössze 600 szavas szösszenetet.

Steiger Kornél ismét másfajta, mondhatni *diszciplináris* kívülállást testesített meg. Azoknak, akik ismerik, nem kell külön bizonygatnom, hogy a világhoz való viszonyát az ironia jellemzi. Már hallgató korában számtalan bon mot-ja kerengett köztünk, egy részük céltáblája épp a marxizmus volt. Ha rajtam múlik, őt kértem volna fel egy Marx-persziflázra – semmi kétség, hozta volna a Heidegger-karikatúra színvonalát.

Elhagyva az anekdotikus közeget, érdemes pár mondatban összefoglalni¹⁸ annak a tudatos és átgondolt „diszciplináris kívülállásnak” a történetét, amelynek során az antik filozófia művelése önálló tudományággá lett. Ebben a folyamatban – ami alapvetően más volt, mint Altrichternek a kortárs elméletek kutatása közben a marxizmust egyszerűen negligáló hozzáállása, vagy Vidrányi tematikus és módszertani elkülönültsége – Steiger kulcsszerepet játszott.

A marxizmus kiscsömöröszerű fel fogását képviselők rendszeresen próbálkoztak azzal, hogy bekebelezzék az antikvitás filozófiáját, alkalmazzák rá a „klasszikusok”, a dialmat, vagy a történet kliséit (alap, felépítmény, osztályharc és tsj). A görög filozófia azonban, a klasszikus német filozófiával szemben – amiből végül is a marxizmus kinőtt – nehezebben adta meg magát, és nemcsak az időbeli távolság, hanem a nyelvi komplexitás és a szövegértelmezés nehézségei miatt is. Nem mondom újdonságot azzal, hogy a görögösök meglehetősen távolságtartással kezelték azt, aki kellő felkészültség nélkül tévedt a terítoriumukra.

Különböző szabadulási stratégiák léteztek; Steiger a marxizmus által az antikvitásra tukmált fogalmi keretet a történeti-filológiai módszer alkalmazásával, azaz a szövegelemzésre koncentráló eljárással hátrította. Ez nem kívánta meg a nyílt konfrontációt, viszont lehetővé tette a szövegek szuverén, idegen fogalmi keretektől mentes kezelését. A nyílt szakítás inkább a nyolcvanas évek kezdetén (tehát a jelzett korszak után következett be) Falus Róbert, illetve Maróth Miklós könyveiről írt recenziókkal. Nehéz megmondani, hogy Simon Endre, aki Steigernek előbb tanára, majd patrónusa volt, milyen szerepet játszott ebben a folyamatban. Lautner Péter szerint a görög szövegek értelmezésekor Simon egy-két megjegyzés erejéig hivatkozik a marxizmus klasszikusaira, ám ezek a betoldott szövegek érzékelhetően semmiféle belső összefüggést nem mutatnak az elemzett szövegekkel. Ez az attitűd utódjának kényelmes pozíciót biztosított arra, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja az értelmezésre amúgy is alkalmatlan, klisészerű megfogalmazásokat.¹⁹

Némi magyarázatot igényel, hogy kerül ebbe a portrésorozatba Munkácsy Gyula, aki marxistának vallotta magát. Róla konferenciák és megemlékezések keretében már minden fontos elhangzott, a marxizmushoz

való viszonyáról egy Boros Gáborral folytatott beszélgetésben ő maga is vallott. Itt most csak egyetlen összefüggést említek meg. A marxisták a múlt és a jelen gondolkodóit – Lenin nyomán – két nagy zsákba gyömöszölték: vagy materialista vagy idealista lehetett, harmadik lehetőség nincs. Lukács *Az ész trónfosztásában*²⁰ – tökéletes értetlenséggel szemlélve az elmúlt 150 év filozófiáját – az irracionalizmus fogalma alá szubszumálta az egymással összemérhetetlen szerzőket. Munkácsy ebben a közegben meglehetősen hátrányos helyzetben volt: folyamatosan kerülgetnie kellett az ortodoxok által elhelyezett csapdákat, másfelől meg kellett küzdenie azzal az elvárással, hogy Márkus helyett lépett be a filozófiatörténet oktatásába. Előbbi jórészt sikerült megoldania: a fekete és még feketébb árnyalatok helyett sokkal színesebb képet vázolt fel a filozófia történetéről. A marxizmusban kitüntetett szerepet játszó Hegel helyett Kantra helyezte a hangsúlyt, és így kézenfekvő volt a megelőző korszak jellemzésére visszahoznia a jóval termékenyebb, felpuhított racionalizmus/empirizmus fogalom párt. A sokkal nehezebben kezelhető Kierkegaard és különösen Nietzsche esetében sem gondolta előrelépésnek, ha az elemzés *helyett* egy megbélyegző -lógia vagy -izmusba csomagolja be őket. Tudomásom szerint korábban sem Husserl, sem Heidegger nem szerepelt a tananyagban; Munkácsy – nehogy támadási felületet nyújtson – a hatvanas években még mellőzte az értékelő terminusokat, helyette részletező, deskriptív elemzésbe kezdett, ami az évek során egyre árnyaltabb formát öltött. Talán még fontosabb, hogy előadásain a marxizmusnak az a hol kifinomultabb formában, hol direkterben megjelenő elképzelése, miszerint a filozófusok gondolatai valamilyen belső, oksági viszonyban állnak koruk „társadalmi viszonyaival”, amelyek az „alapot” jelentik a filozófiai „felépítményhez” képest, semmiféle szerepet nem játszott.

Munkácsy előadásai retorikailag parádésak voltak, szakmai bátorsága példaértékű, de szemléletével – amelyben a hiátus és az oppozíció adta a filozófiatörténet dinamiká-

17 ■ <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%99Emaradok-a-kaptafanal%E2%80%9D>
18 ■ Az alább következő észrevételek jelentős mértékben Lautner Péter *Az antik filozófia tanulmányozása Magyarországon a 70-es évek közepétől és 80-as évek végéig* című előadásának írásos változatából származnak. A cikk mindmáig nem jelent meg. Összefoglalásomat a szerző jóváhagyásával közlöm.

19 ■ Simon Endrével 1971-től 1984-ig egy tanszéken dolgoztunk. Számos magyarázat kering e kivételesen nagy tudású tanár sajátos megfigyeléséről. Felkészültsége lenyűgöző volt; ha bármilyen, a napi eseményeket nem érintő szakmai kérdés felől érdeklődtem, nagyon segítőkészen reagált. Hogy volt képes mindezt összeegyeztetni kollegái rendszeres megfigyelésével és jelentések írásával, mindmáig rejtély.

20 ■ Lukács György: *Az ész trónfosztása* (3. kiadás), Akadémiai Bp., 1965. 3. old. Lukács maga nevezi művét a marxista filozófiatörténeti munkának (11. old.).

21 ■ Nem valószínű, hogy Lukács forrása az alábbi II/5-ös jelentés lenne, de Hermannt a „Dávid Mátyás” nevű szorgos ügynök már a hatvanas években „szélsőjobbodalinak” minősítette: <http://allambizt.osaarchivum.org/dosszie/hermann-istvan>

ját – nem igazán tudtam azonosulni. Ennek ellenére ez a kötetlen értelmezési eljárás tematikus és módszertani önfelismerésem folyamatában a katalizátor szerepét játszotta. Lekötelezettje lettem azzal, hogy már ösztöndíjas koromban bevont az angol empiristák oktatásába: tudta, hogy a doktorimat Berkeley-ről írom. Mikor a tanterv részleteit vitattuk meg, szabad kezet kaptam, holott az ő fülébe is eljutott, hogy ezeken az órákon szóba sem kerülnek a marxista lözungok. Már csak önvédelemből is előkotor-tam volna bármit, de minthogy semmi mondanivalójuk nem volt Berkeley-ről, Locke-ról vagy Hume-ről, jobbnak láttam elsumákolni az ügyet. Komoly sikerként könyveltem el, hogy ez a kapcsolat a hetvenes évek közepére megszilárdult, és eltartott Munkácsy nyugdíjba vonulásáig.

A magántörténetnél fontosabb, hogy az iskolateremtő személyiségek közül Vidrányi Kati és a később a magyar fenomenológiai iskolát megteremtő Tengelyi is az ő köpenyéből bújt ki. A hozzá személyileg szorosabban kötődő „Munkácsy-iskola” a nyolcvanas évek elején formálódott.

Mielőtt a második témára térek: még csak véletlenül sem akarom azt sugallni, hogy a hatvanas évek végének és a hetvenes évek elejének filozófiai dramoletijében a színpadot ne a marxisták uralták volna. De a mellékszereplők, a statiszták és legfőképp a *nézők* meglehetősen jól érzékelték, hogy ennek a színjátéknak már csak néhány jelenete van hátra. Percz tézisének cáfolatára már ez is elégséges lenne, de maradt még néhány elvarratlan szál.

II.

A „Hermann-korszak” a könyv egyik legélvezetesebb része. A fejezetre vonatkozó megjegyzéseim – egy kivétellel – inkább csak kiegészítik Percz írását. Ezeket a kommentárokat óhatatlanul átlengi némi bennfentesség. Kinevezése első percétől fogva haláláig Hermann tanszékének tagja voltam. Részben óvatosságból (mondhatni gyávaságnak is), sohasem próbálkoztam a tűz közelébe kerülni, de azért mindig látótávolságon belül maradtam, így a tanszéken (és a tan-

székcsoporton) belüli mozgásokat megfelelő közelségből tudtam követni.

Mielőtt a részletekbe bonyolód-nánk: nagy kalaplengetés a szerzőnek. Egyedülálló teljesítmény Hermann könyveinek korszakolása, részletes ismertetése, továbbá az a fontos felismerése, hogy nyomokban filozófiát is tartalmazó írásai apologetikus célzatúak. Nem volt elvárás, hogy ismerjük a könyveit, de néha bepillantást nyerhettem a megírás körülményeibe, és persze bele is olvastam némelyikbe. Már akkor is felmerült bennem a kérdés: vajon kikből állhat a megcélzott olvasóközönség? A pártkorifeusok nem olvasták, egykori táborán belül egységesen elutasították, a szakmán kívüliek számára viszont túlzottan széles háttérismereket követelt meg (talán színkritikái kivételével), a táborán kívüli filozófusok számára érdektelen, nem több színvonalas újságírói teljesítménynél.

Érdemes viszont elidőzni annál, hogy került Hermann ebbe a kivételezett hatalmi pozícióba. Az előzményeket saját maga mesélte el, s minthogy a történetnek rá nézve inkább negatív felhangjai voltak, nem valószínű, hogy bármit is eltűzött volna. Lukács György délutánonként tartott fogadóórát. Mindig személyesen jött ajtót nyitni. Most is kinézett a kitekintő ablakon, majd közölte Hermannal: „Maga jobboldali elhajló, ne jöjjön többet ide!”²¹ Hermann elmesélte ott-hon, a hír pillanatokon belül elterjedt a városban, de hogy ez mennyiben járult hozzá exkommunikációjához vagy a válásához, ma már aligha kideríthető, és nem is túl érdekes.

A történet Hermannra nézve pozitív hozadéka sokkal jelentősebbnek bizonyult. Aczél megneszelte egy biznisz lehetőségét. 1973-ban az Aczél által kreált „Kultúrpolitikai Munkaközösség” (Pándi Pál, Király István és valószínűleg Szabolcsi Miklós) feljelentését követő szathatározat nyomán – amit Aczél maga terjesztett elő – a Budapesti Iskola tagjait megfosztották állásuktól, publikációs tilalom alá kerültek, de nemcsak a filozófiai életből távolították el, hanem a hazájukból is kiszé-kírozták őket. A nemzetközi visszhang meglehetősen negatív volt: ez a lépés még azokat a nyugat-európai gondolkodókat is replikára késztette, akik

a Kádár-rendszer puhulását jóindulattal szemlélték. Aczél azzal próbálta – legalább részben – elsimítani a jóvátehetetlen gazemberséget, hogy egy Lukács-hoz egykoron közel álló személyt, a talonban levő Hermann előbb professzorrá, majd még azon melegében, 1973-ban a Filozófiai-történet tanszék vezetőjévé, utána tanszékcsoport-vezetővé nevezette ki; a segítő kezeknek köszönhetően rövidesen akadémiai karrierje is szédületes tempóban emelkedni kezdett. Mint-hogy a Lukács-affér szűk körben volt ismert, Aczél és garnitúrája azzal próbálta menteni a menthetetlent, hogy Hermann – az addigra ismét kultikus figurává emelt Lukács tanítványaként – kivételes helyzetbe hozta. Nem mintha ezzel akár belföldön, akár „Nyugaton” bármit is kompenzálni lehetett volna, de hivatkozási alapnak megtette.

Aczél túlhatalommal ruházta fel Hermann, és ez – Hermann apologetikus megnyilvánulásainak köszönhetően – jó befektetésnek bizonyult. Kitűnő tempóérzéssel nyomult be az Iskola tagjainak kitiltásával kialakult légüres térbe. Televízióban, rádióban, újságokban és folyóiratokban szinte állandó jelenlétet biztosítottak számára. Hermann ezekben a riportokban, előadásokban és cikkeken rendszeresen hivatkozott Lukácsra. Ezzel nemcsak saját pozícióját erősítette, hanem nyomatékokat adott a kontinuitásnak is. Hogy ezek mennyiben segítettek elő a filozófia ügyét, ma már nagyon nehéz megmondani, mindenesetre egy hosszú periódus után kevésbé volt nyomasztó a kérdésre felelő: „És neked mi a foglalkozásod?”

Percz joggal jegyzi meg, hogy a rendszerváltást követően – miközben a filozófiai életre rátelepült ideológiai főhatóságok és pártkorifeusok nyomtalanul felszívódtak – a filozófiai elit teljesítménye változatlanul kiemelkedő volt, és ez elsősorban Hermann intézetvezetői módszeréhez köthető. A magyarázat azonban korrekcióra szorul.

„Hermann, mondhatjuk így, »liberális« vezető volt. Egyszerűen szólva, hagyta dolgozni a kollégáit, nem forszírozott kötelező kutatásokat, még kevésbé fogalmazott meg

valamiféle elvárt eredményeket. Egyfajta védőernyőt épített ki munkatársai fölé.” (149. old.)

Perec kitűnően jellemzi Hermannnak a tanszék munkatársaihoz való viszonyát, de érzékeli, hogy a *liberális* nem igazán adekvát kifejezés vezetői attitűdjének leírására, ezért idézőjelezi a szót. Hermann egyáltalán nem volt liberális, még csak a „megengedő” kifejezés sem jellemzi kielégítően a munkatársaihoz való viszonyát. Külső perspektívából nézve jobban értelmezhető ez a védőernyőszerep: saját helyzetét a hatalomhoz való kitüntetéti viszonya felől határozta meg: „Ami ezen a tanszéken történik azért én tartom a hátam – azaz másnak ebbe nincs és ne is legyen beleszólása” – talán így lehetne jellemezni a mentalitását. Megtehetette, hiszen a „kettős hatalom” tagjai – a látszatdemokrácia intézményeinek képviselői és a valódi hatalommal felruházott pártfunkcionáriusok – közötti huzakodásban ő a nyerő oldalon állt. Ezt a manapság már nehezen értelmezhető kettősséget egy személyes történet talán átélhetővé teszi.

Knopp András, a Művelődési Minisztérium²² fura ura – mint sokan másokat²³ – a hetvenes évek végén engem is raportra rendelt. Tudtam persze, hogy a hallgatók egy része hiányolta a marxista „bírálatot” az óráimon, eszembe se jutott azonban, hogy egy tanársegéd cincogása miniszteriális fülekbe is eljuthat. Knopp jól informált volt. A vádak közt első helyen szerepelt, hogy a tanított filozófusokat (Berkeley, Locke, Hume vagy a Bécsi Kör) nem „marxista szempontból” elemzem; továbbá, túrhetetlennek tartotta, hogy még nem vagyok párttag, és persze belengette: kirúgnak az állásomból, ha... Mindezt a hivatalnokok bikkfanyelvén, lealázó stílusban, emelt hangon.

A kettős hatalom természetével nagy vonalakban tisztában voltam, de az egyetem a minisztérium alá tartozott, azaz Knopp volt a munkáltatóm. Depressziómból épp csak kimászva, megkerestem Hermannnt, aki a beszámolómat jellegzetes félmosolyával szakította félbe. A szorongató helyzet miatt a negyvenegynehány évvel ezelőtti biztató mondatokra nem

emlékszem pontosan. Valami olyasmit mondott: „Használd gyakrabban a vörös farkat! A minisztériumi ügyeket meg bízd rám. Amíg itt a tanszéken rendben végzed a munkád, addig nem lehet baj” – és jelzésszerűen utalt arra is, hogy a kapcsolatrendszere felülírja a hivatali nómenklatúra instrukcióit.²⁴

Hermann a tanszékcsoporton belüli intrikákkal szemben is megvédte munkatársait. Szigeti József – a hegeli–marxi ortodoxia militáns képviselője – nyilvános vitát kezdeményezett a Lendvai L. Ferenc – Nyíri Kristóf szerzőpáros példátlan sikerű, *A filozófia rövid története – A Védáktól Wittgensteinig* című könyvéről azzal az indokkal, hogy „nem marxista”.²⁵ Kezdeményezése elbukott. Hermann – a tanszékcsoport néhány más prominens tagjával együtt – egyértelműen kiállt a szerzőpáros mellett, ezzel is hozzájárulva ahhoz, hogy Szigeti a partvonalra kerüljön. Ezt nem önzetlenül tette – Szigeti periferizálásával a státuszát veszélyeztető ellenfelek számát csökkentette.

Hermann túlhatalmának voltak árnyoldalai is. Teljesen szabad keze volt az újonnan betöltendő státuszok kérdésében, amelyekben ritkán hallgatott másra; döntései eredendően önkényesek voltak. Többnyire ráértett a tehetségre, de olykor a minőségérzéke cserbenhagyta.

III.

„a kenguruk országába kénytelenül távozni a Tiszta Ész”²⁶

Ebben a szakaszban azt a közkeletű tézist cáfolom, miszerint „Márkus György Lukács tanítványa” lett volna. Ez levezethetőnek látszik abból a megállapításból, hogy „a Budapesti Iskola” tagja volt. Míg az első sem tematikusan, sem módszertanilag nem tartható, a másodikat maga Márkus hitelesítette. Perec könyvében ezek a megállapítások nem játszanak centrális szerepet, de rendszeresen *konjunkciókként* fordulnak elő. Az I. megjegyzésemmel kapcsolatban Márkus hovatarozását illetően maradt egy elvarratlan szál, és az efféle klisékkel az előtt kell leszámolni, hogy végleg rögzülnének a köztudatban.

Kis János szerint Márkus György „sem életrajzi, sem doktrinális értelemben nem volt Lukács-tanítvány”.²⁷ Kevesen tudják, hogy abban a – legalábbis filozófiailag – kivételesen progresszív időszakban tanult a Lomonoszovon, amikor (az általunk – joggal! – megve-tett) Hruscsov regnálása alatt a hal-dokló burzsoázia filozófiai termékeit – például Wittgensteint, a Bécsi Kör filozófusait és Russellt – számlálatlanul fordították oroszra. Kis János megítélésében:

„Márkus – nem csak Magyarországon, és nem is csak a marxisták között – egyedülálló módon kezdettől fogva otthonosan mozgott mind a kontinentális filozófia sodrában, melynek a marxizmus az egyik kiágazása volt, mind a logikai pozitivizmus, a tudományfilozófia és az analitikus filozófia közegeiben. Nem dőlt el rögtön, hogy pályáján melyik irányé lesz a főszerep [...] Még nyitott a kérdés, hogy gondolkodásának fő sodra végül is melyik mederbe terelődik.”²⁸

Márkus a hatvanas évek első felében tudományos diákkört vezetett tanítványainak kortárs tudományelméletből, Tordai Zádorral írt egy könyvet róluk (erről alább részletesebben is szó lesz) később pedig az észlelés természetéről az analitikus filozófiában²⁹ folytatott vita aktív résztvevőjévé vált. Márkus tehát a Kis János által I. korszakának nevezett időszakban (~ 1962–73) *ebben a tekintetben* meglehetősen távol állt a Budapesti Iskola tagjaitól: iskolázottságbeli különbségeik a *szakmai kötődés* határait is kijelölték. Sem Lukács,³⁰ sem a Budapesti Iskola tagjai nem mozogtak otthonosan ezen a terepen. Valójában az elhatárolódás sokkal erősebb formákat öltött: különböző fórumokon gyakran igen szenvedélyesen, olykor tevőlegesen adtak kifejezést az analitikus filozófiával és az analitikus filozófusokkal szembeni ellenérzéseiknek. Ezt az alapvető különbséget azonban elfedi az a körülmény, hogy Márkust erős személyi szálak fűzték a Budapesti Iskola tagjaihoz, továbbá az, hogy a *Marxizmus és „antropológiá”-val*³¹ elére állt a marxizmus meg-

újítási kísérletének. Más, a fentieknél nem kevésbé fontos szempontok is okot adnak az elhatárolásra: Márkus köré néhány év alatt az akkori filozófia szakosokból tekintélyes tanítványi kör szerveződött, akik a hetvenes–nyolcvanas években, Márkus előzetése után is képesek voltak elképzeléseit tovább vinni, és meghatározó hatást gyakoroltak kortársaikra. A Budapesti Iskola más tagjai köré – a rájuk kényszerített elszigeteltség következtében – nem is szerveződhetett hasonló csoport, ezért a filozófus követőik száma lényegesen szerényebb volt.

A továbbiakban röviden azt tekintem át, hogy Márkus első korszakának az analitikus filozófiához kötődő művei mennyiben járultak hozzá ahhoz, hogy a hazai filozófia önállósulhasson, és megszabaduljon a marxizmus lebilincselő fogalmi keretétől – jóllehet ez a következmény nem feltétlenül volt összhangban a szerző eredeti szándékaival. Márkusnak három, nemcsak műfaját, hanem megcélzott olvasóközönségét tekintve is jelentősen különböző műve kapcsolódik ehhez a tágabb értelemben vett analitikus filozófiához. A nemzetközi mércével is mérhető írásáról, *Az észlelés és a pszichofizikai problémáról* az Alt-richter-vita kapcsán már esett szó, most csak a másik két műről, róluk is csupán a recepció felől, röviden. Eddig sem az volt a kérdés, mennyire érvényesek ezek a művek, hanem az, mennyiben változtatták meg tematikusan és módszertanilag a magyar filozófia szcénát. Ebben az *Irányzatok* jeleskedett, úgyhogy legyen először róla szó.

Tudomásom szerint eddig nem merült fel, hogy a Tordai Zádorral közösen írt *Irányzatok a mai polgári filozófiában*³² (*Irányzatok*) megszületésének egyik legfőbb „inspirálója” a félhivatalos marxizmus filozófiatörténeti műve, *Az ész trónfosztása* volt. Szembenállásuk rögzest a célok megfogalmazásában kifejeződik. Lukács a bevezetésben elismeri ugyan, hogy a „reakciós polgári filozófiának” az irracionáliszmuson kívül más irányzatai is vannak, mégis csak ezt tekinti a „főcsapásnak”, az utolsó másfél évszázad nagy korkérdéseire adott legjellemzőbb és leghatásosabb reakciós feleletnek.³³ Nem ismeretlen, de egy ismert szerzőtől mégiscsak elfogadhatatlan eljárás, hogy egy bizonyos filozófiai *jellegzetességet* kipécézz magának, majd abból egy kitalált „tendenciát”, sőt mindent átfogó „izmust” kreál, hiszen a legfontosabb szakmai fórumok³⁴ nem ismerik az irracionáliszmust mint önálló filozófiai irányzatot. Ennek az egyvágányú szemléletnek köszönhető, hogy – komikus módon – egy nevezőre kerül a két ősellenség: Heidegger és Carnap. A propaganda-cél, a „reakciós polgári filozófia” egységes, meghatározott irányba mozgó áramlatként való bemutatása érdekében Lukács lemond arról, hogy a kortárs filozófia egyik legfontosabb vonását: a vitákban kiérlelt különbséget jelenítse meg.

Az *Irányzatok* rögtön a felütésben ennek a szubsztancionalista programnak az ellentétét fogalmazza meg: „A mai polgári filozófia kétségtelenül nagyon sokrétű és sokszínű [...] e kötet szerzői kénytelenek voltak meg-

elégedni néhány áramlat kiemelésével.”³⁵ A bevezetésben persze Márkus is nagykanállal merít a marxizmusnak az ellenfeleire alkalmazott válogatott szidalmából. Ez itt még nem a „vörös fark” gyakorlata, ami csak később lett szerkesztőségi elvárás. Szó nincs a marxizmus dominanciájának kétségbe vonásáról, a feddés szívből jön. A szertartásos rituálé befejeztével azonban, Tordaival összhangban, józan és mérsékelt hangon részletezik és elemzik az elmúlt fél évszázad szét-tartó pályákon mozgó filozófiai csoportosulásait és kiemelkedő figuráit. Nem kísérleteznek azzal, hogy ezen irányzatok között valami szubsztantív azonosságot állapítsanak meg. Ez érdemileg különbözik Lukács mindent egy kaptafára húzó eljárásától, amelyből az áldozatként kiszemelt szerzőről legfeljebb azt tudhattuk meg, hogy azzal, amit képviselt, milyen mélyre süllyedt az irracionáliszmus mocsarába. A figyelmes olvasó rögtön észreveszi, hogy a „titkolt szándékok” (a marxizmus eliminálása) vagy a „rejtett indítékok” (elleplezni a szocializmus fölényét) fürkészése helyett a tanítások ismeretése közben mindketten ugyanazokat a kritériumokat kezdik alkalmazni a „polgári” filozófia egyes irányzataira, mint amelyeket azok alkalmaznak egymásra. És annak a felderítéséhez sem kellett különösebb erőfeszítés, hogy – például – az egzisztencialisták és az analitikusok semmiféle varázslattal sem hozhatók közös nevezőre. Azt a következtetést sem volt nehéz levonni, hogy egyikük sem szorul rá a marxizmus támogatására – sőt, a marxizmust többségük nem ismeri, vagy ha mégis,

22 ■ A filozófusoktól való rettegés extrém esete, hogy a minisztériumban saját „főosztályunk” volt, a „Marxizmus-Leninizmus Főosztály”; Knopp a jelzett időben nemcsak ezt vezette, hanem az oktatási miniszter helyettese is volt.

23 ■ Akiktől személyes közlés alapján tudomásom van: Ludassy Mária, Fehér Márta, Csizmadia Sándor, Koloszar László

24 ■ Amennyire az akkori helyzetben sikerült tájékozódnom, a TGM-affér hátterében is Aczél volt a kulcsfigura: ő biztosított számára állást a tanszéken (TGM pontos titulusára nem emlékszem). Hermann nem saját megfontolásból, hanem Aczél nyomására rúgta ki.

25 ■ Ha egy ilyesfajta vád megáll, annak még a hetvenes években is súlyos konzekvenciái lehettek volna.

26 ■ Petri: Tévtutak és zsákutak.

27 ■ Kis János: A „Kultúra, tudomány, társadalom” Márkus György életművében. In:

Márkus György: *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Atlantisz, Bp., 2017. 804. old.

28 ■ Kis János: Az első korszakhatár, http://buksz.c3.hu/170304/04.2_markuskis.pdf/

29 ■ Maga az elnevezés – mint a kontinentális filozófiával szembeállított tanítás – Magyarországon jóval később jött divatba; csupán a bonyolult körülmények elkerülésére használom.

30 ■ Nem állom meg, hogy egy ehhez kapcsolódó hoaxot meg ne említsék: „Egy bécsi könyvtárban felfedezték Lukács és Wittgenstein levelezését”, ami a hatvanas évek végének hírterjedési viszonyait tekintve véve szinte futótűzzerű gyorsasággal terjedt el Budapest értelmiségi köreiből. Viszonylag hosszú ideig volt életben; végül a hoax szerzője – Altrichter Ferenc – maga leplezte le az álhírt.

31 ■ Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*. Akadémiai, Bp., 1966. Petri verséből ez a sor idézi meg Márkus könyvét: „Próbálkoztunk sajátvér-infúzióval is: hátha az ifjúmarx-plazmától lesz az agg újra friss.”

32 ■ Márkus György – Tordai Zádor: *Irányzatok a mai polgári filozófiában*. Gondolat, Bp., 1964. Az *Irányzatok* értékeléséről lásd Tuboly Ádám: *Egység és tolerancia*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, Bp., 2018. 23. old.

33 ■ Lukács: *Az ész trónfosztása*, 3. old.

34 ■ Például: sem a *Stanford Encyclopedia of Philosophy*-ban, sem az *Internet Encyclopedia of Philosophy*-ban nincs ilyen címszó.

35 ■ A könyv kétszerzős, tehát sikerét nem tulajdoníthatjuk kizárólag Márkusnak. Az alábbi megjegyzéseket javaslom kettővel osztani.

nem filozófiának, hanem világnézetnek vagy politikai hitvallásnak tekinti. Ajtók még nem, de legalább ablakok nyíltak a világra; az ideológiailag pállott levegő felfrissült.

Az *Irányzatok* sikerében a szerzők jól megválasztott, közérthető stílusán és a vasfüggönyön túli filozófiák iránti masszív érdeklődésen túl a hozzáférhetőség nehézségei is közreműködtek. Ebben erős aszimmetria volt a két nagy irányzatot illetően: az egzisztencialisták könnyebben emészthető művei már a hatvanas évek elejétől jelen voltak a magyar kulturális életben. Sartre-nak több drámáját is játszották, Camus és Beauvoir prózai művei is megjelentek.³⁶ A Márkus által írt résznek lényegesen erősebb információértéke volt, ugyanis ebben az időszakban – egyetlen kivételtől eltekintve – sem a logikai pozitivistáktól, sem az analitikus filozófusoktól semmi nem volt olvasható – Russell meg egyenesen listázva volt.

És akkor – befejezésül – a kivételről. 1963-ban jelent meg Ludwig Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezésének* (*Tractatus*) fordítása, a műhöz írt bevezetővel és jegyzetapparátussal.³⁷ A főszöveget terjedelmében jóval meghaladó *Kritikai megjegyzésekben* Márkus naprakészen navigál a kortárs szakirodalomban, és néhány ideológiai kirohanást nem számítva precízen rekonstruálja a kortárs kritikákat, megspékelve néhány nagyon eredeti saját észrevétellel.

Az, hogy ez a könyv 1963-ban megjelent, a csodával határos, hiszen néhány évvel azelőtt, *Az ész trónfosztásában* Wittgenstein az egyik leglesújtottabb kritikát kapta: kiderült róla, hogy Hitler titkos szövetségese.³⁸ És láss csodát! Az egyik lektor (és egyben Márkus főnöke az MTA Filozófiai Intézetében) az a súlyosan ortodox Szigeti József volt, aki a formális logika iránti ellenszenvét gyakran látványos tettekben is szabadjárá engedte, például Lukáccsal és Mátraival összefogva tanszéket kreált a „dialektikus logika” számára. Ma már nyilván kideríthetetlen, hogy milyen hatalmi játszmák húzódtak meg a háttérben, aminek eredményeként a *Tractatus* napvilágot láthatott.

A könyv szakmai értelemben légüres térbe érkezett: a *Tractatus*nak a

magyar filozófia történetében nincsenek szerves előzményei. A jobb sorsra érdemes Fogarasi Béla 1918-as Russell-fordítása³⁹ a semmibe hullt, nem követték újabb fordítások vagy az irányzattal kapcsolatos munkák. A logikában nemzetközi elismertségre szert tett két kitűnő matematikusunk – Péter Rózsa és Kalmár László – ismerte Russell és Frege logikai munkáit, viszont Wittgensteinre soha nem hivatkoztak.⁴⁰

Még gimnazista koromban próbálkoztam Wittgensteinnel, ám az engem a szakra behúzó írással kapcsolatos kérdéseimet az első években nem volt kinek feltennem. Mire az oktatás megkezdődött, Márkus György, a mű fordítója és kommentátora kispadra került. Ezért volt számomra meglepő Erdélyi Ágnes megállapítása:

„amikor a mi évfolyamunk először találkozott vele [Márkussal] az 1963/64-es tanévben, már nemcsak filozófus körökben, hanem a rokon szakmák képviselői között is jól ismert volt a neve, hiszen 62-ben jelent meg magyarul a *Tractatus* az ő fordításában és könyv terjedelmű kommentárjával.”⁴¹

A szerző szóbeli közlése tette számomra érthetővé a kontextust: a „rokon szakmák” – elsősorban az

36 ■ Egy évre rá megjelent *Az egzisztencializmus* című szöveggyűjtemény, amelyben néhány elméletileg is fajsúlyos szöveg is helyet kapott: *Az egzisztencializmus*. Szerk. vál., bev. Köpeczi Béla. Gondolat, Bp., 1965. Példátlan sikerére jellemző, hogy egy éven belül újra ki kellett adni.

37 ■ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai, Bp., 1963. Nem kérdéses, hogy a XX. század egyik alapművének tekinthető *Tractatus* fordítása, a hozzá írt „Bevezetés” és a jegyzetek önálló filozófiai munka.

38 ■ Lukács György, *Az ész trónfosztása*, 607–608. old.

39 ■ Bertrand Russell: *A filozófia alapproblémái*. Ford.: Fogarasi Béla. Új Magyarországi, Bp., 1919.

40 ■ Mindketten rendszeresen hivatkoznak a logika filozófiai értelmezésében jártas szerzőkre (Kalmár persze még a marxizmus klasszikusaira is). Köszönet Szabó Máténak: a két matematikusra vonatkozó megállapítások tőle származnak.

41 ■ Erdélyi Ágnes: „Márkus György”, http://real-j.mtak.hu/12253/1/MFSZ_2018_1_nyomdanak.pdf 51. old. Itt szeretnék köszönetet mondani Erdélyi Ágnesnek, aki az írás egyik első változatát olvasta, és néhány tévedésre felhívta figyelmemet.

általános nyelvészek (Zsilka, Szépe és köre) és a matematikusok voltak, akiket – Wittgensteinhez hasonlóan – a történeti dimenzió és a kontextus a legkevésbé sem érdekelt. A filozófusok elsősorban a tanítványi körből (Altrichter, Bence) kerültek ki. Petri – aki egy ideig évfolyamtársunk volt – gyakran idézte; talán az ő hatására vált sikerszerzővé a hetvenes években az elvontság iránt vonzódó irodalmárok (például Tandori, Esterházy) körében is. Tanáraink között viszont – akik jórészt az ortodoxia köréből kerültek ki – érthetően ismeretlen maradt.

Épp ideje a hosszúra nyúlt kalandozásnak véget vetni. Remélem, sikerült meggyőzőnöm az olvasókat (és talán részben a szerzőt is): a kései hatvanas és korai hetvenes években a filozófiai diskussziók nem csak az egyeduralomra törő marxizmuson belüli filozófiátlan politikai-hatalmi csatározásokról szóltak; a helyzetet számtalan kitörési kísérlet tarkította, amelyek a magyar filozófiai életet megpróbálták visszacsatolni a nyugat-európai filozófia főaramaiba.

■ FARAGÓ-SZABÓ ISTVÁN

BURZSOÁ RAGU

London Review of Books 45 (2023), 16. szám, november 16.

Olivier Zunz:
The Man Who Understood Democracy

The Life of Alexis de Tocqueville
Princeton, 2023. 443 old., £ 22

Jeremy Jennings:
Travels with Tocqueville beyond America

Harvard, 2023. 544 old., £34.95

Miután Lajos Fülöpöt már kiűzték a tuileriákbeli palotából, a párizsi tömeg 1848. február 24-én megrohanta a Küldöttek Házát, ahol Franciaország politikai elitje huzakodott a júliusi monarchia maradványain. Miniszterek sora próbálkozott ideiglenes kormány alakításával az orléans-i hercegnő – a korábbi király menyje – régensségével, aki nyugodtan ült a teremben. Ám a tömeg hallani sem akart régensekről: forradalmat akartak. Jelenlé-

tük a hatalmi egyensúlyt a radikális ellenzék felé billentette, amely azon nyomban be is jelentette a Második Köztársaság megszületését. Alexis de Tocqueville szokott helyéről, a terem egyik felső padsorából figyelte e jeleneteket. Hiába volt a forradalmároknál kard, szurony, muskéta, színpadias viselkedésük miatt képtelen volt komolyan venni őket, és az őket támogató küldöttek is úgy néztek ki, mint ha 1789 pantomimváltozatát adnák elő. Tocqueville szemében egyedül a hercegnő sorsa volt megindító: miután biztonságba kísérték, Tocqueville felugrott a helyéről, és gálán, de hiábavaló igyekezettel futott végig a palotán a királyi kíséret után: az *ancien régime* rendre utasította, így visszatért a helyére, hogy megfigyelhesse a demokratikus politika „bohózatának” és „tragédiájának” kibontakozását.

Az Orléans-családhoz vagy a júliusi monarchiához nem fűzték különösebb érzelmek, viszont ösztönösen tisztelte a hagyomány és a rend jelképeit, és vonzódott az arisztokratikus nagyság letűnt korszakait idéző heroikus gesztusokhoz. Fiatalkorában angliai útja során a warwicki kastély felé lovagolva romantikus elragadtatás fogta el. „Képzeld magad elé – írta feleségének – a felhőtlen égboltot, a teliholdat és az enyhe szellőt, add hozzá a combjaim között tüzesen ficáncoló lovat, fejemben a lovagiasság évszázadait és ereimben az ifjonti tűz egy részét – és akkor megérted, hogy a föld fölött lebegtem.” „Vannak pillanatok – ismerte be útitársának és barátjának, Gustave de Beaumont-nak –, amikor attól tartok, hogy Don Quijote módjára elmegy az eszem. Kedélyem a hősiesség tölti el, ami aligha korunk sajátja.” Politikai ellenfelei és némely szövetségese is nehezményezte, ahogyan igyekezett megőrizni gőgös függetlenségét a közügyekben, mintha ő lett volna az utolsó nemes lélek a becsvágy és kapzsiság hajtottá uralkodó osztályban. Számos kortársa azt gyanította, reakciós konzervativizmust képvisel, vagy legalábbis nosztalgiával gondol vissza az *ancien régime*-re. Tocqueville ezt mindig tagadta. Viszont legutóbbi védelmezői – köztük Oliver Zunz történész és Jeremy Jennings politológus olyan gondolkodóként

állítják elénk, mint aki tudomásul vette, hogy a feudalizmusnak vége, sőt sokkal messzebb jutott a feudalizmus romjaiból kiemelkedő új társadalom értelmezésében, mint a többség.

Ez nem volt könnyű feladat. Christopher Clark nemrégiben megjelent munkája az 1848. évi forradalmi tavaszról kimutatta, hogy a megelőző

évtizedeket az európaiak többsége a „változékonyság és az átmenet” koraként élte meg. Franciaországban többféle politikai jövő is lehetségesnek tűnt. Némelyek a közelmúlt örökségét – alkotmányos monarchia, katolikus abszolutizmus, jakobinus köztársaság – képviselték, mások az 1830-as évek Párizsának radikális mozgalmából nőttek ki. A feministák, mint Claire Démar és Suzanne Voilquin, el akarták törölni a házasságot és a patriarchátust. Fourier és tanítványai „falansztereket” akartak alapítani, ahol munkamegosztásra már nincs is szükség. A saint-simoniánusok Ménilmontant-ban megpróbálták egybeolvasztani a szabad szerelmet a középkori kereszténység „testvéri” eszményeivel és a modern ipar termelési kapacitásaival. Az új gondolkodás a közösség és a kollektív cselekvés új formáival kapcsolódott össze. Noha az 1830-as alkotmány a választójogot kiterjesztette a lakosság 0,3 ezrelékéről 0,5 ezrelékére, az újságok, munkásszövetkezetek, segélyegyletek, asztaltársaságok, utópikus kultuszok és földalatti összeesküvések hálózatai révén a választásból kizárt közép- és

munkásosztály jelentős része mégis részt vett a politikában. A politikai véleményalkotás egyszerre volt határozottan megfogalmazott és rendkívül változékony: Felicité Lamennais konzervatív ultramontán papként kezdte pályáját, majd liberális újságíró lett, hogy azután végül a keresztényszocializmusnál kössön ki. Jóllehet a júliusi monarchia nagypolitikáján gyakran gúnyolódtak, mondván, hogy letragikus és unalmas – Tocqueville szavaival: „íztelen burzsoá ragu” –, a közélet viszont heves volt és kiszámíthatatlan.

Tocqueville ezt a szellemi izgatottságot a mélyebben meghúzódó kulturális felfordulás tünetének tekintette. Az előző század forradalmairól elvetették az *ancien régime* intézményeit és eszméit – anélkül, hogy tudták volna, mit állítsanak a helyükbe. A *demokrácia Amerikában* első kötetének bevezetésében (1835), amelyet 30 évesen írt, Tocqueville felpanaszolta, hogy olyan világban él, amelyben „immár semmi sem tiltott vagy megengedett, tisztességes vagy ségyenteljes, igaz vagy hamis”, „olyan világban, ahol már semminek sincs értelme”. Amerika is állandóan költözködik, nem kis részben a felosztásos örökösödési törvényeknek köszönhetően, amelyek – az elsőszülöttségi szabállyal ellentétben – szétzilálták a család és a birtok közti köteléket, és a földbirtokok kisemmizett gyermekeit arra kényszerítették, hogy maguknak törjék fel a földet a Mississippi menti völgyekben. Még a mindennapi nyelvhasználat is illékonnyá lett: állandóan új szavakat találtak ki, a régi szavak pedig új jelentést öltöttek. „Nincsenek közös döntőbírák és állandó bíróságok sem”, tehát közös értelmezések sincsenek. Szemben a feudális társadalommal, ahol mindenki, az úr is, a jobbágy is, a földhöz kötve élt, és a szavak „nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak”, a demokratikus korban az élet gyökértelen, meghatározatlan, sőt értelmetlen. Tocqueville nem akarta elfogadni ezt az anarchikus új világot olyannak, amilyennek látszik, hanem – mint egy XIX. századi Lévi-Strauss – egy új tudományt akart kidolgozni, hogy megfejtessen egy idegen és látszólag inkoherens kultúrát.

Akárcsak Lévi-Strauss, ő is amerikai száműzetésében látott hozzá

tudományának megteremtéséhez. Akkoriban a versailles-i udvarnál volt ügyészjelölt, és a restauráció monarchiájának 1830. júliusi összeomlása kényes helyzetbe hozta. Ősi normandiai nemesi család leszármazottja volt, „legitimista” rokonsággal, amely megőrizte hűségét az *ancien régime* és gyűlöletét a forradalom iránt: a jakobinus terror a család három generációjából szedte áldozatait, akiket kivégeztetett; az ő szüleit hat hónapra bebörtönözték, és csak Robespierre bukásának köszönheték, hogy megmenekültek a guillotine-tól. Tocqueville-től magától sem volt idegen a Bourbon-monarchia iránti „örökletes vonzódás” – később bevallotta, hogy sírva fakadt annak láttán, hogyan üzték ki X. Károlyt Versailles-ból. Ám a szakmai ambíciója mégis azt diktálta, hogy felesküdjön orléans-i Lajos Fülöp új, alkotmányos monarchiájára. Ha arra kérték, döntse el, melyik oldalra áll, akkor – mint később is oly sokszor – inkább egyfajta ambivalens függetlenséget választott, amivel mindenkit elidegenített. A legitimisták azzal vádolták, hogy önérdekét követi, az új kormányzat viszont kételkedett hűségében. Társadalmilag kiközösítették, szakmailag megtorpant, és miközben kortársai már a magisztrátusig vitték, ő továbbra is „obskúrus segédbíróként” dolgozott. Amerika kiutat kínált. Azzal a „tisztos ürüggyel”, hogy az amerikai büntetőjogi rendszerről fog tudósítani, egy évre elhagyhatta Franciaországot, és zsebében egy olyan kiadvánnyal tér majd haza, amellyel visszaállíthatja tekintélyét. Beaumont-nal együtt 1831. április 2-án hagyták el Le Havre-t, és öt héttel később megérkeztek Rhode Islandbe. Az elkövetkező kilenc hónapban nagy területet jártak be – nyugaton Green Bayig, délen pedig New Orleansig jutottak, mielőtt vizsdatértek volna New Yorkba.

Egyes bírálói szerint Tocqueville nem igazán értette meg Amerikát: nem vette észre sem az iparosítás korai jeleit az ország középnyugati részén, sem a középosztályok vallási megújulását New Englandben, pusztán csak az előkelő társaság báljain ellesett konvencionális vélekedéseket szajkózta. Beaumont-nal kétségtele-

nül elit társaságba jártak, útjaikat a New York-i szállítmányozási mágna-soknak, cincinnati ügyvédeknek és bostoni bankároknak címzett ajánló-levelek egyengették. Vagyis a szám-űzetésnek igazán élvezetes formája jutott osztályrészükül. A távolság az elméletalkotás terén is felszabadító-an hatott. Ahogyan Lévi-Strauss is megtapasztalta száz évvel később, a *dépaysement* az Újvilágban lehetővé tette, hogy Tocqueville kiaknázza az elidegenedést, amit Franciaországban csak elviselt. Otthoni gondolataiban a tömegek politikai indíttatásaival kapcsolatban főleg a *sansculotte*-ok és a *guillotine* traumája idéződött fel. Amerika viszont „egy gyökerek nélküli, emlékek nélküli” társadalomnak tűnt, ahol „nincs mit felejtetni”. Utazásai során Tocqueville eltűnődhetett – arisztokratikus távolságból, de legalább félelem nélkül – azon, amit a polgárság erkölcsének (*moeurs*) nevezett: gondolkodásmódjukon, erkölcsükön, mindennapi szokásaikon és rokonsági struktúráikon, a nukleáris család tiszteletén és a pénz megszállott hajszolásán. Ha elkerülte figyelmét sok, akkoriban a felszínen zajló esemény és átalakulás, úgy részben azért, mert valami mélyebb foglalkoztatta: a vélekedések és tevékenységek kulturális talaja, amelynek vizsgálatában feltárulhat a demokrácia rejtett logikája és valószínű jövője.

Amerikában bepillantott Európá jövőjébe, mert itt a „nagy társadalmi forradalom”, amely az Óvilágban még mindig csak az utat törte maga előtt, már viszonylag könnyen kifejlődhetett. Tocqueville-t megnyugtatták New England polgáregyletei és helyi újságjai, mert azt bizonyították, hogy a modern politika nem torkollik automatikusan jakobinus despotizmusba vagy társadalomátformáló utópikus sémákba. Ami azt illeti, New Englandben a demokrácia meglehetősen mindennapos jelenség volt, nem az összemérhetetlen és görcsösen vallott hittételek vagy a karizmatikus kultuszok vezéreinek összecsapása uralta, hanem az egyéni ész és számítás – a kereskedő polgárok korlátozott önérdekét követő rutin. Ebben az értelemben az amerikai jövő eléggé lehangoló is volt. Forradalomra nem igazán lehetett számítani abban a

társadalomban, amelyik a kollektív cselekvés helyett az individualizmust ösztönzi, és példátlan anyagi kielégülést tesz lehetővé. Hogy milyen áron? Ha szabadjára engedik, akkor a demokrácia egyet jelent egy „óriási, gyámkodó” állam kiszámítható közigazgatásával és a mindennapi észjárás puha zsarnokságával: azt jelenti, hogy mindenki kényelemben, biztonságban, egyenlőségben unatkozik. Merészség volt ezt állítani arról a kormányzási formáról, amelyet az emberek többsége vagy az emancipációhoz, vagy az erőszakos nagy változásokhoz kapcsol. Tocqueville szerint viszont értelmes állítás volt annak láttán, valójában hogyan viselkednek az amerikaiak: magányosan isznak, népszerű regényeket olvasnak, és ókori paloták utánzataiban húzódnak meg. Sajátos „monotónia” rejlik az amerikai társadalom izgatott felszíne alatt, ami Tocqueville-t elrémisztette. Mintha csak a történelem végét sejtene meg, attól tartott, hogy „az ember kicsinyes, egyszeri és steril változtatásokra fogja fecsérelni minden erejét és az emberiség, noha állandóan mozog, valójában már nem halad semerre”.

Az életrajzírók és a történészek rendszerint annak bizonyítékát látták Tocqueville efféle megnyilatkozásaiban, amelyek főleg *Az amerikai demokrácia* második kötetében láttak napvilágot (öt évvel az első után, 1840-ben jelent meg), hogy az amerikai élet iránti korábbi lelkesedését végül legyőzte az arisztokrata góg. Ám ez a megvetés már kezdettől megmutatkozott. Az első kötetben is ott kísért egy elvesztett világ, különösen akkor, amikor Tocqueville könyörtelenül beszámol arról, hogyan irtották az amerikai telepesek az őslakosokat, és a jelenben hogyan kormányoz Andrew Jackson elnök. Tanúja volt, hogyan üldözték el a csaktó törzset (*Choctaw Nation*) Arkansasból, a Saginaw melléki őserdőbe tett kirándulása óta pedig rettegve gondolt arra, hogyan nyomul be a civilizáció az amerikai vadonba. Az első kötet csüggedt utolsó fejezetéből már kiderült, hogy az Egyesült Államok „formalitásai” és „legalitásai” a spanyol gyarmatosítók kegyetlenségénél sokkal hatékonyabbnak bizonyultak

az őslakosok kiirtásában vagy elüldözésében. A „nemes vadember” ugyanúgy tehetetlen volt a demokrácia támadásával szemben, mint az európai arisztokrata.

Az *amerikai demokrácia* első részének kiadása elérte a kívánt hatást. Kedvező kritika fogadta a francia sajtóban és – John Stuart Mill tollából – a *London Review*-ban is. Tocqueville előtt újra megnyitlak a párizsi szalonok, ő viszont hamar belátta, hogy az irodalmi társaságok csak kifárasztják és eltérítik politikai és filozófiai céljaitól. Első próbálkozása, hogy küldöttként bekerüljön a parlamentbe, 1837-ben kudarcot vallott, ugyanis makacsul elutasította, hogy nagy hatalmú rokonai segítségét kérje (egyik unokatestvére, Louis-Mathieu Molé, akkoriban épp miniszterelnök volt), kampánya pedig unalomba fulladt. Az emberek ismerték a nevét, de fogalmuk sem volt arról, mit képvisel: „újfajta liberálisnak” vallotta magát, aki egyaránt szemben áll „a rend barátaival” és „korunk mocskos demokrátaival” – ez még közeli barátainak sem mondott sokat. Végül 1839-ben szülőföldjén, Normandiában megválasztották Valognes képviselőjének – Az *amerikai demokrácia* második kötete a rá következő évben jelent meg. Zunz szerint Tocqueville ezen a ponton „hagyott fel a két világ közti ingadozással”, és „végre határozottan a demokrácia oldalára állt”.

E frissen felfedezett meggyőződés bizonyítéka Zunz szerint a második kötet „elméleti akrobatikája”. Amikor a könyvet írta, Tocqueville egy barátja kastélyában lakott (a sajátját épp renoválták); Amerika egyre távolodó emlékként élt benne, így jórészt fel is hagyott az előző kötet néprajzi részletgazdagságával. Helyébe elméleti kérdések kerültek – Zunz szavaival, a demokráciáról kidolgozott „nagy elmélete”, amelyben absztrakciók – például a „társulás” (*association*) vagy a „jól felfogott önérték” – veszik fel a harcot az egyenlőség és az individualizmus felőlrőli hatásaival. Zunz az előbbi hozza ki nyertesnek, hogy ily módon Tocqueville-nak maradasson némi esélye a konformizmus és az apátia korában megmenteni a „politikai szabadságot”. Ezzel nagyjából Jennings is egyetért, nyomtaté-

kosítja, hogy ez az eszmei törekvés annak volt köszönhető, hogy Tocqueville kitarzott azon módszerek mellett, amelyekkel korábbi sikereit aratta. New Yorkból 1832-ben visszatérve Angliába utazott, aztán Írországba, majd Svájcba, ahol feleségével mézesheteiket töltötték (közben főleg Platón, Machiavelli és Montesquieu műveivel foglalkozott). Minden tapasztalata arról győzte meg, hogy az Óvilág szép lassan hozzáidomul az amerikai modellhez. Ez fölbátorította, hogy egyetemes kategóriákban is merje tárgyalni a demokráciát. A második kötetben megközelítésmódját úgy jellemezte, hogy megpróbálja az Isten szemszögéből „szemlélni és megítélni az emberek ügyeit”.

Az 1830-as években a legtöbb francia értelmiségi ilyen nagy ívű regiszterben szólt meg. Nemcsak Tocqueville vélte úgy, hogy saját társadalma „egy hétszáz éven át tartó folyamat” terméke, Guizot és Saint-Simon is a középkorig vezetett vissza a modernitás kezdetét, a történelmet „az embernél hatalmasabb” erőnek tartva. Zunz ellenérvei dacára kijelenthető, hogy Tocqueville a történelem irányával kapcsolatos ambivalens nyilatkozataival különbözött a többiektől. A demokráciát még elfogadhatta volna mint „a gondviselés tényét”, az isteni akarat megnyilvánulását, de haladásnak nem tekinthette. Saint-Simon követői, Fourier és Comte, de még a kevésbé radikális Guizot is azt tartotta, hogy a régmúlt tanulmányozása a cselekvés előfeltétele, mert először fel kell ismerni a történelem erőit, hogy azután politikai célokra befoghatók legyenek. Tocqueville ezzel szemben mindig olyan benyomást keltett, mintha kényszersorozással pottyant volna a modernitásba. Épp azokat a tényezőket ellenezte, amelyek a demokrácia korszakában a változás fő hajtóerejét alkotják: a kereskedelmi önértéket, a központosított államot, a tömegpolitikát, a forradalmat. A legtöbb, amit remélhetett, az volt, hogy csak kisebb módosításokon megy át a társadalom, amelyet megörökölt.

Saját bevallása szerint a politikai karrierje csalódással járt. A közeputat kereste a mozgás pártja és a rend pártja között, és miközben azt hitte, „a múlt és a jövő közt tökéle-

tes egyensúlyt” teremtett, valójában mindkettőről lemaradt. Zunz azzal a nehézséggel magyarázza Tocqueville küszködését, hogy egy olyan „igényes” demokraciaeelméletet, amely elvárja, hogy a politikai osztály felmutassa a tömegeknek a „politikai szabadság” példáját, nem sikerülhetett a gyakorlatba átültetni. Tocqueville ideges szónok volt és naiv taktikus, akin még az elithez tartozó képviselőtársai is gúnyolódtak távolságtartó viselkedése miatt, mégis mindig igyekezett megfelelni az elméletben kijelölt mércének. A probléma talán nem is karakteréből, mint inkább az eszméiből fakadt, amelyek gyanakvással töltötték el a hatalom modern formái iránt.

Vegyük például a rabszolgaság intézményét, amelynek terjedelmes bírálatával zárul Az *amerikai demokrácia* első kötete. A rabszolgaság azáltal, hogy a munkát a „becstelenséghez” kapcsolja, és semmittevésre, büszkeségre és fényűzésre ösztönöz, „végzetes hatással” járt nemcsak a fekete népeiségre nézve, de az amerikai demokrácia politikai gazdaságtanára nézve is. Tocqueville nem is remélte, hogy lesz megoldás erre a problémára. A rabszolgák forradalma csak erőszakos lehet, a rabszolgaság felülről vezényelt eltörlése viszont a központi kormányzat hatalmát növelné. Küldöttként Tocqueville következetesen síkra szállt azért, hogy a francia gyarmatokon azonnal szabadítsák fel valamennyi rabszolgát, ugyanakkor kereste a kompromisszumot az ültetvényesekkel is, és támogatta a rabszolgák felszabadításához kedvező feltételeket biztosító, azaz kártérítést ígérő reformterveket. A gyarmatosító lobbij nem egy tagja Az *amerikai demokráciából* vett idézetekkel érvelt a rabszolgaság megszüntetése ellen. Majd csak 1848-ban törölte el Franciaország – másodjára – a rabszolgaságot. Akár csak 1794-ben, megint egy forradalmi kormány kellett ahhoz, hogy elismerjék a rabszolgák szabadságigényét.

Noha bántotta a középszerű kollégák jelenléte és a saját hatásának csekélyisége, Tocqueville az 1840-es években végig képviselő maradt. A legtöbb energiát a börtönök és az oktatás reformjára fordította – és Algéria gyarmatosításának ünneplésére,

mert a gyarmatosítást szükségesnek tartotta a Brit Birodalommal való versengéshez, továbbá olyan eszköznek, amellyel a francia alattvalók kirángathatók korlátozott magángondjaikból s egy nemzeti ügy érdekében egyesíthetők. Jennings óva int az „utólagos bölcsesség” hibájától, hangsúlyozva, hogy Algériával kapcsolatban Tocqueville álláspontja a közfelfogáshoz igazodott. S ha a gyarmatosítást a politikai szabadsághoz vezető kevés megmaradt úthoz sorolta, hát azért, mert rendkívül szűkre szabta – még a kor mércéi szerint is –, mi tartozik a „politikához”. Flora Tristan munkásokat és kikötői rakodómunkásokat szervező tevékenysége nyilván nem jött számításba – Tocqueville csak egy újabb példáját látta volna benne annak, hogyan gerjeszti egy polgári értelmiségi az alsóbb osztályok indulatait. Nem számítottak a közönséges klubok sem (*chambrées*) – szerencsejátékosok és ivócímborák egyletei –, még ha egy történész, Maurice Agulhon szerint nekik is volt köszönhető a republikanizmus elterjedése Var megyében és Provence-ban. 1847 folyamán egész Franciaországban hódított „a bankettek kampánya”, amellyel megkerülhető volt a nyilvános összejövetelek és a nyíltan politikai gyűlések kormányzati korlátozása. Tocqueville „ingerülten” és „viszolyogva” nézte ezeket a bankettek, de a kibontakozó feminista mozgalmat, egyáltalán azt az elképzelést is ellenszenvvel fogadta, hogy nők is részt vehetnének a közéletben. Ismétetlen bírálta azokat a javaslatokat, hogy a vagyoni censzus határának leszállításával szélesítsék a választójoggal rendelkezők körét.

Mindez segít megérteni, miért nem tulajdonított jelentőséget az 1848. februári népi felkelésnek, amelyet még közeli barátai, köztük Beaumont is rendkívül borúlátóan ítéltek meg. Ám nem lenézését hangoztatta, hanem „merészen bevetette magát a küzdelembe: beválasztották az alkotmányozó nemzetgyűlésbe, ahol igyekezett a forradalmat eltéríteni a radikális republikanizmustól, és olyan alkotmányt elfogadtatni, amely tiszteletben tartja „a tulajdont, a családot és a civilizációt”. Egyetértéssel fogadta azt is, amikor a júniusi napokban Cavaignac tábornok vérbe fojtotta a munkások til-

takozását, ami több mint tízezer ember legyilkolásával vagy megsebesítésével járt. 1849-ben azután szerepet vállalt Louis Napoléon kormányában is, állítólag azzal a szándékkal, hogy visszafogja az új elnök zsarnoki törekvéseit, de végül az illiberális intézkedések támogatásánál kötött ki – ilyen volt a klubok bezáratása, a sajtócenzúra és ostromállapot kihirdetése Párizsban a tüntetések megakadályozására. Külügyminiszterként neki jutott a feladat, hogy megtámadja az épp csak megalapított Római Köztársaságot, és visszasegítse a hatalomba IX. Pius pápát. Az év vége felé aztán elbocsátották a kabinet többi tagjával együtt, hogy Louis Napoléon megszervezhesse a puccsot a republikánus alkotmány ellen, és császárnak nyilváníthassa magát.

Tocqueville már jó ideje tartott ettől a forradalomtól, és a kimenete megerősítette abban a meggyőződésében, hogy a tömegpolitika inkább zsarnoksághoz, semmint szabadsághoz vezet. Az 1848-as történetek némely aspektusa megdöbbentette: színpadias, parodisztikus retorikája, az erőszak mértéke, a megoldást képviselő III. Napóleon valószínűtlen alakja és – nem utolsósorban – saját szerepe a láncban. A politikától végleg eltiltva visszavonult Normandiába, és megírta memoárját *Emlékképek 1848-ról* címmel, amelyben a leszámolás vágya (egykori mentoráról ezt írta: Ledru-Rolin „nem volt semmi több, csak egy nagyon érzéki és vérmes, testes fickó, akinek nincsenek elvei és esze se nagyon”) keveredett az önvizsgálattal („elégedetlenségem önmagammal, óvatosságom és tartózkodásom önhiúságnak válték, ami több ellenséget szerez az embernek, mint az égbekiáltó bűnök”) a második köztársaság elemzésével. Zúzott utal a figyelemre méltó hasonlóságra Tocqueville 1848-ról írott elemzése és Marxtól a *Louis Napoléon brumaire 18-aja* között. Mindketten brúkesnek tartották a júliusi monarchiát, amely a jogászok és a bankárok foglya lett; mindketten felismerték a párizsi proletariátus és republikánus vezetői képtelenségét arra, hogy koalíciót kössenek a többi osztállyal és politikai frakcióval; mindketten a kisbirtokos parasztság elszigeteltségével magya-

rázták III. Napóleon népszerűségét; és mindketten 1793 bohózatként való utánzásának tekintették 1848-at. Marxnak a forradalmárok képtelensége, hogy saját jelszavakkal és eszmékkel lépjenek elő, azt bizonyította, hogy a munkásosztálynak fel kell adnia a burzsoáziába vetett reményt, és egyszer majd magának kell megvívnia a saját forradalmát. Tocqueville jellemzően egy még inkább elcsüggedt következtetésre jutott: csak egyetlen forradalom létezett, és Franciaország továbbra is, a jövődó nemzedékek életében is annak a forradalomnak a csapdájában fog vergődni.

A hidegháború vége felé a történet-szek elfordultak Marxtól és Tocqueville-ban vélték felfedezni elméleti vezetőjüket a forradalmak korszakában. Az osztályellentéteken és a gazdasági átalakuláson alapuló értelmezéseket felváltották a politika és a kultúra összefüggését vizsgáló tanulmányok; a törésekről szóló elbeszélések átengedték a terepet a kontinuitás narratíváinak. A polemikus revizionista François Furet vette elő az átmenet kulcsszövegét, Tocqueville *A régi rend és a forradalom* címmel kiadott művét, amelyet a Bibliothèque Nationale-ban és Tours levéltáraiban folytatott négyévnnyi olvasás és kutatás után, 1856-ban jelentetett meg. Ezt a munkát úgy élte meg, mint orvosságot a szívfájdalmára (*maladie l'âme*), amit III. Napóleon puccsa neki okozott. A könyv fő kérdése az volt, mivel magyarázható, hogy a demokratikus forradalmak mindig zsarnokságba torkollanak. Visszafelé lépegetve – az 1789-es direktóriumtól az *ancien régime*-ig, Constant, Burke és Turgot írásain át – eljutott a válaszhoz: az ok a nemesség „gyáva” alárendelődése volt az abszolutizmus erőinek. A zsarnokság mélyen beivódott a francia történelembe: megvolt már XV. Lajos királyi bürokráciájában, ezt másolta le Robespierre Közléti Bizottsága, s élt tovább Tocqueville szeme láttára, „modern szocializmusnak” álcázva. Miután lefejezték a királyt, a konventben vitázó girondisták és a jakobinusok se tettek mást, mint pusztán a „Szabadság” fejét illesztették rá egy szolgáló testre. A későbbi forradalmárok is csak megismételni tudták az ő hibájukat.

A régi rend és a forradalom a francia forradalom nagyszerű átértelmezését

nyújtotta: az abszolutizmusnak nem a tagadása, hanem a végső kifejeződése volt. Üzenete is jól jött a XX. század végén az angol nyelvű értelmiségi elitnek: a baloldal állítólag emancipatorikus sémái komolytalanok, utópikusak és kontraproduktívak, a forradalmak csak rontanak a dolgokon. Harminc év múltán még mindig velünk van 1990 szelleme. Tocqueville a szabadságot végső soron patrícius módjára szűkített formában fogta fel: szívesen vette a parlamenti szöszéknéket vagy egy New England-i városháza nagytermének szabadságát, de nem a barikádokét. Zunz azzal a megjegyzéssel zárja könyvét, hogy Tocqueville életét „két nagy nemzeti tragédia” fogta közre: a franciaországi forradalmi terror és az amerikai polgárháború. Mintha e két tragédia nem lett volna ugyanakkor a valódi emancipáció mozzanata. Vagyis a modernitásnak olyan narratíváját adja kezünkbe, amelyet Tocqueville kétségkívül helyeselt volna: a forradalomtól mentesített demokrácia biztonságos történetét.

OLIVER CUSSEN

Wessely Anna fordítása

MEGHALT NATALIE ZEMON DAVIS, AZ ELVESZETT MÁSSÁGOK TÖRTÉNETÉNEK KUTATÓJA

Le Monde, 2023. október 24.

Torontóban, október 21-én, 94 éves korában meghalt a nagy amerikai történész, a XVI–XVII. század kutatója, a világ mersét szívében viselő közéleti személyiség és olyan fontos könyvek írója, mint a *Kalandor utazások – egy muzulmán két világ között a XVI. században* (*Trickster Travels: A Sixteenth-Century Muslim Between Worlds*. Hill and Wang, 2007.).

A történészek gyakran álmodoznak arról, mi volna, ha a halottakat szó-

ra bírhatnák. Natalie Zemon Davisnek pontosan ez sikerült. 1995-ben megjelent könyve – *Nők a margón – három XVII. századi élet* (*Women on the Margins: Three Seventeenth Century Lives*. Harvard University Press) előhangjában párbeszédbe elegyedik Glikl bas Judah-val, a Hamburgban és Metzben tevékeny zsidó kereskedővel; Marie de l'Incarnationnal, a katolikus apácával, aki az Újvilágba utazott, hogy megtérítse az észak-amerikai francia gyarmatokon élő indiánokat; és a holland protestáns Maria Sibylla Meriannal, aki nekivágott, hogy egy hosszú útról megérkezvén, leírja és lerajzolja a dél-amerikai Suriname flóráját és faunáját. Azt írja, mindhárman elolvasták a könyvét, és nem tetszett nekik. Marie megbotránkozott azon, hogy hitetlen nők társaságában találja magát, s e megjegyzésével megsérti Glikl-t, aki kijelenti, hogy Isten mindig ott van a szívében. Amikor azután a történész gratulál a három nőnek halatlanul kalandos útjukért, hiszen olyasmire vállalkoztak, amire előttük még senki, Maria Sibylla rávágja: „Davis történésznő, nekem úgy tűnik, hogy aki itt kalandra vágyott, az maga volt.”

Maria Sibyllának igaza lehetett. Egy beszélgetésünk során 1981-ben Natalie Davis megmondta, miért szeret a múltban kalandozni: „Az az érzés mozgat, hogy ne vesszenek el, ne merüljenek feledésbe a megélt életek. Újrateremttem őket. Imádom a történeteket és imádom a történeteket mesélni. Ez talán saját tapasztalataimból is fakad, hiszen zsidóként átéltem, mit jelent egy olyan csoporthoz tartozni, amelyet nem éppen diadalmasnak láttak a történelem során, és nőként azt is tudom, hogy fel kell erősítenem azok hangját, akiket kihagytak a történelemből.”

1 ■ A szóban forgó (mellesleg nagyszerű) pamflet két szerzője Natalie Davis és Elizabeth Douvan volt, vö. University of Michigan Council of the Arts, Sciences and Professions: *Operation Mind: A Brief Documentary Account of the House Committee on Un-American Activities. And Why It Matters Now*. 1952

2 ■ Az ügynek még nem volt vége az útlelvi visszavonásával. Chandler Davis fél évet töltött egy szövetségi börtönben, utána pedig szakmája feketelistájára került. A Davis-házaspár emiatt három gyerekével együtt 1952-ben átköltözött Torontóba, és Chandler visszavonulását matematikát tanított a Torontói Egyetemen.

Natalie Davis könyvei hol titokban, hol nyíltan megfélemtették hősnői (és a férfi főszereplők) életét az ő élete valamelyik mozzanatával. Marie de l'Incarnationnal a szakítások és háborúk történetében osztozik, amelyek megrendítették a kereszténységet a XVI. században. Miután 1959-ben 30 évesen doktorált a Michigani Egyetemen – Detroitban született 1928. november 8-án –, azt kezdte kutatni, hogyan élték meg az egyes társadalmi osztályok ezt a megosztottságot. A protestánsok és katolikusok közt megosztott Lyonra esett a választása, amikor vitába szállt a felekezet-választás és a társadalmi helyzet közti kapcsolat marxista és weberi értelmezéseivel. Ezzel kezdetét vette egész életét meghatározó kötődése a levéltárakhoz. A levéltárak – jelentette ki egy 1997-es előadásában – olyanok, mint „Alíz tükre, avagy – a huronok metaforájával élve – mint a fa gyökerei alatt nyíló rejtélyes gödör, amelyen át az, aki beleesik, egy időre egy másik világba kerül”.

A hidegháború és a mccarthyizmus éveiben az FBI megakadályozta, hogy Natalie Davis ismét ebben a „rejtélyes gödörben” találja magát, ugyanis elko-bozták az útlelétét, amikor visszatért Lyonból. Ennek oka egy pamflet megjelentése volt, amely a polgárgyök megsejtésével vádolta az „Amerika-ellenes” tevékenységek elfojtásával megbízott kongresszusi bizottságot, és e pamflet kinyomtatásának költségeit a történész matematikus férje, Chandler Davis (1926–2022) fedezte, aki akkoriban a szövöveget kiadó csoport pénztárnoka volt.¹ Ennek nem várt következménye lett: „Az FBI eltilt-hatott engem Franciaországtól, de nem a New York Public Library olvasótermétől, a Folgertől [a washingtoni Folger Shakespeare Library] vagy az Egyesült Államokban lévő többi könyvritkaság-gyűjteménytől. A könyvek történetéről kezdtem el gondolkodni, és azon, hogyan lehetne hasznát venni a társadalomtörténetben.”²

RANGOS KITÜNTETÉSEK

A levéltári kutatás (az útlelvi visszacszerzése után) összekapcsolása a nyomtatásban megjelent szövegekkel páratlan erejű művekhez vezetett,

mint amilyen például *Az erőszak rítusai* tanulmány (1973) a *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays* című kötetben 1975-ben (Magyarul: Natalie Zemon Davis: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi, Bp., 2001.) vagy majd a *Martin Guerre hazatérése* (*The Return of Martin Guerre*) 1983-ban és *Az ajándék a XVI. századi Franciaországban* (*The Gift in Sixteenth-Century France*) című tanulmány 2000-ben. Mindegyik egyesíti a legszigorúbb történet-szi szemléletet a rituális formákra és a szimbolikus jelentésekre irányuló antropológiai figyelemmel.

Egyik alapvető kérdése a történeti dokumentumok és a történetírás közötti viszonyra vonatkozott. A levéltárak, amelyek lehetővé teszik, hogy hozzáférhessünk a mára már eltűntetett valóságokhoz, egyben irodalmi fikciók lelőhelyei is. Joggal figyelmeztetett erre a bűnbocsánati kérelmekkel kapcsolatban, amelyekről 1987-ben kiadott könyve – *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France* (Fikció a levéltárakban. Bűnbocsánati mesék és mondók a XVI. századi Franciaországban) – szól. A történész elbeszélései viszont a múlt igazságát tárják eléink, de olyan narratív formákban, amelyeket az irodalomból vagy a mozifilmekből ismerünk. A *Martin Guerre*-filmmel és a rabszolgák filmes ábrázolásairól szóló könyvével (2006) Natalie Davis a maga módján hozzászólt az irodalmi fikció sémái és a diszciplináris tudás közé ékelődő történetírás státuszáról folyó vitához.

Hat évet töltött Berkeleyben, a Kaliforniai Egyetemen, ezután költözött át Princetonba. Így morfondírozott: „Mivel nyűgözhetném le a gójakat? Esetleg taníthatnék valamit a zsidó történelemből.” Nála mindig szorosan összekapcsolódott a kutatás és az oktatás már a korábbi nőtörténeti munkái írásakor is. 1971-ben a gendervizonyok történetéről az elsők között adott elő a Torontói Egyetemen, amelynek professzora volt. Húsz évvel később Arlette Farge-zsal együtt jelentette meg a Plon Kiadónál a nőtörténeti sorozat harmadik, a XVI–XVIII. századdal foglalkozó kötetét (*History of Women in the West*).

Princetoni előadásai egyrészt zsidó önéletrajzokat elemeztek – Leon de Modena velencei rabbiét és a már említett Glikl bas Judah Leibét. Megtanult héberül és a zsidó közösségek német levéltáraiban folytatta kutatásait. Egyik 1997-ben tartott előadásán a zsidó történelemmel foglalkozó kutatásai kapcsán felidézte detroiti ifjúsága emlékeit: „A múlt egy gyerek

számára túlságosan súlyos titoknak mutatkozott. A fivérem és én el-elkaptuk egy-egy töredékét nagyapám házában, amikor súgva kimondták a »pogrom« szót, vagy ha anyám a nővérével jiddisül beszélt, hogy mi ne értsük, miről van szó.”

Akárcsak Maria Sibylla Merian, Natalie Davies is sokat utazott és az elveszett másságok után kutatva jóval túl merészkedett Európa határain. A tudós Hassan Al-Wazzan mellé szegődött – aki 1518-ban fogságba esett, katolizált és a Leo Africanus nevet vette fel, de egész életében két kultúra és két vallás között őrlődött. A neki szentelt, már említett nagyszerű könyv (*Trickster Travels: A Sixteenth-Century Muslim Between Worlds*) két kihívással nézett szembe: hogyan lehet kitölteni azokat a Leo életében lényeges mozzanatokat vagy elemeket tartalmazó időszakokat, amelyekről hallgat a levéltár, és hogyan lehet szavakba foglalni egy olyan szerző egyedülálló létezését, aki saját kultúrájának lefordítójává lett, megosztva minden előzőtt emberrel közös tapasztalatait. Hasonló pályát futott be Lazare Sainéan (1859–1934), Natalie Davis utol-

só könyvének hőse: három neve és három élete volt – héber, román és francia – és mindhárom boldogtalan: *Listening to the Languages of the People. Lazare Sainéan on Romanian, Yiddish and French* (A nép nyelvére figyelve. Lazare Sainéan a román, a jiddis és a francia nyelvről. CEU Press, 2022.) Tudósként Sainéan a hibridizálódás kreatív gazdagságát dicsérte mind a nyelvekben, mind az irodalomban, például Villon vagy Rabelais műveiben. Kegyetlen paradoxon, hogy egész életében szenvedett az elutasítottság, kizáratás és beskatulyázás miatt mind a vadul antiszemita Romániában, mind a két világháború közötti Franciaországban.

Natalie Zemon Davis az egész világra és mindenkire figyelő történész volt – nagylelkű, kimeríthetetlen és lelkesedő. Tanítványai, kollégái és olvasói már rég neki ítélték a képzeletbeli történész Nobel-díjat, de az új évezredben megkapta a két legrangosabb szakmai kitüntetést is: az Aby Warburg díjat 2000-ben és a Holberg díjat 2010-ben (és 2012-ben a Companion of the Order of Canada állami kitüntetést). Amikor Obama elnök kitüntette a Nemzeti Bölcsészeti Érdeméremmel (National Humanities Medal), alighanem ironikus módon felidézte benne az FBI egykori „kitüntető figyelmét”.

1980-ban így határozta meg, mit tekint történésznek a maga feladatának: „Be akarom mutatni, hogy a férfiak és a nők még nagyon nehéz időkben is megtalálták a módját, hogy szembenézzenek mindazzal, ami történik és talán ellenálljanak is neki. Azt szeretném, hogy a mai férfiak és nők is tudjanak kapcsolódni a múlthoz, amikor elgondolkodnak a régi tragédiákon és szenvedéseken és az akkori emberek gonoszságán és gyűlölködésén, de a reményeiken, szerelmeiken és szépségükön is. Fölébe akartak kerekedni a többieknek, de segítették is egymást. [...] Azok a repedések és törések érdekelnek, amelyek felrázzák a társadalmakat és változtatásokra kényszerítenek bennünket. A remény történésze akarok lenni.”

ROGER CHARTIER

FONTOS KÖNYVEK – A *BUKSZ* VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2022. III. negyedév – 2023. II. negyedév

EMLÉKEZÉS, INTERJÚ,

LEVELEZÉS, NAPLÓ

DARÓCZI Ágnes
Hosszú az út előttem
Magvető, Bp., 2023.
424 old., 5999 Ft
(Tények és tanúk)

DEÁK István
Maratoni életem
Emlékirat
Szerk. Molnár Judit,
előszó: Pók Attila
Kronosz, Pécs, 2023.
382 old., 4950 Ft

ÉDES IMRÉM! LELKEM,
Márikó!
Gróf Mikó Imre és
felesége, Rhédey Mária
grófnő leveleskönyve
1848–1849-ből
Sajtó alá rend.
Lipthay Endre, Somogyi
Gréta
OSzK – Kovászna
Megyei Művelődési
Központ – EM-E, Bp.
– Sepsiszentgyörgy –
Kolozsvár, 2021.
344 old., 3800 Ft

KÁROLYI Csaba
Egy teljes év
Beszélgetések Nádas
Péterrel
Jelenkor, Bp., 2022.
464 old., 5999 Ft

KÖRNER Tamás
Egy hályogkovács
emlékei
Arktisz, Bp., 2022.
226 old., 3600 Ft
A szerző 1992 és 2012
között a Budapesti
Fesztiválenekar
igazgatója volt.

Levelek a Kner
család életéből,
1938–1949
Vál., szerk. Erdész Ádám
MAGVETŐ, Bp., 2023.
744 old., 7999 Ft

PLÉH Csaba
Árnyak
Magvető, Bp., 2023.
512 old., 5999 Ft
(Tények és tanúk)

RITOÓK Emma
Évek és emberek
Szerk., jegyz. Pritz Pál,
Eőry Zsolt
BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2022.
616 old., 12 990 Ft
Az 1940-es évek
elején véglegesített
visszaemlékezés az 1914
és 1933 közötti éveket
tárgyalja.

ROMSICS Ignác
Hetven év
Egotörténelem
1951–2021
1–2. kötet: Helikon, Bp.,
2022–2023. 435,
492 old., 5499, 6990 Ft

ESSZÉ, TANULMÁNY

„Egy ember álma”
Tanulmányok és esszék
Mándy Ivánról
Szerk. Darvasi Ferenc
és mások
Ráció, Bp., 2023.
444 old., 3999 Ft

SCRUTON, Roger
Hogyan legyünk
konzervatívok
Ford. Tombor András
Osiris, Bp., 2023.
272 old., 3980 Ft

TAMÁS Gáspár Miklós
A túlsó pólus
Szerk. Sipos Balázs
Kijárat, Bp., 2023.
199 old., 4900 Ft

TAMÁS Gáspár Miklós
Világvége I.
A korszellem dúdol
Szerk. Sipos Balázs
Kalligram, Bp., 2023.
486 old., 4500 Ft

FILM

GELENCSÉR Gábor
Közelkép
Portrék, témák, formák a
magyar film történetéből
Gondolat, Bp., 2022.
424 old., 4200 Ft

FILOZÓFIA

BACSÓ Béla
Esztétika és
műértés
Filozófiai és művészet-
elméleti írások
Kijárat, Bp., 2023.
218 old., 3900 Ft

BERNÁTH László
Létezik-e szabad
akarat?
Kalligram, Bp., 2023.
256 old., 3990 Ft

CASTORIADIS,
Cornelius
A társadalom mint
képzelteti intézmény
Ford., utószó: Kicsák
Lóránt /L'institution
imaginaire de la
société/
Gondolat, Bp., 2022.
552 old., 5000 Ft

FÖLDÉNYI László
A guillotine hosszú
árnyéka
Jelenkor, Bp., 2023. 344
old., 5390 Ft

GROS, Frédéric
A gyaloglás filozófiája
Ford. Mihancsik Zsófia
/Marcher, une
philosophie/
Typotex, Bp., 2023.
236 old., 4500 Ft

HÉVIZI Ottó
A disszonancia
filozófusa
A dilemmatikus Lukács
Kalligram, Bp., 2022.
3900 Ft

Interpretáció és
esztétika
Szerk. Blandi Borbála és
mások
MTA–PTE Kritikai
Tanulmányok
Kutatócsoport – Áron,
Bp., 2023. 234 old.,
2990 Ft

OLAY Csaba
Regionális és nemzeti
identitás
Egy hermeneutikai
megközelítés
L'Harmattan, Bp., 2022.
185 old., 2990 Ft

PLATÓN
Epinomisz
Ford., utószó: Brunner
Ákos, jegyz. Bárány
István
Atlantisz, Bp., 2022.
82 old., 2895 Ft
(A kútnál / Platón összes
művei kommentárokkal)

ROSENZWEIG, Franz
A megváltás csillaga
Ford. Bíró Dániel /Der
Stern der Erlösung/
Szerk. Tatár György
Kalligram, Bp., 2023.
552 old., 5990 Ft

VERMES Katalin
A felelő(s) test
Exkarnáció és inkarnáció
ritmusai
L'Harmattan, Bp., 2023.
296 old., 3990 Ft

IRODALOMTÖRTÉNET,

IRODALOMTUDOMÁNY

Avantgárd nőírók, női
alkotók
Szerk. Földes Györgyi
reciti, Bp., 2023. 218 old.

Babits Mihály összes
versei 2.
1906–1910
Szerk., sajtó alá rend.
Kelevész Ágnes

Argumentum, BTK
Irodalomtudományi
Intézet, Bp., 2023.
1128 old., 8500 Ft

CICERO, Marcus Tullius
Levelek
Kr. e. 49–45
Ford. Czízy Karola, Tóth
Orsolya
KRE – L'Harmattan, Bp.,
2022. 246 old., 3490 Ft
(Károli könyvek.
Műfordítás, forrás)

DÁVIDHÁZI Péter
„MIT HISZ A TUDÓS?”
Változatok hivatás és
módszer témájára
Ráció, Bp., 2023.
680 old., 5999 Ft

DOMONKOS László
Gúzsban tánc
A magyar irodalom
története 1956–2021
Kairosz, Bp., 2022.
524 old., 4800 Ft

DRASKÓCZY Eszter
Alvilágjárások és
pokolbeli büntetések
Dante *Komédiájának*
antik és középkori
forrásai
Lazi, Szeged, 2022.
380 old., 2990 Ft

Élveboncolás
Közelítések Péterfy
Gergely Kitörmött barbár
című regényéhez
Szerk. Tátrai Szilárd és
mások
Kalligram, Bp., 2022.
222 old., 3500 Ft

HANSÁGI Ágnes
Irodalmi
kommunikáció és
műfajiság
A Jókai-próza
narrációs eljárásai a
romantikától a korai
modernségig
Akadémiai, Bp., 2022.
396 old., 8000 Ft

Kemény Zsigmond emlékezete

Szerk. Takáts József
Osiris, Bp., 2022.
488 old., 4980 Ft

Kosztolányi Dezső Publicisztikai írások

1905–1906
Sajtó alá rend. Onder Csaba, Pintér Borbála, tanulmány: Bengi László

KÖSZEGHY Péter Az én életemben éltető épségem

Irodalomtörténeti tanulmányok
Balassi, Bp., 2022.
567 old., 4880 Ft

MÓRICZ Zsigmond Naplók 1935

Szerk. Cséve Anna
Kronosz, Bp., 2023.
812 old., 6950 Ft

MURÁNYI Gábor Szövedékek

50 év, 50 írás József Attiláról
Kronosz, Pécs, 2022.
248 old., 3950 Ft

PÉTER Ágnes

A függetlenség ára
Mary Wollstonecraft és Mary Wollstonecraft Shelley öröksége
Jelenkor, Bp., 2022.
474 old., 5499 Ft

SZILÁGYI Márton

„Az utolsó magyar”
Arany János élete és költészete
Osiris, Bp., 2023,
632 old., 4980 Ft
(Osiris irodalomtörténet)

VERES András A felejtés ellen

Történetek és emlékezések
Balassi, Bp., 2023.
340 old., 4500 Ft
(Válogatott tanulmányok, 2.)

VERES András És megint előlről...

Ady, Kosztolányi, József Attila
Balassi, Bp., 2022.
272 old., 3800 Ft
(Válogatott tanulmányok, 1.)

JOG

ANTAL Tamás

A Magyar Királyi Igazságügy-minisztérium története, 1867–1944/45

Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2022. 216 old.
(A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, 94.)

BÁN-FORGÁCS Nóra

A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon

Az adatvédelmi ombudsman alapjog-értelmezése
L'Harmattan, Bp., 2022.
172 old., 2990 Ft

Fekete könyv II

Korrupció és az állam foglyul ejtése Magyarországon
Bev. Daron Acemoğlu, záró tanulmány: Sajó András
Civitas Intézet – Transparency International Magyarország Alapítvány, Bp., 2021.
179 old.

70

Studia in honorem István Stipta
KRE ÁJK, Bp., 2022.
518 old. (De iuris peritorum meritis, 18.)
Szerk.: Birher Nándor et al.

KÖZGAZDASÁGTAN

CSILLAG István

Tetszettünk volna forradalmat csinálni
Reformok és fordulatok

Kalligram, Bp., 2022.
350 old., 3990 Ft

FARKAS Beáta

A közgazdasági gondolkodás rövid története

Akadémiai, Bp., 2022.
488 old., 9500 Ft

GERŐCS Tamás

Magyarország függő fejlődése

Függőség és felzárkózás globális történeti perspektívában
Napvilág, Bp., 2021.
238 old., 3200 Ft
(Helyzet Műhely könyvek)

POGÁNY Ágnes

A Nagy Háborútól a nagy válságig

Bank- és pénztörténeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról
L'Harmattan, Bp., 2023.
282 old., 3990 Ft
(Humaniórák)

VÁRHEGYI Éva

A bankrendszer elfoglalása

Hogyan állítja szolgálatába a bankokat a politikai hatalom?
Tea, Bp., 2023. 254 old., 4690 Ft
(Magyar Narancs könyvek)

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

FERENCZI László Joó Tibor

Esszémonográfia egy befejezetlen életműről
Előszó, szerk., jegyz.
Tóth Szilvia
Hungarovox, Bp., 2022.
256 old., 2600 Ft

KMETY Adrien – SZÖGI

László – VARGA Júlia A Nagyszombati Egyetem bölcsész és teológus növendékei

Prímási Levéltár, Esztergom – ELTE Egyetemi Levéltár, Bp., 2021. 1134 old.
(Felsőoktatástörténeti kiadványok, 22.)

KÖKÉNYESI Zsolt

Az udvar vonzásában

A magyar főnemesség bécsi integrációjának szinterei, 1711–1765
L'Harmattan, Bp., 2021.
534 old., 5990 Ft

Nemesi oktatás és elittképzés a kora újkori Magyar Királyságban

Szerk. Kökényesi Zsolt
L'Harmattan, Bp., 2022.
242 old., 3490 Ft
(Humaniórák)

SZÉKELY Gábor

Reformátusok Kecskeméten a 16–18. században

BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2022.
384 old., 3900 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezése)

TOMPOS Lilla

Hatások – jelek – irányok

A magyarországi öltözetek és jelentéstartalmuk változása a 16–20. században
Martin Opitz, Bp., 2022.
207 old., 5500 Ft

MŰVÉSZET –

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Art deco Budapest

Plakátok, tárgyak, terek, 1925–1938
Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2022.
318 old.
Kiállítási katalógus

El Greco

Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2022. okt. 28.–2023. febr. 19.
Kurátor: Letitia Ruiz Gómez
Szerk. Hertelendy Csaba, Lantos Adriána, Radványi Orsolya
Szépművészeti Múzeum, Bp., 2022, 343 old.

LIGETI Anna

Nyíri István, Lauber László

Holnap, Bp., 2022.
223 old., 9900 Ft
(Az építészet mesterei)

SISA József

A csákvári Esterházy-kastély és parkja

BTK Művészettörténeti Intézet, 2023. 172 old., 5490 Ft

Reneszánsz és barokk Magyarországon

Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére
Szerk. Gulyás Borbála, Mikó Árpád, Ugró Bálint
BTK Művészettörténeti Intézet, Bp., 2021.
287, 363 old.

RÉNYI András

Rembrandt

A képek színjátéka
L'Harmattan, Bp., 2023.
808 old., 9800 Ft

Tata, Esterházy-kastély

Szerk. Kövesdi Mónika, Virág Zsolt
Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztés Kft, Bp., 2022. 482 old.
(A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei, 1.)

A védelem körei

Szerk. Bardoly István, Haris Andrea
Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, Bp., 2022.
221 old.

A Budapest, 2022. jún. 23-án azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

UDVARHELYI Nándor Siculia Sancta

A Csíki-medence középkori falképes templomai
Km. Mudrák Attila,
Udvarhelyiné Hyross
Amelita
Kairosh, Bp., 2022.
235 old., 5500 Ft

NÉPRAJZ,

ANTROPOLÓGIA

LUKÁCS László Szent István király a néphagyományban

Szent István
Király Múzeum,
Székesfehérvár, 2021.
318 old.
(A Szent István Király Múzeum közleményei, A. sorozat, 59.)

MOHAY Tamás A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás

Diktatúra, rendszerváltás, modernizáció
L'Harmattan, Bp., 2023.
619 old., ár

PÁLL István Kötődések

Válogatott néprajzi tanulmányok
DE Néprajzi Tanszék,
Debrecen, 2022.
484 old.
(Studia folkloristica et ethnographica, 86.)

Spirit possession

Multidisciplinary approaches to a worldwide phenomenon
Eds. Éva Pócs, András Zempléni
CEU Press, Bp. – Vienna – New York (N. Y.), 2022.
542 old.

POLITIKA –

POLITIKATUDOMÁNY

Az állandóság változása

Parlamenti választás, 2022
Szerk. Böcskei Balázs,
Szabó Andrea
TK Politikatudományi
Intézet, Bp., 2022.
55 old., 4990 Ft

BOTTONI, Stefano A hatalom megszállottja

Orbán Viktor
Magyarországa
Ford. Dorogi Katalin és mások
Magyar Hang, Bp., 2023.
287 old., 5990 Ft

CSANÁDI, Mária – GERŐ, Márton – HAJDU, Miklós – KOVÁCH, Imre – LAKI, Mihály – TÓTH, István János

Dynamics of an authoritarian system
Hungary, 2010–2021
CEU Press, Bp. – Vienna – New York (N.Y.), 2022
375 old.

KŐSZEG Ferenc Csörögnek a zászlók Válogatott írások, 2000–2022

Pesti Kalligram, Bp., 2023. 984 old., 5990 Ft

NAGY Alíz Illiberális állampolgárság

A magyar állampolgárság-politika következményei Erdélyben
ELTE Eötvös, Bp., 2022.
207 old.
SZELÉNYI Zsuzsanna
Sztétilált ország
Hogyan bontotta le Orbán Viktor a Demokráciát?
HVG, Bp., 2022. 352 old.
6900 Ft

The war in Ukraine's Donbas

Origins, contexts, and the future
Ed. David R. Marples
CEU Press, Bp. – Vienna – New York (N.Y.) 2022.
VII, 236 old.

PSZICHOLÓGIA

BOKOR László Társadalom, trauma és a szelf viszontagságai

A társadalom és a tömegfolyamatok pszichoanalitikus megközelítése
Oriold, Bp., 2023.
152 old., 4100 Ft

CSABAI Márta Aggódó testünk

Az egészség-szorongástól a belső biztonságig
HVG Könyvek, Bp., 2023.
328 old., 4200 Ft

Ferenczi [Sándor] a pszichoanalízis felé Preanalitikus írások, 1897–1908

Szerk., sajtó alá rend., jegyz. Mészáros Judit, km. Magyar László András
Oriold, Bp., 2022.
559 old., 4900 Ft
(Ferenczi Sándor összes művei, 1.)

Ferenczi, a katalizátor, 1909–1913

Szerk., sajtó alá rend., jegyz. Bókey Antal, Harmatta János
Oriold, Bp., 2022.
534 old., 5500 Ft
(Ferenczi Sándor összes művei, 2.)

Háború, forradalmak, pszichoanalízis, 1914–1919

Szerk., sajtó alá rend., jegyz. Borgos Anna, Pető Katalin

Oriold, Bp., 2023.
420 old., 5500 Ft
(Ferenczi Sándor összes művei, 3.)

KŐVÁRY Zoltán Bevezetés az egzisztenciális pszichológiába

Történet, elmélet és alkalmazás
ELTE Eötvös, Bp., 2022.
780 old., 8000 Ft

PIRISI Edina Enikő Pszichoanalitikus filmkutatás

Teoretikus megközelítések és empirikus vizsgálatok
Oriold, Bp., 2023.
216 old., 4800 Ft

Trauma-kaleidoszkóp

Szerk. Árkovits Amaryl, Terenyi Zoltán, Varga S. Katalin
Oriold, Bp., 2023.
924 old., 14500 Ft

RÉGÉSZET

VALTER Ilona Tekintsd e művet Isten

A zsámbéki premontrei templom és kolostor története
Martin Opitz, Bp. 2023.
592 old. 8900 Ft

SZOCIOLÓGIA

HANZLI Péter – NAGY Sándor

Az üldöztetéstől a büszkeségig
A magyar LMBTQI emberek története a kezdetektől az ezredfordulóig
Háttér Társaság, Bp., 2022. 218 old.

Mi a család?

Tanulmányok a család fogalmáról a jelenkori Magyarországon
Szerk. Husz Ildikó
Akadémiai – TK, 2023.
204 old., 4500 Ft

Nem egyenlő

Nemi alapú egyenlőtlenségek Magyarországon
Szerk. Kengyel Gabriella
Oriold, Bp., 2022.
434 old., 3900 Ft

TÖRTÉNELEM

Egyetemes történet

A biztos győzelem tudatában

Miklós cár és fővezére az 1849-es magyar hadjáratról orosz levéltári források alapján
Szerk., ford. Rosonczy Ildikó, km. Gerencsér Zsigmond
Fókusz Magyar Napló, Bp., 2021. 348 old., 3500 Ft

BLOM, Philipp Amikor a világ kifordul a sarkából

A kis jégkorszak (1570–1700) és a modern Nyugat hajnala
Ford. Mesés Péter /Nature's mutiny/ Európa, Bp., 2023.
320 old., 5499 Ft

Egy világraszóló történet

Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve
Szerk. Kecskés D. Gusztáv, Scheibner Tamás
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2022.
691 old., 4990 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Kézikönyvek)

FEDELES-CZEFERNER Dóra

Nőmozgalom, nemzetköziség, önreprezentáció
Feministák az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán
Kronosz, Pécs, 2023.
348 old., 4300 Ft

FEDINEC Csilla**Kárpátalja**

Örökség és társadalom
Typotex, Bp., 2022.
199 old., 3200 Ft

FEDINEC Csilla –**TÓTH Norbert****Romantikus jog –
fapados gyakorlat**

A magyar–ukrán
szerződéses viszony
TK Kisebbségkutató
Intézet – L'Harmattan,
Bp., 2022. 224 old.,
3490 Ft

HOREL, Catherine**Multicultural
cities of the
Habsburg Empire
1880–1914**

Imagined communities
and conflictual
encounters
CEU Press, Bp. – Vienna
– New York (N. Y.), 2023.
556 old.

KERSHAW, Ian**Európa globális
története,
1950–2017**

Ford. Kőrös László
Kossuth, Bp., 2022.
672 old., 9990 Ft

MITROVITS Miklós**A szocializmus
csapdájában**

Politika, gazdaság,
kultúra és sport a
magyar– lengyel
kapcsolatokban
(1945–1990)
BTK Történettudomány
Intézet, Bp., 2023.
558 old., 4900 Ft

**Mongol invázió Európa
ellen, 1236–1242**

Szerk. B. Szabó János,
Uhrin Dorottya
Corvina, Bp., 2023.
440 old., 5490 Ft
Tudománytörténeti
bevezetés: Nagy Balázs

**Az Oszmán Birodalom
diadala és bukása**

Magyar kutatók
tanulmányai az oszmán-
török történelemről
Szerk. Frank Tibor
Gondolat, Bp., 2022.
431 old., 8000 Ft
(Magyar kutatók
az egyetemes
történelemről)

**Pioneer Hungarian
women in science and
education II.**

Szerk. Cristian Réka
Mónika, Kérchy Anna
Akadémiai, Bp., 2023.
244 old., 5600 Ft

**Piroska és a
Pantokratör**

Dinasztikus emlékezet,
gyógyítás és örök élet
a Komnénosz-kori
Bizáncban
Szerk. Sággy Marianne,
Robert G. Ousterhout
BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2023.
317. old., 3490 Ft

**Ruscia – Hungaria –
Europa**

Ünnepi kötet Font Márta
professzor asszony
70. születésnapjára
Szerk. Bagi Dániel és
mások
Kronosz, Pécs, 2022.
735 old.

**SZILÁGYI Ágnes Judit
Az Atlantisz-álom a
modernizáció és a
nacionalizmus korában**

Portugália és Brazília
1889–1930
L'Harmattan, Bp., 2023.
550 old., 5990 Ft

SZŐGI László**„Peregrinatio
Academica”**

A külföldi magyar
egyetemjárás története,
mérete és irányai,
1150–1919
ELTE Egyetemi Könyvtár
és Levéltár, Bp., 2022.
336 old.

**TAKI, Victor
Russia on the
Danube**

Empire, elites, and
reform in Moldavia and
Wallachia, 1812–1834
CEU Press, Bp. – Vienna
– New York [N.Y.] 2021.
IX, 376 old.
(Historical studies in
Eastern Europe and
Eurasia, 6.)

**TEFNER Zoltán
Az Osztrák–
Magyar Monarchia
lengyelpolitikája,
1914–1918**

L'Harmattan, Bp., 2022.
696 old., 6990 Ft

**TOMKA Béla
Globalizáció
Kelet-Közép-
Európában a
második világháború
után**

Narratívák és
ellennarratívák
Kronosz, Pécs, 2023.
190 old., 3542 Ft

**TOMKA Béla
Korszakok és
korszakhatárok**

Jelenkortörténeti
tanulmányok
Osiris, Bp., 2023.
266 old., 3980 Ft

**TRINGLI István
Hatalmaskodások
a középkori
Magyarországon**

BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2022. 644
old., 4500 Ft
(Magyar történeti
emlékek. Értekezések)

**ZALAI Katalin
„Idegenbe szakadt
házánk lányai”**

Magyar nők a szovjet
emigrációban a két
világháború között
Napvilág, Bp., 2022.
364 old., 4990 Ft

TÖRTÉNELEM**Magyar történelem****Árpádok országa**

Tanulmányok és
katalógus
Szerk. Ritoók Ágnes –
Simonyi Erika, km. Kiss
Etele
MNM–MTA, 2022.
631 old. 12900 Ft

**BARTHA Ákos
Törzsökösök,
rongyosok, turániak**

Németellenes magyar
fajvédelem, 1938–1945
Ludovika, Bp., 2023.
336 old., 1953 Ft

**BENEI Bernadett
A magyar krónika
Árpád-kori
szakaszának latin
nyelve**

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Bp.,
2022. 379. old. 3900 Ft

**BERECZ Anita
Földesúri jobbágyság –
városi polgárok**

Polgári öntudat és
önkormányzat a 19.
századi Egerben
Korall, Bp., 2023.
235 old., 3800 Ft
(Társadalomtörténeti
monográfiák, 14.)

**BOLLÓK Ádám –
B. SZABÓ János
A császár és Árpád
népe**

A korai magyar
történelem legfontosabb
10. századi bizánci
forrásáról
BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2022.
432 old., 4500 Ft
(Források és
tanulmányok, 8.)

**The Correspondence of
John of Capestrano**

Letters exchanged
during his stay in the

Kingdom of Hungary
(1455–1456) and with
Hungarian recipients
in the background
(1451–1456)
Ed. György Galamb, in
collaboration with Iulian
Mihai Damian, Ottó
Gecser, Balázs Kertész
Research Centre for the
Humanities – University
of Szeged. Bp. – Szeged,
2023. 415 old.

**CSUNDERLIK Péter
Egy különleges közép-
európai történet**

Hanák Péter pályaképe
(1921–1997)
Napvilág, Bp., 2023. 316
old., 4400 Ft

**Egy világraszóló
történet**

Az 1956-os magyar
menekültválság
története
Szerk. Kecskés D.
Gusztáv, Scheibner
Tamás
BTK, Bp., 2022. 691
old., 4990 Ft

Elhallgatva

A háborús erőszak tétel
története és megjelenítése
Szerk. András Edit, Mélyi
József, Pető Andrea
Budapest Főváros
Levéltára, 2022.
299 old.

Ellenszélben

A településpolitika és
a falvak a kommunista
diktatúra évtizedeiben
Szerk. Horváth Gergely
Krisztián
BTK Történettudományi
Intézet – NEB, Bp., 2023.
524 old., 3750 Ft
(Magyar vidék a 20.
században, 9.)

**EÖTVÖS József
Levelek**

I. 1820-as évek – 1848.
február 28.
Sajtó alá rend., bev.,

jegyz. Völgyesi Orsolya, előszó: Gángó Gábor BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2023. 506 old., 4590 Ft (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Eötvös József levelezése 1.)

ERDŐDY Gábor **A polgári nemzet** **válás útjai**

Tanulmányok a 19. századi belga és magyar történelemről
Line Design, Bp., 2022. 325 old., 3900 Ft

Az 1848–49-es **forradalom és** **szabadságharc**

Szerk. Hermann Róbert
Osiris, Bp., 2022. 871 old., 9980 Ft
(Nemzet és emlékezet)

Forrásvidékek

Visszaemlékezések a 20. századra
Szerk. Csikós Gábor
BTK NEB, 2022. 382 old., 4500 Ft
(Magyar vidék a 20. században, 8.)

Gazdasági elit a **szovjet típusú rendszer** **időszakában**

Tanulmányok
Magyarország a jelenkorban
Szerk. Rainer M. János
1956-os Intézet
Alapítvány – Kronosz, Bp. – Pécs, 2022. 302 old., 3500 Ft

Grófkisasszonyok a 20. **század elején**

Gróf Lónyay Márta naplója 1912–1922
Közéleti Gúdenus
János József, Jankovich B. Dénes, Komáromi Csaba
Tuzsér Községért Közalapítvány, Tuzsér, 2023. 443 old.

Győr története

1. A kezdetektől 1447-ig
Szerk. Horváth Richárd
Dr. Kovács Pál Könyvtár, Győr, 2021. 340 old.

Hálózatok és **kapcsolatok**

Hajnal István Kör – Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár – Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Liceum Kiadója, Eger, 2003. 320 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 35.)
A Hajnal István Kör 2021. évi székesfehérvári konferenciájának anyaga

Határ, határhelyzet, **határátlépés**

A határok fizikai és mentális működése, változása és emlékezete
A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2020. évi, pécsi konferenciájának tanulmánykötete
Szerk. Kiss Zsuzsanna, Szilágyi Zsolt
HIK–Líceum, Szeged–Eger, 2022. 455 old.

Honore et virtute

A közép-európai arisztokrácia sorsa a XX. században
Szerk. Botos Máté, Fejérdy Gergely
L'Harmattan, Bp., 2023. 240 old., 3790 Ft

HUNYADI, Zsolt – **RIBI, András** **The Knights Hospitaller** **in Medieval Hungary**

BTK, Bp., 2023, 309 old. 3200 Ft

„... a jövődönök urai **vagyunk.”**

Tanulmányok Csorba László tiszteletére
Szerk. Kárpáti Attila és mások.
Martin Opitz, Bp., 2022. 352 old.

KENDE Tamás **Embermentés,** **vagyonmentés,** **státuszmentés** **1944–1945-ben**

Sztehlo Gábor emlékezetében
Kronosz, Pécs, 2023. 235 old.

KOMORÓCZY Géza **Jogot, mert emberek** **vagyunk**

Zsidó történeti tanulmányok
Kalligram, Bp., 2023. 339 old., 4990 Ft

KRÁSZ Lilla **Születés és anyaság a** **régi Magyarországon**

16. század – 20. század eleje
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2023. 448 old., ár
(Család – Történelem)

KULCSÁR Beáta **„Adónyomorítás miatt** **zárva”**

Egy nagyváradi család történetei (1858–1944)
EME – Kriterion, Kolozsvár, 2022. 287 old.

KUNT, Gergely **The children's republic** **of Gaudiopolis**

The history and memory of a Budapest children's home for Holocaust and war orphans, 1945–1950
CEU Press, Bp. – Vienna – New York, [N.Y.] 2022. XII, 236 old.

A Magyar Tudományos **Akadémia elnökei és** **főtitkárai**

Szerk. Szilágyi Adrienn
MTA, Bp., 2023. 465 old.

Magyarország globális **története**

A kezdetektől 1868-ig
Szerk. Laczó Ferenc, Vadas András, Varga Bálint

Corvina, Bp., 2023. 560 old., 5490 Ft
82 szerző 103 annotált, 4–6 oldalas tanulmánya. Előzménye (a kétkötetes vállalkozás előbb megjelent második kötete): Magyarország globális története. 1869–2022. Szerk. Laczó Ferenc, Varga Bálint. Corvina, Bp., 2022.

„Megint 's megint – **szüntelen”**

Egy újabb Széchenyi-évforduló termése
Szerk. Dobszay Tamás
MTT – BTK
Történettudományi Intézet, Bp., 2022. 235 old.
(Századok könyvek)

MAJTÉNYI György **Kádárné és Kádár**

Házasságban a hatalommal
Open Books, 2023. 208 old., 4999 Ft

MISKOLCZY Ambrus **A Hunyadi-per**

A mítoszok valósága és a valóság mítoszai párbeszédben
Ráció, Bp., 2022. 499 old., 4999 Ft

MOLNÁR Péter **Kézai Simon**

„hun–magyar alkotmánytana”
Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege
BTK, Bp., 2023. 685 old. 5900 Ft

POLYÁK Petra **Hallgatók a** **diktatúrában**

Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)

Korall, Bp., 2022. 408 old., 4000 Ft
(Társadalomtörténeti monográfiák, 12.)

PÓSÁN, László **Hungary and the** **Teutonic Order in the** **Middle Ages**

BTK, Bp. 2021, 420 old., 3900 Ft

PÜSKI Levente **Világháború,** **forradalom,** **ellenforradalom**

A helyi közigazgatástól a nagypolitikáig
DE Történelmi Intézet, Debrecen, 2023. 184 old.
(Speculum historiae Debreceniense 36.)

RAINER M. János **Újratervezés**

Szocializmus Magyarországon a 20. században
Osiris, Bp., 2023. 285 old., 4480 Ft

RIGÓ Máté **Háború, profit, Trianon**

Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2023. 363 old., 3900 Ft
(Magyar történeti emlékek. Értekezések)

SAMU NAGY Dániel **A háttérember**

Csengery Antal politikai és közéleti pályája
Országház, Bp., 2022. 690 old., 8780 Ft

SCHWEININGER Péter **Sváb világok**

Népesség és mentalitás Száron, 1729–1848
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2023. 304 old., 3990 Ft
(Lendület / Családtörténet)

SIPOS Balázs

„Amerika, ezeremeletes mennyország”

Amerika és az amerikanizmus a Horthy-kori nyilvánosságban
Napvilág, Bp., 2023.
419 old., 4900 Ft

SOMOGYI László

Internálás és internálótáborok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az első világháború alatt

BFL, Bp., 2023. 360 old., 3490 Ft

Szapáry Gyula gróf, a sokoldalú politikus

Szerk. Dobszay Tamás, Estók János
Line Design – Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Bp., 2023.
224 old.

SZÍVÓS Erika

Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig
Korall, Bp., 2022., 3000 Ft
(Társadalomtörténeti monográfiák, 13.)

SZÚCS, Jenő

The historical construction of national consciousness

Selected writings
Eds. Gábor Klaniczay, Balázs Trencsényi, Gábor Gyáni
CEU Press, Bp. – Vienna – New York (N. Y.), 2022.
354 old.

TABAJDI Gábor

Tartótisztek

A BM III/III. csoport-főnökség belső története
Jaffa, Bp., 2023.
239 old., 4999 Ft

TUSOR Péter

Monumenta és collectanea

Magyar történeti kutatások a Vatikánban, 1881–2021
MTA – PPKE Fraknói Vilmos Kutatócsoport – BTK Moravcsik Gyula Intézet, Bp. – Róma, 2022. 248 old.
(Collectanea Vaticana Hungariae)
Párhuzamos angol nyelvű címmel és összefoglalással.

VARGA Zsuzsanna

A magyar parasztság esete a szovjet kolhozhoz

Átalakuló életvilágok falun az ötvenes–hatvanas években
L'Harmattan, Bp., 2021.
204 old., 2990 Ft
(Humaniorák)

A város örök

Tanulmányok Bácskai Vera emlékére
Szerk. Czoch Gábor, Sasfi Csaba, Tóth Árpád
Korall, Bp., 2022.
376 old.

VESZPRÉMY László

Bernát Tanácsalanság

A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945

Jaffa, Bp., 2023.

319 old., 4999 Ft

A vidék szovjetizációja

Szerk. Csikós Gábor és mások
Jaffa, Bp., 2023.
300 old., 4749 Ft

ZSOLDOS Attila

Az Aranybulla királya

Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár, 2022.
534 old.

ZSOLDOS Attila

Az Aranybulla

A törvény és története
Varadinum Kulturális Alapítvány – Collegium Varadinum, Nagyvárád, 2022. 191. old.
(Tanulmányok Biharországi történetéről, 10.)

VALLÁS

FABINY Tibor

Eretneknek vagy mártíroknak?

Hitvitá és hermeneutika a korai angol reformáció idején, 1525–1535
L'Harmattan, Bp., 2022.
404 old., 4990 Ft

CSÍKY Balázs

Jubileumi esztendők és katolikus megújulás

Csikó Balázs válogatott írásai
Sajtó alá rend. Somorjai Ádám
METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Bp., 2021.
399 old.

Pálosok

Kiállítási katalógus
Szerk. Pető Zsuzsa, km. Bojtos Anita
Magyar Pálos Rend – Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2022.
302 old.
A kiállítást Budapesten, 2021. jún. 15. – szept. 12. között rendezték.

900 éves a premontrei rend

Tanulmányok a rend magyarországi történetéről, kulturális és művelődéstörténeti jelentőségéről
Szerk. Kara Anna, Kusler Ágnes
Magyar Premontrei Cirkária, Gödöllő, 2022.
651 old.
A Gödöllőn, 2020. szept. 10–12. között rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

Premontreiek 900

A 900 éves premontrei rend története Magyarországon
Szerk. Kara Anna, Kusler Ágnes
Magyar Premontrei Cirkária, Gödöllő, 2022.
404 old.

Párhuzamos angol nyelvű címmel. A Budapesten, 2021. máj. 28. – szept. 15. között a rend és a MNM által rendezett kiállítás (kurátor: Kusler Ágnes) katalógusa.

Sanctitas principum

Sancti reges, duces, episcopi et abbates

Europae Centralis (saec. XI–XIII) / The Sanctity of the leaders. Holy kings, bishops, and abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth Centuries)

Eds. Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi
CEU Press, Bp. – New York – Vienna, 2023.
684 old.

(Central European medieval texts, 8.)

ZENE

Amerre én járok

Tanulmányok a 70 éves Pávai István tiszteletére
Szerk. Lipták Dániel, Richter Pál, Salamon Soma
BTK Zenetudományi Intézet, Bp., 2021.
528 old., 5200 Ft

PÉTERI Lóránt

Gustav Mahler körút

Hét tanulmány
Kronosz, Pécs, 2023.
207 old., 3500 Ft

SIPOS János

A magyar népzene keleti kapcsolatai

BTK Zenetudományi Intézet – Balassi, 2022.
497 old., 4500 Ft

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR

E SZÁMUNK SZERZŐI

Derdák Tibor – szociológus, iskolaigazgató, Miskolc, Dr. Ámbédkar Középiskola

Entz Géza Antal – művészettörténész

Faragó-Szabó István – filozófus, ELTE BTK

Fodor Zoltán – agrármérnök

Friedrich Judit – anglista, ELTE BTK

Gedeon Péter – közgazdász

Joó Mária – filozófus, ELTE BTK

Klaniczay Gábor – történész, CEU

Lővei Pál – művészettörténész

Máté András – filozófus, ELTE BTK

Réz Anna – filozófus, ELTE BTK

Szalai Miklós – filozófus, történész

Tatai Mária – művészettörténész

Váncza Kristóf – filozófus, doktorandusz, ELTE BTK